

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Проценко Ольга Олександрівна

УДК 316.35:364-322:314.151.3(477)(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
«ВОЛОНТЕРСЬКІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВИМУШЕНОЇ
МІГРАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ЧИННИКИ ТА НАСЛІДКИ
АКТУАЛІЗАЦІЇ»

Спеціальність 22.00.04 – «Спеціальні та галузеві соціології»
(Соціологічні науки)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ (О.О. Проценко)

Науковий керівник Філіппова Ольга Аркадіївна, кандидат соціологічних наук, доцент.

Харків – 2021

АНОТАЦІЯ

Проценко О. О. Волонтерські практики в умовах вимушеної міграції в сучасній Україні: чинники та наслідки актуалізації – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021.

У дисертації здійснюється соціологічна концептуалізація волонтерства як соціокультурної практики та його ролі у становленні соціальної суб'єктності особистості. Гносеологічним аспектом проблеми є протиріччя між потребою у знаннях щодо сучасних волонтерських практик, чинників та наслідків їхньої актуалізації та відсутністю таких знань. З предметної/онтологічної точки зору актуальність теми зумовлена протиріччям між доволі стійкими в сучасному українському суспільстві уявленнями про патерналістські установки внутрішньо переміщених осіб та виникненням в умовах вимушеної міграції самоорганізаційних процесів, одним із результатів яких стала поява та реалізація волонтерських практик, суб'єктами яких є внутрішньо переміщені особи (ВПО).

Емпіричною базою дисертації є результати авторських досліджень: критичний дискурс-аналіз повідомлень ЗМІ, що представлені у 2014-2018 рр. як у національних державних й недержавних ЗМІ, так і регіональних державних/комунальних й недержавних ЗМІ; напівструктуровані глибинні інтерв'ю (21 інтерв'ю з внутрішньо переміщеними особами, що залучені до волонтерських практик в Харківській області).

У першому розділі «Теоретико-методологічні засади дослідження волонтерства» розглянуто волонтерство в міждисциплінарній перспективі, розкрито потенціал соціологічних теорій щодо вивчення означеного феномену.

З метою соціологічної інтерпретації волонтерства було використано евристичний потенціал соціокультурного підходу (Л. Сокурянська,

П. Сорокін, Н. Черниш) та «практичної парадигми» (П. Бурдє, Л. Вітгенштайн, Г. Гарфінкель, І. Глушко, М. Гайдеггер, М. Шабанова). На підставі цих теорій сформульовано визначення волонтерства як соціокультурної практики, що розуміється як хабітуалізовані (узвичаєні) дії людини або групи людей, що мають добровільний, реципрокний характер, спрямовані на вирішення соціальних проблем певних категорій населення та залежать від соціокультурного контексту, зокрема цінностей, норм, традицій, взірців поведінки тощо історично конкретного суспільства.

Аргументовано позицію, що волонтери та волонтерські групи мають таку характеристику, як суб'єктність, бо в них є всі наявні для суб'єктності показники. В якості опорних, обрано показники соціальної суб'єктності, які були виділені Л. Сокурянською, а саме: психологічна, теоретична та практична готовність індивіда до самостійної діяльності; відповідальність за результати; готовність до ризику; здатність впливати на інших суб'єктів; адаптивно-інноваційний потенціал особистості; специфічна життєва стратегія; цінності та ціннісні орієнтації особистості.

У другому розділі «Чинники актуалізації волонтерства в сучасній Україні» проведено діахронне порівняння волонтерства в українському суспільстві, виділено особливості та чинники його актуалізації. Проаналізовано історію волонтерства в світі та в Україні від «протоволонтерства» до сьогодення. Події, з якими пов'язується актуалізація сучасного волонтерства, аналізуються у дисертації крізь призму концепції культурної травми П. Штомпки. Доведено, що волонтерство актуалізувалося у соціокультурному контексті травматичних подій останніх років. Внутрішньо переміщені особи розглянуто як одна з груп, які глибоко переживають і сприймають культурну травму.

Аналіз динаміки розвитку та соціокультурного контексту волонтерських практик в Україні дозволив виділити такі їх особливості: високий рівень довіри до волонтерів і волонтерства; актуалізація видів волонтерської діяльності, що спрямовані на сек'юритизацію; гетерогенність учасників волонтерської діяльності; відсутність остаточно сформованої всеосяжної законодавчої бази; активізація волонтерства за принципом «знизу вгору»;

мобілізація ресурсів громадянського суспільства через втрату територіальної цілісності країни. Схарактеризовано та розкрито значення функції формування політичного капіталу, котру включено до класифікації мікрофункцій волонтерства (за М. Певною).

У роботі виділено та схарактеризовано макросоціальні чинники актуалізації волонтерства, до яких віднесено: зростання соціальної напруги, загрозу державному суверенітету, виникнення нових груп населення, яким потрібна допомога різної спрямованості, активізацію роботи міжнародних організацій на території країни, дефіцит ефективних управлінських рішень щодо вирішення проблем ВПО.

Розглянуто сучасні міграційні процеси в українському суспільстві, у т. ч. приділено увагу феноменам вимушеної внутрішньої міграції та затяжному внутрішньому переміщенню. Теорія «тяжіння та виштовхування» Е. Лі, теорія міграційних мереж Д. Массея, концепція трьохстадійності міграційного процесу Л. Рибаківського були адаптовані для дослідження вимушеного внутрішнього переміщення. Представлено аналіз поняття «внутрішньо переміщена особа» як наслідку феномену вимушеної внутрішньої міграції.

У третьому розділі «Волонтерські практики як чинник та показник формування соціальної суб'єктності» проаналізовано медійний дискурс щодо внутрішньо переміщених осіб, виділені модуси волонтерських практик ВПО та схарактеризовано основні прояви соціальної суб'єктності волонтерів-переселенців.

Представлено результати критичного дискурсу-аналізу повідомлень засобів масової інформації, у яких згадувалися ВПО. Зокрема виявлено дискурс знедоленості, дискурс девіантності та дискурс активності. Окрім ідентифікованих основних дискурсів виявлено дискурси-слідства: дискурс патерналізму та дискурс стигматизації.

Схему самопрезентації Т. Ван Дейка було переформульовано в термінах «вони-дискурс» задля дослідження впливу ставлення приймаючої громади на саморепрезентацію переселенців. Вплив цих упереджень на саморепрезентацію ВПО досліджено через аналіз глибинних

напівструктурованих інтерв'ю. Виокремлено низку стійких/поширених уявлень приймаючої громади стосовно внутрішньо переміщених осіб.

На основі інтерв'ю було виділено чотири модули залучення до волонтерських практик ВПО: індивідуальне волонтерство (1), волонтерство у складі спільнот самодопомоги ВПО (2), у складі організацій, що опікуються проблемами ВПО (3), у складі інших організацій та ініціатив (4). Використовуючи виокремлену Л. Сокурянською двоїсту структуру соціальної суб'єктності доведено, що незалежно від того, в якому модулі реалізуються волонтерські практики ВПО, це сприяє розвитку як диспозиційної, так і актуалізованої соціальної суб'єктності особистості.

До диспозиційних характеристик віднесено: наявність певних мотивів особистості, орієнтованих на здійснення волонтерської діяльності, її ціннісних орієнтацій; здатність корегування життєвих стратегій під впливом зовнішнього середовища; орієнтацію на результат; бачення своїх проблем та можливостей їхнього вирішення; громадянську відповідальність. До характеристик актуалізованої суб'єктності віднесено: створення або приєднання до волонтерських організацій, ініціатив; формування та інкорпорацію соціального та культурного капіталів; самотрансцендентність; здатність впливати на інших суб'єктів; встановлення соціальних зв'язків з владою.

В результаті аналізу інтерв'ю виокремлено два різновиди суб'єктності волонтерів-переселенців за типологією Л. Сокурянської, ситуативну (притаманна тим, хто практично не мав досвіду соціально корисної діяльності, чиє долучення до волонтерських практик було зумовлено певною життєвою стратегією) та усталену (тим, хто й раніше займався громадською діяльністю, мав активну життєву позицію).

Зроблено висновок, що в умовах культурної травми волонтерські практики та сформована завдяки ним соціальна суб'єктність допомагають внутрішньо переміщеним особам краще адаптуватися до нового соціокультурного середовища та подолати стан травми.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у вирішенні важливого наукового завдання — розробці концептуальних засад соціологічного

вивчення волонтерства як соціокультурної практики, а також його ролі в становленні соціальної суб'єктності особистості, а саме:

вперше:

- застосовано положення соціокультурного підходу та «практичної парадигми» до вивчення волонтерства, завдяки чому, зокрема, сформульовано визначення волонтерства як соціокультурної практики, що розуміється як хабітуалізовані (узвичаєні) дії людини або групи людей, що мають добровільний, реципрокний характер, спрямовані на вирішення соціальних проблем певних категорій населення та залежать від соціокультурного контексту, зокрема цінностей, норм, традицій, взірців поведінки тощо історично конкретного суспільства;

- виявлено та схарактеризовано взаємозв'язок таких макросоціальних чинників актуалізації волонтерства, як зростання соціальної напруги в українському суспільстві; загрози державному суверенітету; виникнення нових категорій населення, що потребують допомоги різної спрямованості; активізація роботи міжнародних організацій на території країни та дефіцит ефективних управлінських рішень щодо вирішення проблем ВПО;

- обґрунтовано, що перехід внутрішньо переміщеної особи з позиції об'єкта до позиції суб'єкта волонтерських практик сприяє розвитку потенціалу соціальної суб'єктності особистості незалежно від того, в якому модусі відбувається залучення до волонтерських практик: (1) як індивідуальне волонтерство; (2) як волонтерство в складі спільнот самопомоги ВПО; (3) у складі організацій, що опікуються проблемами ВПО; (4) у складі інших організацій та ініціатив; показано, що участь у волонтерських практиках є важливим чинником адаптації ВПО до нових умов життя та подолання негативних впливів культурної травми;

- на підставі результатів дискурс-аналізу повідомлень ЗМІ виявлено такі типи дискурсу щодо внутрішньо переміщених осіб: дискурс знедоленості, який породжує дискурс патерналізму; дискурс девіантності, який породжує дискурс стигматизації; дискурс активності; при цьому

найбільш поширеним є дискурс знедоленості, в якому ВПО розглядаються як об'єкти соціальної допомоги;

отримали подальший розвиток:

– категоріальний апарат дослідження волонтерства в сучасному українському суспільстві, а саме: до понять «волонтерство», «мотиви волонтерства», «ціннісні орієнтації волонтерів», «об'єкти волонтерства», «суб'єкти волонтерства», «життєві стратегії волонтерів» додано такі поняття: «волонтерство як соціокультурна практика», «внутрішньо переміщені особи як суб'єкти волонтерства» (внутрішньо переміщені особи як ініціатори та безпосередні учасники волонтерських практик, залученість до яких ґрунтується на певних ціннісних орієнтаціях ВПО, їхній мотивації, життєвих стратегіях тощо), «модуси реалізації волонтерських практик» (способи існування або форми залучення особистості до волонтерських практик), «суб'єктний потенціал волонтерських практик» (актуалізація суб'єктних якостей особистості (прагнення до самореалізації, самостійності, активної участі у вирішенні як власних, так і суспільних проблем тощо) в процесі реалізації волонтерських практик);

– положення теорії культурної травми П. Штомпки як концептуальна основа аналізу факторів актуалізації волонтерства в сучасній Україні, зокрема положення про те, що в кожній травмі є центральні групи, які глибоко переживають і сприймають її, доповнено кейсом про внутрішньо переміщених осіб;

– положення теорій міграції, а саме теорій, що стосуються міждержавних міграцій (теорія «тяжіння та виштовхування» Е. Лі, теорія міграційних мереж Д. Массея, концепція трьохстадійності міграційного процесу Л. Рибаківського), адаптовано до вивчення вимушеної внутрішньої міграції у вимірі певної країни; доведено, що фактори «виштовхування та тяжіння» можуть бути не тільки в країнах вибуття та прибуття, а й у певних регіонах однієї країни; «міграційні мережі» можуть мати «регіональний» вимір; виявлено, що три стадії міграційного процесу (формування

міграційної мобільності, переміщення та приживання) характерні також для вимушеної внутрішньої міграції;

удосконалено:

– класифікацію мікрофункцій волонтерства (за М. Певною): до функцій самопізнання, самоствердження, пізнавальної функції, функції професіоналізації, функції формування соціального, культурного та символічного капіталу особистості додано та схарактеризовано функцію формування політичного капіталу (репутаційного капіталу, капіталу довіри).

Практичне значення отриманих результатів полягає в розробці концептуальних засад соціологічного вивчення волонтерства як соціокультурної практики, а також визначенні його ролі у формуванні соціальної суб'єктності особистості. Основні положення та висновки роботи можуть бути використані представниками міжнародних організацій, органів державної та місцевої влади для організації ефективної взаємодії з волонтерськими організаціями та ініціативними групами, з представниками волонтерських та громадських організацій з метою вдосконалення взаємодії з населенням, залучення його до волонтерської діяльності. Матеріали дисертації також можуть бути використані при розробці та вдосконаленні законодавчих актів стосовно волонтерської діяльності в Україні. Запропоновані положення дисертаційної роботи можуть бути застосовані у подальших дослідженнях із зазначеної проблематики, а сформульовані висновки сприятимуть розвитку таких галузей наукового знання, як соціологія громадянського суспільства, соціологія міграції, соціологія молоді, соціологія моралі, соціальна робота. Положення, що висунуто й обґрунтовано в роботі, можуть бути використані під час розробки та викладання навчальних курсів із зазначених галузей соціологічного знання.

Ключові слова: волонтерство, соціокультурна практика, волонтерська практика, суб'єкти волонтерських практик, мотиви волонтерів, цінності волонтерів, культурна травма, вимушена внутрішня міграція, внутрішньо переміщені особи, соціальна суб'єктність.

ABSTRACT

Protsenko O. O. Volunteering practices under conditions of forced migration in contemporary Ukraine: factors and consequences of their actualization. – Qualification research paper, manuscript.

The Thesis of a Candidate Degree in Sociology: Specialty 22.00.04 – Special and Branch sociologies. – V. N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Sciences of Ukraine, Kharkiv, 2021.

The thesis carries out the sociological conceptualization of volunteering as a sociocultural practice and its role in the formation of the social subjectivity of the person. The gnoseologic aspect of the issue is the inconsistency between the need of the knowledge on contemporary volunteering practices, factors and the effects of their actualization, on the one hand, and the lack of this knowledge. From the material/ontological viewpoint, the topic relevance is determined by the contradiction between quite stable beliefs on paternalistic attitudes of internally displaced persons (IDPs) in the contemporary Ukrainian society and the emergence of self-organization processes, in particular, volunteering practices, implemented by internally displaced persons encouraged thereto by the conditions of their forced migration.

Empirically the thesis is based on the findings of the author's research: the critical discourse analysis of the mass media information of 2014-2018 collected in national governmental and non-governmental media, as well as in regional public/local governmental and non-governmental media resources; semi-structured in-depth interviews (21 interviews with internally displaced persons, engaged in volunteering practices in Kharkiv region).

The first chapter "Theory and methodology of volunteering research" discussed volunteering activities from the interdisciplinary perspective, revealing the potential of sociological theories for examining the above phenomenon.

The heuristic potential of the sociocultural approach (L. Sokuryanska, P. Sorokin, N. Chernysh) and the practical paradigm (P. Bourdieu,

L. Wittgenstein, H. Garfinkel, I. Hlushko, M. Heidegger, M. Shabanova) were used for sociological interpretation of the volunteering activities. Based on these theories, the definition of volunteering as a sociocultural practice is formulated, which is defined as habitualized (accustomed) activities of an individual or a group of individuals that are voluntary, reciprocal, socially oriented and dependent on a certain sociocultural context.

The thesis argues that volunteers and volunteer groups do have such characteristic as subjectness, because they do have all features of subjectivity. The key features of a social subjectivity that were pointed out by L. Sokuryanska, in particular: psychological, theoretical and practical readiness of an individual to act independently; responsibility for outcomes; readiness for risk; ability to influence other subjects; personal adaptive-innovative potential; a special life strategy; personal values and value's system.

In the second chapter "The factors of actualization of volunteering practices in contemporary Ukraine" the author diachronically compared volunteering practices in Ukrainian society, defining specifics and factors of its actualization. The history of volunteering practices in worldwide and in Ukraine was analyzed from the times of proto-volunteering to date. The events that determined contemporary volunteering practices were analyzed in the frame of the cultural trauma concept by P. Sztompka. It was found that volunteering practices was actualized in the sociocultural context of the traumatic events of the recent years. The internally displaced persons are considered as one of the groups who deeply experience and perceive cultural trauma.

The analysis of the development dynamic and sociocultural context of the volunteering practices in Ukraine allowed pointing out a number of their special features: a high level of trust to volunteers and volunteering activities; the actualization of security-oriented volunteering activities; heterogeneity of volunteers; insufficient and incomprehensive legislation; the actualization of volunteering activities according to the bottom-up principle; the mobilization of civil society resources due to the loss of the country territorial integrity. The

significance of the political capital shaping function, included in the classification of volunteering microfunctions (according to M. Pevna), was examined and discussed.

The work highlighted and characterized macrosocial factors of actualizing volunteering activities, including: the growth of social pressure, the threat to the state sovereignty, the emergence of new social strata, who need varied support, the activation of international organization activities in the country, the deficit of effective management decisions to solve IDPs' problems.

The current migration processes in the Ukrainian society were considered with particular focus on the phenomena of forced internal migration and its effect – an emergence of the internally displaced persons. The push-pull theory by E. Li, the migration network theory by D. Massey, the conception of the three-stage migration process by L. Rybakovskyi were adapted to study forced internal displacement. The work provided the analysis of the concept of the “internally displaced person” as the effect of the phenomenon of forced internal migration.

The third chapter “Volunteering practices as a factor and indicator of social subjectivity formation” analyzes the media discourse on internally displaced persons, distinguishes the modes of volunteering practices among IDPs and characterizes the main manifestations of social subjectivity of displaced volunteers.

The thesis presents the results of critical discourse analysis of mass media messages, mentioning IDPs. In particular, it reveals the discourse of deprivation, deviation discourse, and discourse of activity. In addition to the main discourses, consequence discourses were identified: the paternalistic discourse and the discourse of stigmatization.

T. van Dijk's scheme of self-representation was reformulated as “they-discourse” to study the effect of the attitudes of the receiving community to the self-representation of displaced persons. The impact of prejudices on the self-representation of IDPs was analyzed via the in-depth semi-structured interviews. We singled out a range of stable/common beliefs of the receiving community to internally displaced persons.

The in-depth semi-structured interviews allowed the author to identify four modus of engaging IDPs in volunteering practices: individual volunteering activities (1); volunteering within self-aid IDP communities (2); within organizations, supporting modus, IDPs (3); within other entities, organizations and initiatives (4).

Using L. Sokuryanska's dual structure of social subjectivity it was proven that regardless of the in which volunteering practices are implemented, it promotes the development of the dispositional and actualized person's social subjectivity.

The dispositional features included: the availability of certain personal motives, oriented on volunteering activities, its value system; the ability to adjust life strategies due to the impact of the environment; orientation of the result; the vision of personal problems of opportunities for their solution; as well as civil responsibility. A number of features were referred to the actualized subjectivity, in particular: founding or joining volunteer organizations, initiatives; establishing and incorporating social and cultural capitals; self-transcendence; being able to influence social subjects; establishing social relations with authorities.

The analysis of the interviews revealed two types of subjectivities among IDP volunteers, according to L. Sokuryanska's typology, situational (is typical of those who had nearly no experience of socially beneficial activities, whose engagement in volunteering practices was determined by a specific life strategy) and stable (those who had the experience of community work and was an social activist).

It is concluded that one of the important factors in overcoming cultural trauma is the actualization of volunteering practices, and internally displaced persons become their subjects.

The research novelty of these findings is in solving an important research task – the development of conceptual frame for the sociological study of volunteering as a sociocultural practice, and its role in shaping a personal social subjectness, namely:

for the first time:

- applied the provisions of the sociocultural approach and the “practical paradigm” to studying volunteering activities, which enabled to define volunteering activities as sociocultural practices, understood as habitualized actions of a persons or a group of people, that are voluntary, reciprocal, socially-oriented and dependent on sociocultural context;

- identified and described the interrelations of such macrosocial factors of volunteering actualization as the growth of social pressure in the Ukrainian society, the threat to state sovereignty, the emergence of new groups of inhabitation, which require varied support; activation of international organization activities in the country, and the deficit of effective management decisions to solve IDPs’ problems;

- demonstrated that the transition of an internally displaced person from being an object to the subject of volunteering practices promotes the development of the potential personal social subjectivity; this happens regardless of the modus in which involvement in volunteering practices takes place: individual volunteering activities (1); volunteering within self-aid IDP communities (2), within organizations, supporting IDPs (3), within other entities, organizations and initiatives (4); the study confirmed that participation in volunteering practices is an important factor for adapting to the new life conditions and for overcoming adverse effects of a cultural trauma;

- the media discourse on internally displaced persons was analyzed, and the following types of discourse were identified: the discourse of deprivation, which generates paternalistic discourse; deviation discourse, which generates the discourse of stigmatization; the discourse of activity; the commonest one is the discourse of deprivation, where IDPs are deemed as the objects of social support;

further developed:

- the terms and categories of studying volunteering in the contemporary Ukrainian society, which, in addition to the concepts of “volunteering”, “motives of volunteering”, “volunteers’ value systems”, “objects of volunteering”, “subjects

of volunteering”, “volunteers’ life strategies”, were complemented with the concept of “volunteering as a sociocultural practice”, “internally displaced persons as subjects of volunteering”, “modus of volunteering practices”, “subjective potential of volunteering practices”;

- the statements of cultural trauma theory by P. Sztompka as a conceptual basis for analyzing the factors of actualization of volunteering practices in today’s Ukraine; including the statement that in each trauma there are central groups, that have strong feelings and concerns about it, was complemented by the case of internally displaced persons;

- the statements of migration theories, namely: the theories related to international migration (push-pull theory by E. Li, the migration network theory by D. Massey, and the conception of the three-stage migration process by L. Rybakovskyi) were adapted to studying the forced displacement from the national perspective; it was confirmed that the push and pull factors may not only be in the countries of emigration and immigration, but also in certain regions within a single country; “migration networks” may have a “regional” dimension; three stages of the migration process (establishing migration mobility, migration and settlement) are typical of forced internal displacement too;

improved:

- the classification of volunteering functions; it characterized and revealed the significance of the function of political capital establishment (goodwill and trust), which was included in the classification of such volunteering microfunctions (according to M. Pevna) as the functions of self-learning, self-esteem, cognitive function, professionalization function, the function of establishing person’s social, cultural and symbolic capitals.

The thesis conclusion laid out the essential results of the conducted research, identified the prospects of further dedicated studies.

The practical significance of the findings is in the development of conceptual bases for sociological studies of volunteering as a sociocultural practice as well as in the identification of the subjects of these practices. The main

statements and conclusions of the research may be used by the representatives of international organizations, governmental bodies and local authorities to organize efficient interaction with volunteer organizations and initiative groups; by the representatives of volunteer and non-governmental organizations to improve their interaction with communities, engaging them in volunteering activities. The materials of the thesis, that put forward and substantiated in the work, may be used in the educational courses such as “Social work”, “Sociology of management”, “Migration sociology”, “Sociology of youth” etc.

Key words: volunteering, sociocultural practice, volunteering practices, subjects of volunteering practices, volunteers’ motives, volunteers’ values, cultural trauma, forced displacement, internally displaced persons, social subjectness.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Проценко О. О. Соціокультурний та інституційний простір волонтерства в Україні: контексти та динаміка. *Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Серія соціологічна*, 2016. Вип. 10. С. 117-123.

2. Проценко О. А. Волонтерская деятельность как основа формирования социального капитала личности. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*, 2017. Вип. 38. С. 61-67.

3. Проценко О. О. «Внутрішньо переміщені особи» як категорія теоретизування та соціальної практики. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 2018. Т. 21. № 4. С. 47-55.

4. Проценко О. О. Образ внутрішньо переміщених осіб в медійному дискурсі: критичний дискурс-аналіз повідомлень ЗМІ. *Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*, 2018. Т. 23. Вип. 1 (30). С. 122-130.

5. Воронкова А., Ковальська Є., Проценко О., Шевчук М. Професійно-класова ідентичність на прикладі дозвіллевих практик українців. *Український соціологічний журнал*, 2018. № 19. С. 73-83. (*Особистий внесок здобувача Проценко О. О. полягає у формулюванні задач дослідження та визначення волонтерства як активно-діяльнісного типу дозвілля*).

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації, у зарубіжних спеціалізованих виданнях:

6. Проценко О. О. Волонтерство в сучасній Україні: фактори актуалізації. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, 2019. VII (32), Is.192, Feb. P. 89-94.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Проценко О. О. Волонтерський рух в сучасній Україні : ціннісні орієнтації, мотиви та соціальний капітал волонтерів // Соціологія та сучасні соціальні трансформації : матеріали VIII Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, 12-13 листопада 2015 р., Київ, 2015. С. 44-46.

8. Проценко О. О. «Внутрішньо переміщені особи»: визначення поняття // Українське суспільство в умовах війни : виклики сьогодення та перспективи миротворення : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 9 червня 2017 р. : тези доп. Маріуполь, 2017. С. 175-178.

9. Проценко О. О. Вимушене внутрішнє переміщення та внутрішньо переміщені особи: теоретичні підходи до вивчення // «Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання» : III Конгрес Соціологічної асоціації України, 12-13 жовтня 2017 р. : тези доп. Харків, 2017. С. 131-133.

10. Проценко О. О. Соціологічні теорії вивчення волонтерства // «Соціологія у (пост)сучасності»: XVI Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених, 15-16 березня 2018 р. : зб. тез доп. Харків, 2018. С. 80-81.

11. Проценко О. О. Сучасне волонтерство: індивідуальні та інституціоналізовані практики // Традиції та новації у розвитку сучасної соціологічної науки: дослідження молодих вчених: зб. матеріалів I Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих учених, 27 лютого 2019 р. : Київ, 2019. С. 83-86.

12. Проценко О. О. Тенденції волонтерства у глобалізованому суспільстві // «Соціологія у (пост)сучасності» : XVIII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених, 12-13 березня 2020 р. : зб. тез доп. Харків, 2020. С. 151-152.

Перелік умовних позначень

АТО – антитерористична операція;
БФ – благодійний фонд;
ВПО – внутрішньо переміщені особи;
ГО – громадська організація;
ГУ – газета Верховної Ради України «Голос України»;
ДТ – український суспільно-політичний тижневик «Дзеркало тижня»;
КМІС – Київський міжнародний інститут соціології;
МОМ – міжнародна організація міграції;
ООС – операція об'єднаних сил;
ХВ – інформаційно-аналітичний портал «Харківські вісті»;
МР – харківське агентство MediaPort.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛОНТЕРСТВА	15
1.1. Поняття, функції та класифікація волонтерства:	
міждисциплінарна перспектива	15
1.2. Соціологічні теорії волонтерства	38
1.3. Волонтерство як соціокультурна практика: інтерпретація	
поняття.....	54
Висновки до розділу 1	64
РОЗДІЛ 2. ЧИННИКИ АКТУАЛІЗАЦІЇ ВОЛОНТЕРСТВА В	
СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ	66
2.1. Волонтерство в Україні: історія та сучасний стан	66
2.2. Вимушена внутрішня міграція як чинник актуалізації	
волонтерства	87
2.3. Внутрішньо переміщені особи : концептуалізація поняття та	
кейс України	99
Висновки до розділу 2	110
РОЗДІЛ 3. ВОЛОНТЕРСЬКІ ПРАКТИКИ ЯК ЧИННИК ТА	
ПОКАЗНИК ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ	113
3.1. Образ внутрішньо переміщених осіб у медійному та	
повсякденному дискурсах	113
3.2. Модуси волонтерської діяльності: від індивідуальних ініціатив	
до інституціоналізованих практик	134
3.3. Основні прояви соціальної суб'єктності волонтерів-	
переселенців.....	149
Висновки до розділу 3	170
ВИСНОВКИ	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	179
ДОДАТКИ	220

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. В умовах соціокультурних змін, що відбуваються в сучасному українському суспільстві, актуалізуються процеси формування соціальної суб'єктності на індивідуальному та груповому рівнях. У свою чергу, ці процеси є важливим чинником та водночас ознакою формування в Україні громадянського суспільства, зокрема розвитку волонтерських практик. Сьогодні феномен волонтерства є об'єктом уваги українських фахівців різних галузей науки. Його поширення перш за все пов'язане з подіями Євромайдану, анексією Криму, вимушеною міграцією з Донбасу, які сформували особливий соціетальний контекст активізації волонтерства. Волонтери стають тими соціальними суб'єктами, які спроможні оперативно та ефективно допомагати суспільству та державі у вирішенні актуальних проблем соціально вразливих груп. Тому дослідження волонтерських практик становить не лише науковий, але й суспільний інтерес. Актуальність досліджень цього феномена пов'язана також із тенденцією поширення волонтерства в Україні (за даними дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Українського центру економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова, кожен десятий опитаний у 2015 році займався волонтерською діяльністю [181]) та довірою до волонтерів з боку українських громадян (за даними КМІС, у 2020 році волонтери посіли четверте місце за довірою після Збройних Сил України, церкви та Державної служби з надзвичайних ситуацій [73]).

Протягом останніх років одним із найбільш розповсюджених видів волонтерської діяльності є допомога вимушеним переселенцям із Донбасу та Криму [48], які стали новою соціально вразливою групою населення. Завдяки діяльності громадських об'єднань волонтерів здійснюється розв'язання численних проблем, що виникають у внутрішньо переміщених осіб (ВПО).

Останнім часом внутрішньо переміщені особи все активніше долучаються до волонтерських практик. Однак волонтерська діяльність

самих переселенців перебуває поза увагою академічної спільноти. Це актуалізує дослідження, що спрямовані на вивчення волонтерства в контексті вимушеної міграції та його соціологічну концептуалізацію.

Гносеологічним аспектом проблемної ситуації є протиріччя між потребою в знаннях щодо сучасних волонтерських практик, чинників та наслідків їхнього поширення та реальним станом досліджень цієї проблематики.

Предметним аспектом проблемної ситуації є протиріччя між доволі стійкими в сучасному українському суспільстві уявленнями про патерналістські установки внутрішньо переміщених осіб та виникненням в умовах вимушеної міграції самоорганізаційних процесів, одним із результатів яких стала поява та реалізація волонтерських практик, суб'єктами яких є ВПО.

Феномен волонтерства досліджується в багатьох галузях знання, а саме в соціології, психології, соціальній роботі, маркетингу, адмініструванні, економіці, медицині тощо.

Як соціальний феномен сучасного суспільства волонтерство і його різні аспекти стали предметом дослідження деяких закордонних учених. Окремі аспекти волонтерства вивчали Дж. Вілсон, Р. Дженніфер, Ф. Ламмертін, Р. Лінч, Н. Макдафф, С. Маккарлі, М. Мусік, К. Наваратнам, М. Ніланд, С. О'Донохо, Д. Сміт, Р. Стеббінс, Су Інъ Яп, М. Хілдінг, М. Хо, М. Шерр та ін. Про мотивацію волонтерів писали Х. Анхайер, А. Омото, Л. Саламон, М. Снайдер та ін. Історію волонтерського руху вивчали такі дослідники, як М. Хохбаум, С. Еліс, К. Кемпбел.

До проблематики волонтерської діяльності зверталися й російські дослідники: Г. Бодрєнкова, Г. Зборовський, А. Істоміна, Г. Кузьмінчук, Л. Кудринська, О. Оберемко, М. Певна, М. Слабжанін та ін.

Проблеми волонтерства розглядалися в роботах таких українських дослідників, як Л. Бевзенко, І. Білич, Р. Вайнола, С. Горбунова-Рубан, І. Зверєва, О. Іщенко, О. Касперович, Г. Крапівіна, Е. Логачева, Т. Лях,

О. Панькова, В. Погрібна, О. Стрельнікова, С. Харченко, О. Хижняк, Н. Черниш, М. Чухрай, І. Юрченко. Волонтерській діяльності як чиннику становлення та розвитку громадянського суспільства присвячені роботи Т. Любиви, Т. Нікітіної, О. Резніка, В. Степаненка.

Проблеми міграції, у тому числі біженців та внутрішньо переміщених осіб, вивчали Т. Заславська, Е. Лі, Д. Массей, Е. Муні, Л. Рибаківський та ін. Значний доробок щодо становища ВПО в Україні представлений у працях О. Балакіревої, Н. Гусак, О. Іванкової-Стецюк, О. Міхеєвої, Т. Семигіної, В. Середи, С. Трухан, Л. Хижняк та ін.

Погляд на волонтерство як соціокультурну практику зумовлює аналіз теоретичних та емпіричних напрацювань в межах «практичної парадигми» та соціокультурного підходу. Соціальні практики були предметом досліджень таких учених, як Л. Болтанські, П. Бурдьє, Л. Вітгенштайн, Г. Гарфінкель, Е. Гіденс, І. Глушко, Л. Тевено, М. Фуко, М. Гайдеггер, М. Шабанова. Значний внесок у розвиток соціокультурного підходу зробили як закордонні (П. Сорокін, Р. Мертон, П. Штомпка та ін.), так і українські (Л. Малес, О. Ровенчак, Л. Сокурянська, Ю. Сорока, Н. Черниш та ін.) дослідники.

Формування соціальної суб'єктності завдяки участі у волонтерських практиках зумовлює дослідження суб'єктного дискурсу в соціології. Великий внесок у соціологічний дискурс соціальної суб'єктності зробили такі дослідники, як Р. Барт, У. Бек, Е. Гіденс, Е. Дюркгейм, М. Фуко, П. Штомпка та ін. Особлива увага до проблем суб'єкта та суб'єктності приділяється в пострадянському соціологічному дискурсі (роботи Т. Заславської, О. Злобіної, Р. Ривкіної, Л. Сокурянської, В. Ядова та ін.).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації пов'язана з напрямом досліджень із проблем формування соціальної суб'єктності особистості, що здійснюються за участі авторки кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Об'єкт дослідження – волонтерські практики в сучасному українському суспільстві.

Предмет – чинники та наслідки актуалізації волонтерських практик в умовах вимушеної міграції в сучасній Україні.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є соціологічна концептуалізація волонтерства як соціокультурної практики та його ролі в становленні соціальної суб'єктності внутрішньо переміщених осіб.

Задля досягнення мети передбачено розв'язання таких **завдань**:

1. Дослідити існуючі підходи до вивчення волонтерства в міждисциплінарній перспективі; визначити теоретико-методологічні засади соціологічного аналізу волонтерства як соціокультурної практики.

2. Виявити та схарактеризувати основні риси волонтерства як соціокультурної практики.

3. Визначити основні чинники актуалізації волонтерства в сучасній Україні.

4. Адаптувати теорії вимушеної (міждержавної) міграції до аналізу вимушеної внутрішньої міграції.

5. Проаналізувати медійний та повсякденний дискурси щодо внутрішньо переміщених осіб.

6. Виявити модуси волонтерських практик у сучасному українському суспільстві.

7. Визначити наслідки залучення до волонтерських практик ВПО в контексті формування їхньої соціальної суб'єктності.

Гіпотези дослідження:

1. Одним із важливих чинників подолання культурної травми, що була спричинена анексією Криму та подіями на сході України, є актуалізація волонтерських практик, суб'єктами яких стають внутрішньо переміщені особи.

2. Формування та розвиток соціальної суб'єктності волонтерів відбуваються незалежно від того, як реалізуються її волонтерські практики — як індивідуальні дії чи як інституціоналізовані практики.

Методи дослідження. Досягнення мети і реалізація завдань дослідження забезпечуються завдяки використанню загальнонаукових методів: аналізу, синтезу, індукції, дедукції, типологізації, історико-генетичного методу тощо. У дисертації застосовано такі методи соціологічного дослідження, як напівструктуроване глибинне інтерв'ю, критичний дискурс-аналіз ЗМІ.

Методологія дослідження. *Теоретичною базою* дисертаційної роботи є соціокультурний підхід (П. Сорокін, Л. Сокурянська, Н. Черниш), зокрема концептуалізація в його межах феномена соціокультурних практик (П. Бурдьє, Л. Вітгенштайн, Г. Гарфінкель, І. Глушко, М. Гайдегер, М. Шабанова), що використовується для осмислення феномена волонтерства. Як концептуальна основа аналізу факторів актуалізації волонтерства в сучасній Україні використовується теорія культурної травми (П. Штомпка). Вимушена внутрішня міграція досліджується на основі теорій міграції, зокрема теорії «тяжіння та виштовхування» (Е. Лі), теорії міграційних мереж (Д. Массей), концепції трьохстадійності міграційного процесу (Л. Рибаківський). Для розуміння процесів конструювання певних образів внутрішньо переміщених осіб застосовано положення критичного дискурс-аналізу. Дисертаційне дослідження також спирається на положення теорії соціальної суб'єктності (В. Ядов, Л. Сокурянська) в контексті розгляду суб'єктних характеристик волонтерів.

Емпіричну базу роботи становлять результати авторських досліджень: критичний дискурс-аналіз повідомлень ЗМІ, що представлені у 2014–2018 роках як у загальнонаціональних державних («Голос України»: 206 повідомлень) та недержавних ЗМІ («Дзеркало тижня»: 184 повідомлень), так і в регіональних державних/комунальних («Харківські вісті»: 1092 повідомлення) й недержавних ЗМІ («Media Port»: 1020 повідомлень);

напівструктуровані глибинні інтерв'ю з внутрішньо переміщеними особами, що залучені до волонтерських практик (проведено 21 інтерв'ю).

У дисертаційній роботі також використані результати таких кількісних досліджень, як: «Волонтерський рух в Україні», проведеного GfK Ukraine (опитано 1000 респондентів від 16 років, 20–26 листопада 2014 року); «Постмайданна благодійність і волонтерство», проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Українським центром економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова (опитано 2009 респондентів від 18 років, 14–22 листопада 2015 року); «Благодійність і волонтерство», проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Українським центром економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова (опитано 2018 респондентів від 18 років, 16–20 грудня 2016 року); «Довіра соціальним інституціям», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (опитано 2040 респондентів від 18 років, 2–12 грудня 2016 року; опитано 2034 респондента віком від 18 років, 30 листопада — 14 грудня 2018 року); «Світовий рейтинг благодійності» («World Giving Index»), що проводиться британською благодійною організацією «Charities Aid Foundation» на підставі даних всесвітнього опитування компанії «Gallup's WorldView poll» (опитування проведено в 153 країнах світу, 2009–2018 роки).

Крім того, у дисертаційній роботі використані матеріали якісних досліджень: «Сучасні українські внутрішньо переміщені особи: основні причини, стратегії переселення та проблеми адаптації», що фінансувалося Посольством Великобританії в Україні, Українською миротворчою школою (70 глибинних інтерв'ю у 2014–2015 роках); «Долаючи розломи: у пошуку відповідей на виклики інтеграції від потерпілих від збройного конфлікту (аналітичні записки на полях)», проведеного БФ «Карітас України» (12 фокусованих групових інтерв'ю, 2016 рік).

Наукова новизна отриманих результатів полягає у вирішенні важливого наукового завдання — розробці концептуальних засад

соціологічного вивчення волонтерства як соціокультурної практики, а також його ролі в становленні соціальної суб'єктності особистості, а саме:

вперше:

- застосовано положення соціокультурного підходу та «практичної парадигми» до вивчення волонтерства, завдяки чому, зокрема, сформульовано визначення волонтерства як соціокультурної практики, що розуміється як хабітуалізовані (узвичаєні) дії людини або групи людей, що мають добровільний, реципрокний характер, спрямовані на вирішення соціальних проблем певних категорій населення та залежать від соціокультурного контексту, зокрема цінностей, норм, традицій, взірців поведінки тощо історично конкретного суспільства;

- виявлено та схарактеризовано взаємозв'язок таких макросоціальних чинників актуалізації волонтерства, як зростання соціальної напруги в українському суспільстві; загрози державному суверенітету; виникнення нових категорій населення, що потребують допомоги різної спрямованості; активізація роботи міжнародних організацій на території країни та дефіцит ефективних управлінських рішень щодо вирішення проблем ВПО;

- обґрунтовано, що перехід внутрішньо переміщеної особи з позиції об'єкта до позиції суб'єкта волонтерських практик сприяє розвитку потенціалу соціальної суб'єктності особистості незалежно від того, в якому модусі відбувається залучення до волонтерських практик: (1) як індивідуальне волонтерство; (2) як волонтерство в складі спільнот самопомоги ВПО; (3) у складі організацій, що опікуються проблемами ВПО; (4) у складі інших організацій та ініціатив; показано, що участь у волонтерських практиках є важливим чинником адаптації ВПО до нових умов життя та подолання негативних впливів культурної травми;

- на підставі результатів дискурс-аналізу повідомлень ЗМІ виявлено такі типи дискурсу щодо внутрішньо переміщених осіб: дискурс знедоленості, який породжує дискурс патерналізму; дискурс девіантності, який породжує дискурс стигматизації; дискурс активності; при цьому

найбільш поширеним є дискурс знедоленості, в якому ВПО розглядаються як об'єкти соціальної допомоги;

отримали подальший розвиток:

– категоріальний апарат дослідження волонтерства в сучасному українському суспільстві, а саме: до понять «волонтерство», «мотиви волонтерства», «ціннісні орієнтації волонтерів», «об'єкти волонтерства», «суб'єкти волонтерства», «життєві стратегії волонтерів» додано такі поняття: «волонтерство як соціокультурна практика», «внутрішньо переміщені особи як суб'єкти волонтерства» (внутрішньо переміщені особи як ініціатори та безпосередні учасники волонтерських практик, залученість до яких ґрунтується на певних ціннісних орієнтаціях ВПО, їхній мотивації, життєвих стратегіях тощо), «модуси реалізації волонтерських практик» (способи існування або форми залучення особистості до волонтерських практик), «суб'єктний потенціал волонтерських практик» (актуалізація суб'єктних якостей особистості (прагнення до самореалізації, самостійності, активної участі у вирішенні як власних, так і суспільних проблем тощо) в процесі реалізації волонтерських практик);

– положення теорії культурної травми П. Штомпки як концептуальна основа аналізу факторів актуалізації волонтерства в сучасній Україні, зокрема положення про те, що в кожній травмі є центральні групи, які глибоко переживають і сприймають її, доповнено кейсом про внутрішньо переміщених осіб;

– положення теорій міграції, а саме: теорій, що стосуються міждержавних міграцій (теорія «тяжіння та виштовхування» Е. Лі, теорія міграційних мереж Д. Массея, концепція трьохстадійності міграційного процесу Л. Рибаківського), адаптовано до вивчення вимушеної внутрішньої міграції у вимірі певної країни; доведено, що фактори «виштовхування та тяжіння» можуть бути не тільки в країнах вибуття та прибуття, а й у певних регіонах однієї країни; «міграційні мережі» можуть мати «регіональний» вимір; виявлено, що три стадії міграційного процесу (формування

міграційної мобільності, переміщення та приживання) характерні також для вимушеної внутрішньої міграції;

удосконалено:

– класифікацію мікрофункцій волонтерства (за М. Певною): до функцій самопізнання, самоствердження, пізнавальної функції, функції професіоналізації, функції формування соціального, культурного та символічного капіталу особистості додано та схарактеризовано функцію формування політичного капіталу (репутаційного капіталу, капіталу довіри).

Практичне значення отриманих результатів полягає в розробці концептуальних засад соціологічного вивчення волонтерства як соціокультурної практики, а також визначенні його ролі у формуванні соціальної суб'єктності особистості. Основні положення та висновки роботи можуть бути використані представниками міжнародних організацій, органів державної та місцевої влади для організації ефективної взаємодії з волонтерськими організаціями та ініціативними групами, з представниками волонтерських та громадських організацій з метою вдосконалення взаємодії з населенням, залучення його до волонтерської діяльності. Матеріали дисертації також можуть бути використані під час розробки та вдосконалення законодавчих актів щодо волонтерської діяльності в Україні. Запропоновані положення дисертаційної роботи можуть застосовуватися в подальших дослідженнях із зазначеної проблематики, а сформульовані висновки сприятимуть розвитку таких галузей наукового знання, як соціологія громадянського суспільства, соціологія міграції, соціологія молоді, соціологія моралі, соціальна робота. Положення, що висунуто й обґрунтовано в роботі, можуть бути використані під час розробки та викладання навчальних курсів із зазначених галузей соціологічного знання.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Наукові результати та висновки, що містяться в дисертації, отримані автором особисто. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в узагальненому вигляді використано лише ті фрагменти, що

безпосередньо належать авторові дисертації. Зокрема, особистий внесок здобувача Проценко О. О. в роботі «Дозвілліє практики як прояв професійно-класової ідентичності українців» полягає у формулюванні завдань дослідження та аналізі волонтерства як активно-діяльнісного типу дозвілля.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження були представлені на конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Волонтерський рух: історія, сучасність, перспективи» (Харків, 2015); VIII Міжнародній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Соціологія та сучасні соціальні трансформації» (Київ, 2015); X Львівському соціологічному форумі «Змінність соціальних просторів крізь соціологічну оптику: прояви, контексти, можливості» (Львів, 2016); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення» (Маріуполь, 2017); III Конгресі Соціологічної асоціації України «Нові нерівності — нові конфлікти: шляхи подолання» (Харків, 2017); XVI Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених «Соціологія у (пост)сучасності» (Харків, 2018, 2020); XXI Харківських соціологічних читаннях «Мова соціології: сучасні тренди» (Харків, 2018); I Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Традиції та новації у розвитку сучасної соціологічної науки: дослідження молодих вчених» (Київ, 2019); Українсько-норвезькій конференції, присвяченій діяльності Фрідтьофа Нансена в Україні у 1921–1922 роках (Харків, 2019).

Основні положення й висновки дисертаційного дослідження обговорювалися на теоретичних семінарах кафедри соціології та соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладені у 12 публікаціях, у тому числі у 6 статтях, 5 із яких опубліковано у фахових

виданнях України із соціології, 1 стаття — у закордонному періодичному виданні та 6 тез доповідей на вітчизняних наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, 3 розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та 2 додатків. Загальний обсяг тексту дисертації складає 243 сторінки (10,47 д.а), з них основного тексту — 173 сторінки (7,9 д.а). Робота ілюстрована 7 таблицями. Список використаних джерел містить 339 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛОНТЕРСТВА

1.1. Поняття, функції та класифікація волонтерства: міждисциплінарна перспектива

Розповсюдженість волонтерства у світі активізує науковий інтерес до даного феномену з боку спеціалістів різних дисциплін. Кожний із наукових підходів розглядає певні характеристики волонтерства та фокусується на окремих аспектах феномену. Для того, щоб виявити сутність соціологічного підходу до вивчення волонтерства (підрозділ 1.2), необхідно розглянути його у міждисциплінарній перспективі.

Важливо підкреслити, що поряд із науковими визначеннями волонтерства існують також визначення волонтерства у правовій площині, що є важливим з точки зору правової регуляції волонтерської діяльності як в певній країні, так і на міжнародному рівні. Так, Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19.04.2015 року визначає волонтерську діяльність як добровільну, соціально спрямовану, неприбуткову діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги [85], а волонтерську допомогу визначає як «роботи та послуги, що безоплатно виконуються і надаються волонтерами та волонтерськими організаціями» [85]. Попри важливість даного визначення волонтерства з позиції правової регуляції, зазначимо, що з дослідницької точки зору воно не є всеосяжним та потребує подальшого розгляду та доповнення.

Задля змістовного визначення волонтерства звернемося до його етимології. У перекладі з французької мови слово «volontaire» означає доброволець; той, що діє за своєю волею. З латинської voluntarius перекладається як «за власним бажанням». Термін «волонтерство» використовувався виключно у військовому контексті та стосувався людей, які добровільно вступали до лав військової служби. В іншому контексті слово

почало використовуватися у 1630–1640 роках [323] та розумілося як робота, що виконується людьми, які не розраховують на будь-яку винагороду.

У науковому дискурсі існують різноманітні визначеннями волонтерства, які відрізняються акцентуацією певних аспектів. Так, дослідники Американського університету імені Дж. Хопкінса визначають волонтерство як «комплекс заходів, що реалізований у вільний час від роботи без будь-якої грошової компенсації». З погляду європейських дослідників, волонтерство – це сума безоплатних, добровільних дій, які громадяни здійснюють один для одного [312].

Британські вчені (Ф. Вардел, Дж. Лішман, Л. Валеї) визначають волонтерство як зобов'язання витратити свій час та енергію на благо суспільства, спільноти, оточуючих людей (не родичів), яке здійснюється за власним вибором, без очікування будь-якої матеріальної винагороди за працю [цит. за: 166, с. 26]. Отже, західні дослідники акцентують увагу на систематичності діяльності на різних рівнях, на сутнісних характеристиках волонтерства – безоплатності та добровільності.

У пострадянському науковому дискурсі, у тому числі й в українському, дослідники фокусуються здебільшого на результатах діяльності та визначають волонтерство як інструмент або засіб вирішення соціальних проблем. Так, Л. Кудринська розглядає волонтерство як «діяльність, що здійснюється людьми добровільно на безоплатній основі, та спрямовану на досягнення соціально значущих цілей, розв'язання проблем спільноти» [115, с. 15].

І. Юрченко підкреслює потужний потенціал, що має волонтерство для соціального, культурного й економічного розвитку суспільства та вирішення соціальних проблем, як спосіб акумуляції соціального капіталу. Саме це стає, базисною передумовою й основою діяльності більшості громадських організацій [265, с. 5].

Т. Лях визначає волонтерську діяльність через категорію взаємодії, що виникає між людьми задля спільного вироблення нових шляхів вирішення

проблем, та стає способом підтримки, піклування, надання допомоги членам громади [124].

Більшість даних визначень акцентують увагу на волонтерстві як на діяльності. Слід зазначити, що у суспільствах, де волонтерство не набуло поширення та не інституціоналізувалося, така діяльність може мати несистематичний характер, тобто як волонтерство можна розглядати як діяльність, так і дію (можливо одноразову). Дія, добровільна та безкорислива, має несистематичний і неорганізований характер, та виражається у наданні будь-яких видів допомоги, має велику соціальну значущість та може вважатися волонтерством, оскільки набуває специфічних характеристик волонтерської діяльності [234, с. 53].

Міжнародними експертами з питань волонтерства та соціального розвитку було визначено ключові характерні особливості волонтерської діяльності:

- 1) діяльність має бути неприбутковою¹;
- 2) діяльність має бути добровільною, згідно з особистою волею індивіда;
- 3) діяльність має бути корисною комусь, не тільки волонтеру або суспільству загалом [124, с. 17].

Ці характеристики волонтерства притаманні всім визначенням цього феномену, тому мають універсальний характер. Однак, на нашу думку, вони не є вичерпними. Задля більш коректного розуміння даного феномену треба зазначити, що допомога, яка надається близьким та родичам не може називатися волонтерством.

Термін «волонтерство» потребує розмежування з деякими суміжними поняттями, а саме – «благодійна діяльність», «спонсорство», «меценатство»,

¹ Існує декілька підходів до розгляду альтруїзму: родинний альтруїзм (альтруїстична поведінка пояснюється наявністю у донора та реципієнта спільних генів), реципрокний альтруїзм (альтруїстична поведінка орієнтована на відповідні дії реципієнта у майбутньому, що, по суті, є взаємовигідним обміном допомогою між двома і більше індивідами) та «істинний» альтруїзм (альтруїстична поведінка не заснована на безпосередній зовнішній вигоді для донора). Ми підтримуємо точку зору, що однією з характеристик волонтерства є реципрокний альтруїзм, але в його основі лежить узагальнений обмін/узагальнена реципрокність, тобто непрямий обмін, в якому відсутня жорстка структура, відстрочена зовнішня вигода [216].

«філантропія», «милостиня». Відмінності цих понять показала в своєму дослідженні О. Стрельнікова. Сьогодні поняття «благодійна діяльність» та «волонтерство» використовуються здебільшого як синоніми. Ототожнюючи два поняття «благодійність» та «добročинність», дослідниця доводить, що це не є синонімами волонтерства. Під благодійною (добročинною) діяльністю, треба розуміти «дію або діяльність, що здійснюється добровільно та безкорисливо особами чи організаціями, з метою надання матеріальної, фінансової, інтелектуальної та інших видів допомоги нужденним та організаціям задля здійснення ними соціально важливих функцій» [233, с. 28]. Згідно з теоретичними засадами О. Стрельнікової волонтерство відрізняється від інших понять своїм предметом. Для добročинності (благодійності), меценатства, спонсорства, філантропії це матеріальні та нематеріальні ресурси, для милостині – матеріальні ресурси, а для волонтерства предметом є тільки нематеріальні ресурси [233, с. 28]. Разом із О. Стрельніковою ми не погоджуємося з ототожненням волонтерства з благодійністю та добročинністю. На нашу думку, волонтерство вужче ніж добročинна діяльність і також відрізняється від благодійної діяльності, предметом якої є тільки матеріальні ресурси. Таким чином, волонтерство можна вважати лише певним випадком добročинної діяльності й благодійності.

Волонтерство та волонтерська діяльність має безпосередній зв'язок із громадською діяльністю й активністю, громадянським суспільством, недержавними організаціями (НДО), некомерційними організаціями (НКО).

Ідеї громадянського суспільства отримали розвиток у працях багатьох дослідників (Дж. Александера, Ю. Габермаса, Г. Гегеля, Дж. Локка, К. Маркса, А. де Токвіля та ін.). У сучасному науковому дискурсі даний термін є однією з найбільш дискутованих категорій. Наприклад, Ж. Тощенко розглядає громадянське суспільство як об'єкт соціології життя та дає таке визначення: «сукупність організованих, історично сформованих форм спільної соціальної життєдіяльності (поряд з офіційною державною

діяльністю), визначених загальнолюдських цінностей, якими керуються люди й кожна людина у своєму громадському (публічному) та особистому (приватному) житті» [239, с. 60]. Дж. Александер вбачає метою громадянського (цивільного) суспільства моральну регуляцію соціального життя. Досліджуючи бінарний дискурс американського громадянського суспільства, науковець розглядає його як проєкт демократичного життя, що ніколи не буде реалізованим (тобто як ідеальну форму) [273].

Аналізуючи процес інституціоналізації громадянського суспільства в Україні, В. Степаненко розуміє його як «теоретичний дискурс, історичну концепцію, а також практику суспільно солідарного життя, яка реалізується у публічній сфері громадських інтеракцій і комунікацій, поза державно-адміністративними, ринковими та родинно-приватними відносинами і репрезентована мережею недержавних добровільних громадських асоціацій та об'єднань, діяльність яких є самоорганізованою та цивільною» [232].

Незалежно від визначення громадянського суспільства, дослідники розглядають волонтерство, у т. ч. волонтерські організації як його неодмінну складову, або як чинник, що сприяє його розвитку.

У даному контексті також необхідно звернутись до терміну «громадська активність» та «громадська діяльність». С. Ципко визначає громадську активність як «діяльнісне ставлення людини до життя суспільства, в якому вона виступає ініціативним носієм і провідником норм, принципів та ідеалів або суспільства в цілому, або певного класу, соціальної групи» [251, с. 190]. Громадську діяльність у найширшому сенсі можна описати як діяльність спрямовану на вирішення певних суспільних проблем із залученням громадян. На нашу думку, головна відмінність від волонтерства постає у тому, що громадська активність та діяльність мають в собі політичні форми активності, а волонтерство не має на меті політичних цілей², тобто громадська діяльність містить волонтерство у тому числі.

2 Стосовно співвідношення волонтерства та політичної участі, серед дослідників існує дві точки зору. Згідно з першою - волонтерство є аполітичною діяльністю; відмінність між волонтером та активістом вбачається у

Щодо НДО та НКО, то їхня діяльність, хоча й має соціально значущий характер, але може мати членські внески, оплату штатних співробітників, прибуток від комерційної діяльності та інше. Тобто недержавні та некомерційні організації можуть займатися волонтерством, але не обмежуються ним.

Волонтерство, як і кожний соціальний феномен, має певні функції та дисфункції [45; 115; 116; 182]. Найбільш повним та вдалим, на нашу думку, переліком та характеристикою функцій волонтерства є класифікація, запропонована М. Певною, яка виділяє внутрішні та зовнішні, тобто макро- та мікрофункції [163]. А. Пахомова, пропонує об'єднувати всі функції на дві групи – спрямовані на вектор-суб'єкт та вектор-соціум. До першої групи належать: функція формування і розвитку громадянського суспільства; трансляційна; стимулююча; консолідуюча; нормотворча; комунікативна; соціалізаційна функція. До мікрофункцій відносяться: функція самопізнання; самоствердження; пізнавальна функція; функція професіоналізації; формування соціального, культурного та символічного капіталів [182, с. 64-65].

Функція формування і розвитку громадянського суспільства проявляється у можливостях «впливу волонтерства на розвиток і дієздатність третього сектора, на формування і реалізацію соціальної, інформаційної та економічної політики, на діяльність державних і політичних інститутів» [163, с.55]. Безумовно, волонтерство є не єдиним компонентом формування та розвитку громадянського суспільства, але неодмінним його складником, що доводять дослідження волонтерства в контексті громадянського суспільства [3; 230; 232].

Розкриваючий характер волонтерських практик пов'язаний із функцією трансляції громадянських цінностей, способів, умінь і навичок, традицій,

спрямованості діяльності (на людей vs на структуру), цілях (гуманітарні vs політичні), орієнтації (підтримка, збереження vs зміна наявного стану / порядку) тощо [296]. Інше бачення припускає перетинання волонтерства з політичною сферою через протестну діяльність (у правозахисних та екологічних організаціях, рухах за мир, профспілках і професійних асоціаціях тощо) [284]. У роботі ми дотримуємося точки зору першої групи дослідників щодо аполітичності волонтерства.

принципів волонтерської діяльності, що сприяє їх закріпленню та збереженню [163, с. 54]. Займаючись волонтерською діяльністю, індивіди засвоюють та приймають певні організаційні та загальнолюдські цінності. Слід зазначити, що принципи діяльності волонтерів прийняті та затверджені у загальній декларації волонтерів на XVI Всесвітній конференції волонтерів, що відбулась у 2001 році в Амстердамі. Такими принципами є:

- визначення права на закріплення за всіма чоловіками, жінками й дітьми, незалежно від їх раси, віросповідання, фізичних особливостей, відповідного соціального та матеріального становища;
- повага до гідності та культури всіх людей;
- надання допомоги, безоплатних послуг особисто або організовано в дусі партнерства і співдружності;
- визнання рівної важливості особистих і колективних потреб, сприяння їхньому забезпеченню;
- перетворення волонтерства в елемент придбання нових знань і навичок, удосконалення здібностей, стимулюючи при цьому ініціативу і творчість людей, надаючи кожному можливість бути творцем, а не користувачем, спостерігачем [цит. за: 124, с.16].

У даному документі волонтерство позначається як цінність для індивіда, а також транслиуються загальнолюдські цінності (солідарність, толерантність, гуманізм тощо).

Стимулюючу функцію, на нашу думку, можна об'єднати з мобілізаційною. Її особливість полягає в тому, що «волонтерство сприяє підтримці в суспільстві певного рівня активності й прояву цієї активності в різних сферах життя суспільства: політичної, економічної, соціокультурної» [163, с. 54]. Таким чином, волонтерство підвищує громадянську активність індивіда.

Не менш важливою виявляється консолідуюча функція волонтерства. З одного боку, це проявляється через згуртованість волонтерської спільноти, з іншого – інтеграцію та згуртованість певних груп суспільства, певних

територій [163, с. 54]. Наприклад, в Україні волонтерство зіграло важливу роль в об'єднанні та мобілізації суспільства після подій 2013-2014 [230] та появи груп самодопомоги.

Нормотворча функція волонтерства формує норми, правила стандарти, які дозволяють отримати легітимний статус на рівні організаційних форм та в процесі реалізації самої волонтерської діяльності [163, с. 54]. Наприклад, більшість європейських країн мають законодавство, що регулює надання волонтерської допомоги, у якому прописані сфери діяльності та інші положення. Також, про існування цієї функції свідчать наявність певних міжнародних стандартів, норм, щодо волонтерської діяльності, наявність Міжнародного дня волонтера тощо.

Комунікативна функція дозволяє підтримувати взаємодію на різних рівнях між суб'єктами та об'єктами волонтерської діяльності, між громадськістю, волонтерами та державними утвореннями [163, с. 55]. Наприклад, в українському суспільстві волонтери, що допомагають армії та внутрішньо переміщеним особам завдяки комунікації з об'єктами допомоги, більш обізнані у потребах даних груп та взаємодіють з державними структурами задля задоволення цих потреб.

Не менш значущою є функція соціалізації. Вона означає засвоєння об'єктами та суб'єктами волонтерської діяльності норм і цінностей, зразків поведінки, передачу соціального досвіду і досягнень суспільства в цілому – все це дозволяє їм у подальшому успішно функціонувати в суспільстві. Хочемо зауважити, що водночас відбувається соціалізація не тільки об'єктів волонтерства (в цьому випадку соціально незахищених верств населення), а й самих волонтерів [163, с. 56]. До цієї функції також можна додати функцію соціальної адаптації індивіда.

Функції на мікрорівні пов'язані з впливом волонтерства на суб'єкта, на його ідентифікацію у волонтерській спільноті, на формування способу життя, професійної та особистісної реалізації індивіда.

Функція самопізнання допомагає волонтерам отримати інформацію про свій внутрішній світ, усвідомлення свого внутрішнього потенціалу [166]. Для людини важливо відчувати себе потрібною, важливою, знайти своє місце в системі суспільних відносин, відчувати свою роль в цьому процесі, використовувати всі можливості, що надаються людині суспільством. Волонтери, допомагаючи іншим, реалізують функцію самоствердження.

Сутність пізнавальної функції волонтерства в опануванні індивідом певними знаннями, вміннями та навичками, певним досвідом [166]. До таких навичок та вмінь можна віднести, наприклад, комунікативні здібності, лідерство, ініціативність, навички публічного виступу, різного роду професійні навички тощо.

Функція професіоналізації волонтерства характеризує сучасні тенденції щодо розвитку цього феномену [166]. Воно проявляється у засвоєнні волонтерами професійних навичок, перспективі знайти роботу, в якій будуть залучені ці навички, наявність професійного кола спілкування, соціальних зв'язків. Ця функція дозволяє розглядати волонтерство з позиції «серйозного дозвілля» (Р. Стеббинс). Волонтерство як серйозне дозвілля відрізняється від волонтерства як випадкового (звичайного) дозвілля. У серйозному дозвіллі волонтери реалізують кар'єру поза роботою, набуваючи спеціальні навички, знання. Серйозне дозвілля пропонує особливий спосіб життя і певну ідентичність його учасників [231, с. 66]. В. Арбеніна виділяла декілька типів дозвілля: активно-діяльнісний, пасивний, розважально-креативний, престижно-елітарний (відвідування естрадних концертів, кафе, барів, ігри в більярд тощо.) [11, с. 37]. На нашу думку, волонтерство у цьому випадку можна віднести до активно-діяльнісного типу дозвілля.

До особистісно-спрямованих функцій також відносяться функції формування соціального, культурного та символічного капіталу волонтерства. Культурний капітал свідчить про високий рівень освітньої кваліфікації людини, що займається волонтерством на певному етапі свого життя. Інкорпорований культурний капітал, який отримують волонтери, має

переваги, які дозволяють розширити можливості соціальної мобільності людини. Наприклад, у деяких країнах наявність у резюме інформації про волонтерство вбачається як додаткова перевага при прийнятті на роботу. Щодо символічного капіталу, то завдяки залученості до волонтерства формується престиж, довіра до діяльності волонтерських організацій, ініціатив та до окремих волонтерів. Прикладом визнання престижності та статусу волонтерів в Україні може слугувати наявність таких нагород та конкурсів, як «Волонтер року», «Волонтерська премія» тощо [43; 241]. Про волонтерство як функцію формування соціального капіталу особистості буде розглянуто нами нижче (див. п. 1.2.).

У межах нашого дослідження ми спираємося на класифікацію функцій волонтерства, запропоновану М. Певною, оскільки вважаємо її (класифікацію) досить розгорнутою та такою, що широко охоплює функціональні особливості волонтерства. Одночасно, ми пропонуємо додати до даного переліку таку мікрофункцію як формування політичного капіталу, оскільки вважаємо її актуальною в українських реаліях. Більш докладно це розглянуто у підрозділі 2.1.

Волонтерство має певні дисфункціональні характеристики. У сучасному суспільстві волонтерство іноді може залежати від держави та бізнесу через неможливість реалізації діяльності без ресурсів. Державний та комерційний сектори, зі свого боку, мають можливість «формувати ідеологію, визначати пріоритетність видів і форм волонтерської діяльності» [166, с. 59].

Незадоволеність результатами волонтерської діяльності також є дисфункцією. Різні депривовані та асоціальні групи іноді можуть проявляти агресію та несприйняття дій волонтерів [166, с. 60].

Необхідною умовою для розуміння феномену волонтерства є виокремлення та дослідження його видів і форм. Існує безліч класифікацій волонтерства за певними ознаками. Нами було проаналізовано низку робіт [127; 305; 6; 126; 108; 31; 167; 300; 166; 283; 307] та сформульовано три підходи, за якими науковці класифікують волонтерство та волонтерів. Ми

умовно виділили підходи до класифікації щодо об'єкта, суб'єкта волонтерства та щодо самої волонтерської діяльності.

Класифікації за суб'єктом: до даних підходів ми відносимо такі, що розкривають такі характеристики волонтерів як, наприклад, соціально-демографічні характеристики, мотиви, ступінь мобільності, приналежність до організації, досвід, наявність вільного вибору тощо. Наприклад, за класифікацією Р. Кнаана, Ф. Хенді, М. Уодсфорда, яка здійснена за критерієм «вибір волонтерської роботи» виділяються такі типи:

- вільний вибір (можливість вільного вибору у волонтерів);
- порівняно вільний (допомагають у відповідь на прохання колег, друзів та ін.);
- примусове волонтерство (альтернатива відбування покарання).

З погляду необхідності заохочення або відшкодування витрат:

- не вимагають категорично і принципово;
- не очікують відшкодування;
- витрати відшкодовуються;

• працюють за незначну оплату праці (стипендія) [280]. Дана класифікація потребує більш чіткого розмежування між категоричністю вимагання відшкодування та його очікування. Крім того, якщо розглядати обидва критерії класифікації з точки зору ключових характеристик волонтерства (як от безоплатність, добровільність), то виникає питання щодо можливості віднесення таких видів власне до волонтерства.

Логічним є підхід дослідників Р. Лінча і С. Маккарлі до типологізації груп волонтерів. Пропонуючи керівникам волонтерських програм способи визнання праці волонтерів, вони запроваджують таку класифікацію, ґрунтуючись на критерії «мотиваційна орієнтація»:

- волонтери, орієнтовані на досягнення;
- волонтери, орієнтовані на членство в групі;
- волонтери, орієнтовані на визнання керівництвом, владою [127].

За ознакою «мотивація до волонтерської діяльності» Ю. Аксьонова, А. Вербицький і П. Гамольський виділяють волонтерські групи раціональні, емоційні, моральні [6, с. 41].

Всеукраїнський громадський центр «Волонтер» [108] об'єднав волонтерів в групи за такими ознаками:

За віком:

діти; підлітки; молодь; люди зрілого віку; літні люди.

За ступенем професіоналізму:

професіонали; непрофесіонали.

За соціальною роллю / статусом:

учні; студенти; безробітні; спеціалісти; батьки; сім'ї; пенсіонери; волонтери, які обрали роботу як альтернативу вироку.

За ступенем мобільності:

мобільні; з обмеженою мобільністю; не мобільні.

За належністю до організації:

корпоративні волонтери; волонтери державних організацій (соціальних установ); релігійних організацій; ініціативних груп жителів територіальних громад.

За досвідом волонтерської роботи:

волонтери без досвіду; з незначним досвідом; з достатнім досвідом.

За складом волонтерської групи:

«змішаний», (гетерогенна група); «однотипний», (гомогенна група).

Дослідники Українського інституту соціальних досліджень запропонували такі критерії класифікації волонтерів: вікова категорія; основне місце навчання; основне місце роботи; рівень освіти [31].

Н. Макдафф розроблена типологія волонтерства за цілями характеру діяльності волонтерів (орієнтація на стабільність або радикальні перетворення) та виділяється традиційне, випадкове, соціально-перетворювальне і підприємницьке волонтерство [300].

Менш поширеним є підхід, де критеріями стають певні характеристики суб'єкта, зокрема: цільова аудиторія чи сектор реалізації волонтерської діяльності.

За спрямованістю волонтерської діяльності на цільову аудиторію дослідниками виділяються такі: чужі, незнайомі люди; друзі, родичі; самі волонтери або представники тієї самої групи [280]. Однак, зазначимо, що допомога друзям та родичам не визначається деякими дослідниками як волонтерська діяльність.

За цільовою групою діяльності волонтерство поділяється на: діти; молодь; старі; незаможні; біженці; мігранти; люди з особливими потребами; волонтери з професійного навчання [126, с. 54]. Волонтерська діяльність реалізується у державних організаціях, комерційних організаціях та некомерційних організаціях [166, с. 53].

Підхід до класифікації волонтерства з позиції діяльності формує такі критерії, як напрями (галузі), кінцевий результат (мета), регулярність, форми, тривалість волонтерської діяльності тощо.

С. Маккарлі та Р. Лінч розрізняють волонтерів за тривалістю їхнього залучення до волонтерської діяльності: волонтери, що працюють давно (long-term volunteers); волонтери, які працюють невеликий проміжок часу (short-term volunteers) [127].

К. Наваратнам поділяє волонтерські групи на типи відповідно до часу їхньої волонтерської роботи: постійні волонтери; тимчасові волонтери; сезонні волонтери (беруть участь у волонтерській діяльності в певну пору року в програмах, які відповідають їхній цікавості) [305, с. 7].

На основі результатів опитування дослідники Інституту Геллапа виділили типи волонтерів за напрямками їхньої діяльності: спостерігачі під час голосувань на виборах; збирачі грошових пожертвувань; рятувальники; ті, хто працює в лікарні; члени шкільних опікунських рад; тренери; білетери; хористи; чергові в школах матері [117, с. 226].

За цією ж класифікаційною ознакою дослідник М. Найланд пропонує таку типологію: волонтери, які: займаються захистом цивільних прав; здійснюють соціальне обслуговування; займаються громадською діяльністю; займаються керівництвом; волонтери, які займаються самопоміччю [307].

Міжнародна організація Союз Християнської молоді (YMCA) виділяє такі типів волонтерів:

- волонтери, залучені до проєктної та програмної діяльності;
- волонтери підтримки, які допомагають в офісній і адміністративній роботі;
- волонтери-фандрайзери, які беруть участь у різноманітних програмах зі збору благодійних пожертвувань;
- волонтери, які беруть участь у роботі ради організацій, правління, комітетах правління, експертних радах;
- волонтери-менеджери, які допомагають у здійсненні управління організацією [цит. за: 126, с. 53].

За характером відносин між волонтером та організацією Австралійська Комісія спорту виділяє: формалізовані (передбачається підписання договору); неформалізовані (без підписання договору) [280].

У програмі «Волонтери ООН» класифікація волонтерів визначена за сферою діяльності [цит. за: 126, с. 54]:

• громадські ініціативи;	• бідність;
• культура і спорт;	• приватний сектор;
• освіта;	• соціально-педагогічна підтримка
• подолання наслідків стихійних лих і катастроф;	незахищених верств населення;
• захист довкілля;	• молодіжне лідерство;
• гендер;	• соціальний захист і підтримка
• державне управління;	біженців і переселенців;
	• адвокація;

- профілактика ВІЛ / СНІДу;
- сприяння суспільному здоров'ю;
- безпритульність;
- права людини;
- інформаційно-комунікаційні технології;
- миротворча діяльність;
- корпоративне волонтерство;
- розвиток інфраструктури;
- менеджмент;
- Internet-волонтерство;
- політика;
- проведення досліджень.

Залежно від кінцевого результату або кінцевої мети Д. Сміт виділяє такі типи волонтерської діяльності:

- 1) взаємодопомога або самодопомога (об'єднання людей задля розв'язання своїх проблем та потреб);
- 2) філантропія або служіння іншим;
- 3) участь (мається на увазі залучення волонтерів до політичної сфери);
- 4) пропаганда або агітація («лобіювання інтересів певних груп, зміни законодавства, які зачіпають права людей з інвалідністю, проблеми довкілля та ін.» [283, с. 17]).

Тут слід зазначити, що ми не погоджуємося з тим, що два останніх види діяльності, виокремленими Д. Смітом, слід розглядати, тільки як волонтерство, оскільки ми не поділяємо тезу про політичну та протестну діяльність як волонтерство.

Іноді науковці поєднують декілька підходів до класифікації волонтерства. Наприклад, І. Ткач, з огляду на вітчизняний і закордонний досвід, поєднала критерії суб'єкта й діяльності та запропонувала такі його типи:

- за своїм основним місцем роботи (Workplace volunteer) – волонтерство на робочому місці у понаднормовий час;
- з людей старшого віку (Retiree volunteers);
- ті, хто вибрав волонтерську роботу як альтернативу вироку (Alternative sentencing volunteers), – умовно засуджені громадяни, які обирають

роботу волонтером як альтернативу своєму вироку у кримінальній справі;

- представники певних професій (Professional volunteers) – залучають, переважно, через професійні асоціації та спілки;
- епізодичні (Episodic volunteers) – залучені в певних проєктах;
- ті, хто потребує перехідного періоду (Transitional volunteers);
- безробітні, незайняті (Unemployed volunteers) – займаються волонтерством для отримання певних навичок, вмінь та подальшого пошуку роботи;
- ті, кому надається стипендія (Stipended volunteers), – отримують фінансову винагороду, яка не покриває повністю їхній трудовий внесок;
- волонтери, які пройшли через проблему – хтось з родичів або знайомих потребує допомоги та/або соціально незахищені;
- волонтери – підлітки, молодь, представники громадських організацій [цит. за: 126, с. 55-56].

Волонтерство є багатогранним та складним феноменом сучасного суспільства. У глобалізованому світі його традиційне розуміння зазнає змін, «розмивається», з'являються нові його види. Сучасні волонтери часто віддають перевагу короткостроковому волонтерству або окремим специфічним завданням у волонтерських проєктах. Вони здійснюють конкретну діяльність, а не займаються традиційними довгостроковими завданнями, які включають прихильність до самої організації. Таке волонтерство, називається «епізодичним» і значно поширюється в останні роки.

Одним із епізодичних видів волонтерської діяльності є віртуальне або on-line волонтерство, суть якого полягає в можливості дистанційного надання різноманітних послуг. Швидкі зміни в технологіях дозволили багатьом людям, зокрема, технологічно підкованій молоді, допомагати організаціям, без фізичної присутності. Дійсно, некомерційні організації у всьому світі усе більше й більше покладаються на віртуальних добровольців

для таких завдань, як переклад, управління онлайн-контентом сайту, організації кампаній, збір коштів, розсилка інформації та комунікації з членами, проведення онлайн-дослідження. Віртуальне волонтерство надає багато можливостей для маломобільних осіб, а також для людей, які хочуть гнучкості у своїх волонтерських годинах [294, с. 7].

В Україні цей вид волонтерської діяльності тільки набирає обертів. Типовими прикладами інтернет-волонтерства, представленого в нашій країні, є: дослідницькі проєкти (зокрема вікі-проєкти), ведення груп, профілів у соціальних мережах, створення веб-сторінок, консультування з юридичних, бізнесових, медичних та інших питань, громадська журналістика тощо. Різновидом віртуального волонтерства є мікроволонтерство, коли людина виконує маленьке завдання, що є частиною великого проєкту та витрачає на це від однієї хвилини до чотирьох годин. Наприклад, проєкт Вікіпедія та інші проєкти Вікімедіа [126, с. 54].

Інший тип епізодичного волонтерства містить у собі поїздки за межі своєї країни для волонтерської діяльності і називається волонтуризм або волонтерський туризм. Він починає розвиватися у світі у 80-тих роках ХХ століття. На думку С. Веарінга, волонтери такого типу – це туристи, які з різних причин здійснюють організовану волонтерську діяльність, переважно допомагаючи або полегшуючи матеріальне становище бідних, відновлюючи якість природного середовища або досліджуючи аспекти суспільства чи природного середовища. Волонтерський туризм об'єднує в собі ознаки таких видів туризму, як екотуризм, постійний туризм, альтернативний туризм, пригодницький туризм, культурний туризм. Такий вид волонтерства, з одного боку, ґрунтується на тому, що організатори добровільно жертвують своїм часом, щоб працювати над проєктами, метою яких є поліпшення природного середовища та допомога місцевим спільнотам; з іншого боку – воно фокусується на розвитку особистості учасників такої діяльності за допомогою внутрішньої винагороди як власного внеску у відповідні проєкти [306, с. 184; 50, с. 178-179].

В Україні волонтуризм починає розвиватися у 2000-х роках. З'являються філіали міжнародних організацій, що займаються таким видом волонтерства (наприклад, організації AIESEC (від фр. Association internationale des étudiants en sciences économiques et commerciales), AEGEE (від фр. Association des Etats Généraux des Etudiants de l'Europe)), та українські організації, що займаються моніторингом можливостей у сфері волонтуризму (наприклад, громадська організація «Іскра») [137; 271; 272].

Поряд з багатьма видами та типами волонтерської діяльності треба виділити нову грань досліджуваного феномену. Це поява таких понять, як «напівволонтерство» та «квазіволонтерство». Згідно з М. Певною, напівволонтерство являє собою «добровольчі практики, в яких у волонтерів проявляються складності їхньої самоідентифікації як добровольців, труднощі сприйняття інших волонтерів як однодумців, не завжди присутнє почуття задоволеності від добровольчої праці» [163, с. 43]. Такі види практик можуть виникати у суспільстві, коли волонтери піддаються зовнішньому стимулюванню державою, задля контролю над процесом розвитку волонтерства; коли піддається впливу принцип добровільності діяльності; коли бажання допомогти потребуючим, стикається з бюрократизацією і прагматизацією дій (наприклад, в реалізації технологій фандрейзингу) в процесі пошуку необхідних ресурсів. До напівволонтерства дослідниця вона відносить радянські практики у вигляді створених «тимурівських команд», суботників тощо. Квазіволонтерство (або псевдоволонтерство) означає «імітацію волонтерської діяльності, за якої відсутній реальний трудовий внесок добровольців в процесі надання безоплатної допомоги людям, що мають в ній потребу» [163, с. 43]. Тобто це симуляція волонтерської діяльності. Авторка наголошує на тому, що виявлення псевдо- та квазіволонтерів спричиняє труднощі через складність виявити усвідомлення свого вибору волонтерами [163, с. 43]. Ми поділяємо думку М. Певної щодо цих питань, але вважаємо за потрібне додати до показників псевдоволонтерства відсутність одного і більше критеріїв волонтерства

(добровільності, безоплатності, соціальної спрямованості, відсутності родинних та близьких зв'язків між отримувачем та суб'єктом допомоги).

Волонтерство досліджується у багатьох галузях знання, а саме у соціології, психології, соціальній роботі, маркетингу, адмініструванні, економіці, медицині тощо.

Економічний фокус досліджень полягає в тому, що волонтери розглядаються як трудовий ресурс, який не отримує грошову винагороду за свою роботу. Час, присвячений волонтерству, можна виміряти в людино-годинах та зіставити з ним певний грошовий еквівалент, наприклад, затверджений у багатьох країнах соціальний стандарт у вигляді мінімальної погодинної оплати праці [121, с. 74].

У педагогіці та соціальній роботі волонтери вважаються повноправними суб'єктами соціально-педагогічної діяльності, а сам термін «волонтерство» визначається як добровільна, безкорислива, соціально спрямована неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами та волонтерськими організаціями шляхом надання волонтерської допомоги [89, с. 124].

Також існує багато різних тематичних напрямів вивчення волонтерства. Так, одним з найбільш поширених з них є крос-культурні дослідження відмінностей волонтерства, зокрема, відмінностей у мотивах волонтерів. Певний інтерес представляє крос-культурне дослідження, метою якого було виявити залежність між моделями громадянського суспільства (що виділено Л. Саламоном та В. Соколовським³) та типом волонтерської діяльності студентів [325]. Дослідження М. Хілдінг [291] спрямоване на виявлення залежності між національною культурою та видом волонтерської роботи

3 Це модифікована теорія громадянського суспільства Еспінга-Андерсена [□286], яка виділяє 5 режимів громадянського суспільства з точки зору таких аспектів: розмір некомерційного сектору; частка волонтерів, які залучаються до діяльності некомерційних організацій; обсяг урядової підтримки діяльності некомерційних організацій; обсяг благодійної підтримки діяльності некомерційних організацій; роль організації третього сектору в представництві інтересів громадян. Л. Саламон та В. Соколовський виділяють моделі партнерства добробуту, запізнілої демократизації, соціально-демократичну, традиційну і ліберальну моделі. Автори стверджують, що контекстні змінні не тільки можуть пояснити масштаби некомерційного сектору, але також можуть впливати на поведінку пожертвувачів [цит. за: □236; □312].

співробітників. Порівнюються працівники, які займаються волонтерством у шведській дочірній компанії IBM з працівниками американської компанії засновника.

Багато уваги серед дослідників приділяється також вивченню мотивів волонтерства. Розглядаються як мотиви участі волонтерів у різних програмах, асоціаціях, долучення до певної організації, так і мотиви виходу з організацій, припинення волонтерської діяльності та мотиви, що перешкоджають заняттям волонтерством [276; 315; 309; 302; 295].

Також популярним є вивчення мотивів і компетенцій, отриманих волонтерами, що беруть участь у роботі різних міжнародних волонтерських організацій та програм, а також у волонтерському туризмі [276; 294; 302; 304; 309; 315].

Дослідники звертають увагу на висвітлення таких питань, як сприйняття волонтерами самих себе та сприйняття їх суспільством, адже волонтери по-різному виявляють свою роль та функції, що вони виконують, мають певні очікування щодо самих себе та організації [292].

Вивчаються детермінанти волонтерської участі у програмах та асоціаціях. Д. Сміт описує такі детермінанти як контекстуальна змінна, соціальний фон, змінні ролі, риси особистості, відносини й ситуаційні змінні. Ще один аспект для вивчення – наявність прихильності волонтерів до певної волонтерської організації та вплив на неї певних факторів [314].

Активно досліджується вплив волонтерства на волонтерів на різних рівнях. Визначаються вигоди та витрати, що отримують індивіди, займаючись волонтерством, а також як це впливає на сприйняття іншими їх як волонтерів [311]. Наприклад, Дж. Вільсон та М. М'юзік досліджували вплив волонтерства на волонтерів – фізичне, психологічне здоров'я, професійні досягнення; чи грають волонтери активну роль у політичному житті; чи є зв'язок між волонтерством та веденням «правильного способу життя» [327]. Деякі дослідники виділяють поняття «рефлексивне

волонтерство», як інструмент для боротьби з біографічною невизначеністю, для активного будівництва біографії й особистої постановки цілей [295].

У контексті міграційних процесів вивчається волонтерство в іммігрантських громадах. Наприклад, у роботі Су Ін Яп про біженців, що займаються волонтерством, розглядаються процеси конструювання ними себе як біженців та як волонтерів. Також автором описано дискурсивні конструкції біженців та дискурсивні конструкції волонтерства [338]. Інша робота представляє інтерес для нашого дослідження, так як у ній розглядаються мотиви волонтерства серед іммігрантів у Філадельфії. Серед таких мотивів виділяються: релігійні переконання, соціальний вплив однолітків та авторитетного духовенства, інструментальні переваги для підвищення людського та соціального капіталу [289].

Деякі дослідники у своїх роботах описують зміни у волонтерській діяльності, що відбуваються внаслідок процесів модернізації та індивідуалізації характеру участі. Спостерігаються бінарні процеси, одні вбачають «занепад волонтерства» та його деінституціоналізацію, інші – зростаючу інституціоналізацію більш індивідуалізованих форм волонтерства [296].

На пострадянському просторі одними з перших до дослідження проблематики волонтерської діяльності звернулися С. Синецький і М. Львова, О. Веліканова, В. Гараніна, В. Кочеткова, Н. Черепанова, Г. Бодренкова [264]. У своїх роботах вони представили соціальний портрет російських волонтерів та проаналізували ставлення населення та висококваліфікованих фахівців до волонтерської діяльності, приділивши велику увагу проблемам мотивації та залучення до волонтерства. З позицій трудового підходу Л. Кудринська розглядала сутність, функції та специфіку волонтерства [115].

А. Істоміною та О. Оберемко вивчають питання про сумісність волонтерства та протестної участі. Автори розглядають відмінності та подібності між поняттями «волонтер» та «активіст» і виділяють 5 вимірів

протестного волонтерства: етос ліберального волонтерства, етос правого волонтерства, етос екологічного волонтерства, етос волонтерських організацій за захист тварин, етос соціального волонтерства [96].

Різні аспекти волонтерства досліджуються й українськими дослідниками. О. Стрельнікова розглядає волонтерство в контексті благодійності [233], І. Юрченко досліджує інституціоналізацію волонтерського руху в Україні [264]. Волонтерство як складову соціальної роботи вивчають С. Горбунова-Рубан [58], Т. Голованова [55]. Порівняльну характеристику волонтерства у різних соціальних ситуаціях, а також визначення ролі волонтерства у формуванні толерантності здійснив у своїх роботах О. Хижняк [250; 298]. О. Резнік вивчав громадські організації та добровільні об'єднання, в тому числі волонтерство [205; 204; 207; 206], а С. Харченко описав історію та теорію волонтерського руху в Україні [101]. Т. Лях розглядає волонтерство з погляду соціальної педагогіки та надає класифікацію волонтерських груп [124; 125; 126]. О. Панькова, О. Касперович та О. Іщенко розглядають розвиток волонтерства в Україні як прояв активізації соціальних ресурсів громадянського суспільства [160]. Сучасний волонтерський рух як ознаку змін у ментальності українців досліджувала В. Погрібна [179].

У зарубіжному науковому дискурсі на тлі існуючого інтересу до волонтерства, спектр підходів та теорій у межах різних дисциплін достатньо широкий. Волонтерство вивчається завдяки таким психологічним теоріям, як теорія прив'язаності, підхід вигод/витрат, теорії життєвого періоду та життєвого шляху.

Згідно з першою теорією, взаємини прив'язаності в перші 3–4 роки життя після народження відіграють ключову роль для психологічного розвитку та подальшого функціонування у дитинстві, отрочстві й зрілому віці. Деякі дослідники волонтерства вважають, що гарне ставлення до волонтерської роботи може «передаватися» від батьків до дітей, та вивчають

взаємозв'язок типу причетності та самоідентифікації, мотивації волонтерства серед молоді від 18 до 25 років [315].

У підході вигод/витрат розглядаються вигоди, що отримують волонтер (можливості, соціальний, культурний, людський капітали тощо) та бенефіціар, і витрати волонтера (час, сили, втрачені соціальні задоволення) [311].

Теорії життєвого періоду та життєвого шляху дають два різні способи пояснення, як поведінка людини розвивається і змінюється упродовж усього життєвого циклу. Обидві теорії розглядають розвиток людини як складну взаємодію фізіологічних, психологічних, соціальних та духовних процесів. Теорія життєвого періоду ґрунтується на психологічній думці, підкреслюючи фізичний і особистий розвиток особистості, яка відбувається в чітко визначених вікових етапах. Теорія життєвого шляху заснована більше на соціологічній думці, підкреслюючи вплив спільної історії та культури. Волонтерство може допомогти поліпшити передбачувані життєві переходи. Воно може допомогти підліткам розвинути позитивну самооцінку ідентичностей. За допомогою волонтерства люди можуть відчути себе корисними для суспільства [313].

Серед маркетингових теорій можна виділити теорію культури споживання. Згідно з цією теорією людина віддає перевагу продуктам і практикам споживання з позитивними символічними значеннями, що поєднані з її бажаними самостями, і уникає тих, що мають негативні символічні значення, які пов'язані з небажаними самостями. Волонтерство у цьому випадку виступає формою символічного споживання з певним негативним чи позитивним значенням [292].

Волонтерство є складним феноменом сучасного суспільства. У залежності від того, з якої точки зору досліджують волонтерство, підкреслюються його певні риси, робляться певні акценти, які в цілому відображають специфіку тієї чи іншої наукової галузі. Це свідчить про відсутність системного погляду на волонтерство як об'єкт дослідження.

Аналіз тлумачень волонтерства дозволив виділити ключові сутнісні характеристики волонтерства, такі як: безоплатність, добровільність, соціальна спрямованість/корисність для суспільства, відсутність родинних зв'язків між донором та реципієнтом. У глобалізованому світі традиційне розуміння волонтерства «розмивається», з'являються такі нові його грані, як псевдоволонтерство (квазіволонтерство), напівволонтерство, епізодичні форми (волонтерський туризм та віртуальне волонтерство), його трактування розширюється до сфери політичного.

1.2. Соціологічні теорії волонтерства

У межах соціологічного дискурсу феномен волонтерства найчастіше визначається з позиції системного, діяльнісного, інституційного та спільнотнісного підходів [165, с. 177].

З позиції системного підходу волонтерство розглядається як суспільна система, що функціонує як на мега- (в глобальному просторі), макро- (на рівні суспільства), так і на мікрорівнях (всередині локальних спільнот). Волонтерство у цьому випадку досліджується у щільному взаємозв'язку з соціальними механізмами, що сприяють його інституціоналізації. Завдяки зазначеному підходу можна вивчати інтеграцію та адаптацію особистості у соціальну систему волонтерства.

Інституційний підхід дозволяє розглядати волонтерство як «інститут громадянського суспільства, що базується на принципах цілісності, органічної солідарності, поєднанні об'єктивного і суб'єктивного» [164, с. 116]. Застосовуючи цей підхід, досліджується, як волонтерство розвивалося у той чи інший період у певних соціальних і культурних умовах, функції волонтерства, які воно виконує як соціальний інститут [163, с. 85].

Завдяки спільнотнісному підходу волонтерство досліджується як певна соціальна спільнота людей як суб'єктів добровольчої діяльності. Даний підхід дозволяє вивчати соціально-психологічну самоідентифікацію

волонтерів, виявлення соціально-демографічних відмінностей волонтерів, повсякденні практики волонтерів, формування ідентичності волонтерів, наявність капіталів тощо [163, с. 88].

У межах діяльнісного підходу волонтерство розглядається як певний вид діяльності в системі способу життя волонтерів, що реалізується членами волонтерської спільноти. З позиції даного підходу можна досліджувати професіоналізацію волонтерства, його економічний та альтруїстичний аспекти, фактори, умови здійснення волонтерства, суб'єктів, об'єктів, мету, результати волонтерської діяльності [163, с. 87].

Волонтерство розглядається також за допомогою конфліктологічного підходу. З одного боку, волонтерство дає людям, незалежно від віку, статі, рівня освіти, сімейного стану та соціально-економічного рівня, можливість взяти участь в житті суспільства. Іншими словами, волонтерство дає змогу людям з доступом до різних видів влади взаємодіяти один з одним для досягнення загальних цілей. Їхня взаємодія може призвести до соціальної дії, яка спрямована на досягнення соціальної справедливості. З іншого боку, дослідження волонтерів в США показують, що індивіди з вищим рівнем доходу частіше займаються волонтерством. Крім того, найбільше залучені до волонтерської діяльності білошкірі чоловіки та жінки, які мають оплачувану роботу, закінчили коледж. Вони володіють розвиненими навичками спілкування, письма тощо, що робить їх більш компетентними, і, власне, забезпечує їхню велику привабливість як волонтерів. Отже, прихильники цього підходу вважають, що люди з владою контролюють параметри волонтерства [313, с. 33-35].

В сучасній літературі ми практично не зустрічали застосування соціокультурного підходу до дослідження волонтерства. В деяких роботах він апіорі використовується, але не артикулюється як підхід (наприклад, розгляд волонтерства як соціокультурного феномену [84; 122]), або застосовується з іншими підходами (наприклад, разом з інституційним підходом, розглядаючи волонтерство як механізм формування

громадянського суспільства, що базується на принципах взаємовпливу об'єктивного і суб'єктивного [14]). Однак, ми вважаємо, що саме цей підхід надає нові можливості у вивченні даного феномену. Специфікою соціокультурного підходу є інтеграція трьох фундаментальних вимірів людського буття (тип соціальності, характер культури та людину як суб'єкта взаємодії з суспільством), які взаємопов'язані між собою та впливають один на одного, але не зводяться до інших і не виводяться з них [118, с. 4]. Міждисциплінарний характер соціокультурного підходу, його належність здебільшого до якісної, «м'якої» методології дозволяє вивчати соціальне через культурне, акцентує увагу на важливості соціокультурного контексту, який визначає поведінку людини і впливає на історичні події. Отже, завдяки застосуванню цього підходу, історичні етапи розвитку волонтерства розглядаються як специфічний соціокультурний контекст, що суттєвим чином впливає на його основні характеристики. Більш детально евристичний потенціал соціокультурного підходу в дослідженні волонтерства розкрито у підрозділі 1.3.

Поширенням серед західних дослідників є розгляд волонтерства як праці, що є економічною категорією і вимірювана в різних її одиницях – грошах, послугах, годинах тощо [87]. Наприклад, вивчається, як волонтерська праця впливає на ВВП різних країн [47].

Волонтерство можна пояснити за допомогою феноменології А. Шюца. Він вказував на те, що кожна людина в будь-який момент свого повсякденного життя знаходиться в біографічно детермінованій ситуації, тобто в зумовленому їм фізичному і соціокультурному оточенні, в якому вона займає певне місце не тільки в просторово-тимчасовому або статусно-рольовому сенсі, а й у морально-ідеологічному. Будь-якій дії передуює процес проектування, під час якого людина керується двома типами мотивів: «мотивом-для» і «мотивом-тому-що». У «мотиві-для» дія досягається заради мети в майбутньому. У «мотиві-тому-що» дія пояснюється минулим досвідом, що спонукає діяти [263, с.12].

Мотиви волонтерської діяльності, якщо вони є кінцевою метою волонтера, будуть тоді «мотив-тому-що». Наприклад, людина каже, що мотивом для поїздки у дитбудинки було те, що в дитинстві вона жила в таких самих умовах, та їй хотілося б, щоб у дітей було те, чого не було у неї в дитинстві. Якщо ж ця діяльність є лише одним кроком до кінцевої мети (наприклад, отримання спеціальних навичок для того, щоб легше отримати роботу), тоді волонтерство – це «мотив-для». Саме волонтерство виступає як засіб для досягнення мети.

Також мотиви та стимули волонтерства можна розглянути за допомогою теорії фреймів І. Гофмана, де первинний фрейм – це жорстка матриця. Так, вивчаючи стимули, що змушують людей займатися волонтерством, дослідники зазначають, що відповідно до теорії фреймів І. Гофмана, людина ймовірніше буде діяти за звичною схемою, ніж почне сумніватися в цій схемі й почне мінятися. Для того, щоб почати змінювати фрейм, потрібен вплив якоїсь події або низки обставин, що змусить людину вийти «за межі» звичних схем, тобто здійснити рефреймінг. Вона починає витрачати свій час на справи, якими раніше не займалася, вступати в контакти з незнайомими людьми, починає по-іншому дивитися на свою проблему, змінюється сама і починає змінювати життя навколо себе [59; 159, с. 71]. Тобто є певні мотиви та стимули, що змусили людину почати займатися волонтерством та зробили його повсякденною практикою. Теорія фреймів дозволяє прослідкувати процес залучення до волонтерської діяльності крізь призму біографії особистості.

Також волонтерство можна описати з позиції творчого альтруїзму П. Сорокіна, який вказує на всеосяжний характер феномену любові. У всьому різноманітному прояві любові він відокремлює сім аспектів (видів): релігійний, етичний, онтологічний, фізичний, біологічний, психологічний та соціальний. У соціальному плані любов означає «осмислені взаємодії чи взаємини між двома або більше людьми, в яких очікування й прагнення однієї людини поділяються та отримують підтримку в їхній реалізації з боку

інших людей» [76, с. 107]. Формами прояву соціального аспекту любові є солідарність, взаємодопомога, співпраця, добросусідство. П. Сорокін робив акцент на творчому (дієвому) характері будь-якої альтруїстичної дії – вона не повинна обмежуватися лише намірами або словами [76, с. 107]. Волонтерство, з цієї точки зору, розглядається як прояв соціального аспекту любові, але за умов, якщо людиною керують мотиви альтруїзму.

Не можливо розглядати волонтерство, не звернувшись до проблематики соціальної солідарності. За Е. Дюркгеймом, існують два типи соціальної солідарності: органічна та механічна. Соціальна солідарність спочатку була продиктована суто егоїстичними мотивами, але потім люди почали звикати до взаємодії та співпраці: цьому істотно сприяв суспільний поділ праці. Поступово це породило відчуття симпатії людей один до одного, бажання зрозуміти іншого попри відмінності, допомогти людині у скрутний для неї час. Тобто в основі механічної солідарності стояв егоїзм, а в основі органічної – альтруїзм. В основі соціальної солідарності, з одного боку, раціональні егоїстичні мотиви підвищення ефективності діяльності людей для досягнення своїх власних інтересів, з іншого – ірраціональні на перший погляд мотиви, що проявляються у почутті психологічного комфорту від відчуття своєї корисності іншим людям. Тому можна говорити про складне переплетення егоїзму й альтруїзму, яке утворює мотивацію соціальної солідарності. Водночас альтруїстичний початок соціальної солідарності посилюється [8, с. 23]. Тобто поширення волонтерства, благодійності є своєрідним зовнішнім вираженням соціальної солідарності. Іноді людина займається тією чи іншою волонтерською діяльністю не завдяки альтруїзму, а через егоїзм. Наприклад, люди, які занепокоєні тим, в якому довіллі будуть жити їхні діти, займаються прибиранням міської місцевості, саджають дерева тощо.

Теорія структурації Е. Гіденса також використовується у дослідженнях волонтерської діяльності. Л. Хастінгс і Ф. Леммертін [297] приділили особливу увагу рефлексивному проєкту самоідентичності. Вони запровадили

поняття «рефлексивне волонтерство» постулюючи, що сучасне волонтерство вкоренилося в активній (ре)конструкції індивідуалізованих біографій, ідентичностей та способу життя. Порівнюючи цей феномен з традиційним волонтерством як твердою прихильністю, міцно закріпленою в колективних звичках і організаційних процедурах, вони характеризують «новий принцип волонтерства» більш епізодичними зусиллями волонтерів, впевнених у своїх орієнтованих мотиваціях, а також слабкої організаційної участі.

Волонтерство досить часто вивчається за допомогою теорії соціального обміну. Існує безліч потенційних переваг для волонтерства. Робота на добровільних засадах дає людям можливість висловити або продемонструвати свої переконання; дізнатися нове; парировати почуття сорому, провини й ізоляції, підвищити впевненість у собі та почуття ефективності. Прихильність до волонтерської діяльності безпосередньо пов'язана з поняттям взаємних обмінів. Люди стають віддані волонтерській організації, коли їхні особисті інтереси зливаються з інтересами та потребами організації [313].

Необхідною для розгляду волонтерства є теорія соціального капіталу, що представлена у роботах П. Бурд'є, Дж. Коулмана, Т. Нестіка, Р. Патнема. Згідно з ідеями П. Бурд'є, соціальний капітал являє собою сукупність реальних або потенційних ресурсів, пов'язаних з володінням стійкою мережею більш-менш інституціоналізованих відносин взаємного знайомства й визнання – іншими словами, з членством в групі [27, с. 65]. Дж. Коулман вважає, що сутність соціального капіталу (властивість, притаманна більшості форм соціального капіталу, що відрізняє його від інших форм капіталу) полягає в його вираженні як суспільного блага: актор чи актори, що створюють соціальний капітал, зазвичай отримують тільки малу його частину [112, с. 138]. Крім того, соціальний капітал розглядають і як «здатність індивідів розпоряджатися обмеженими ресурсами на підставі свого членства у певній соціальній мережі або ширшій соціальній структурі <...> Здатність до накопичення соціального капіталу не є індивідуальною

характеристикою особистості, вона є особливістю тієї мережі відносин, яку вибудовує індивід» [цит. за: 149, с. 1]. Дослідження волонтерської діяльності як основи формування соціального капіталу особистості представлені у дослідженнях автора даної дисертаційної роботи [191]. Волонтерські організації та об'єднання розширюють соціальний капітал або ж створюють якісно нові його форми (соціальні норми всередині організації, довіру, спільні інтереси, іноді, більш тісні соціальні зв'язки). Самі волонтерські організації створюють власний «організаційний» соціальний капітал – зв'язки з іншими організаціями, органами влади, компаніями та фірмами, а також всередині організації серед її членів. Подібність у формуванні соціального капіталу у двох групах полягає в тому, що для їхніх представників характерна наявність соціальних зв'язків, активізація яких призводить до розширення соціального капіталу. Водночас, соціальний капітал, що формується волонтерськими практиками у волонтерів-одинаків і волонтерів, що діють у межах організації, різняться за формою і характером. Члени тих чи інших установ жертвують своїми інтересами й діють в інтересах колективу з одного боку, але з іншого боку – ці зв'язки й ресурси також можуть бути використані для особистих цілей волонтера. Членство в організації дозволяє збільшувати соціальний капітал, тому що цілі, які переслідує організація, вимагають цього. Також соціальний капітал збільшується, внаслідок діяльності на постійній основі в організації. Що стосується другої групи волонтерів, то наявність соціальних зв'язків та їхнього зростання залежить від бажання волонтера, від цілей, які він/вона переслідує, чи потребує ця людина будь-якої допомоги чи ні [191].

Окремо треба виділити теорію суб'єкта та суб'єктності. Ця теорія є однією з головних в концептуалізації волонтерства в рамках даного дисертаційного дослідження.

Великий внесок у соціологічний дискурс соціальної суб'єктності та суб'єкта зробили такі дослідники, як Р. Барт, У. Бек, Е. Гіденс, Е. Дюркгейм, М. Фуко, П. Штомпка та інші. Особлива увага до проблем суб'єкта та

суб'єктності приділяється у вітчизняному соціологічному дискурсі (роботи Т. Заславської, О. Злобіної, Р. Ривкіна, Л. Сокурянської, В. Ядова та інші).

У загальному значенні суб'єкт – це носій активності, діяч. За Л. Сокурянською, «суб'єкт – це індивід (або група), що володіє здатністю до самостійного вибору типу діяльності, тієї чи іншої соціальної ролі, до вироблення власних цілей і засобів їх досягнення» [224, с. 155]. Це визначення ми будемо використовувати як робоче.

Суб'єктами волонтерства є на макрорівні різні волонтерські організації та волонтерські групи, на мікрорівні – окремі індивіди (волонтери-одинаки; члени організацій) [31]. Треба також зазначити існування суб'єктів на мегарівні – це міжнародні благодійні та волонтерські організації.

Важливою властивістю, сутнісною якістю суб'єкта є його соціальна суб'єктність. Згідно з В. Ядовим, суб'єктністю є «здатність соціальних суб'єктів (від пересічних громадян до національних урядів і міжнародних акторів сучасної історії) реагувати на внутрішні (в межах даних суспільств) та зовнішні (з боку світ-системи) виклики, запобігати або стримувати небажані та небезпечні тенденції природних, соціальних, економічних, політичних зсувів та сприяти бажаним» [266, с. 384].

Інше визначення соціальної суб'єктності дає Л. Сокурянська. Воно визначається як «сутнісна якість суб'єкта (індивіда, групи і так далі), яка передусім проявляється у його ціннісних орієнтаціях, стратегічному життєвому виборі, соціально творчій самодіяльності, цілеспрямованій активності» [224, с. 155]. Виходячи з того, що суб'єкт своєю діяльністю впливає на інших її учасників дослідниця акцентує увагу саме на понятті «соціальна суб'єктність», а не просто суб'єктність.

До показників соціальної суб'єктності за Л. Сокурянською належать:

- психологічна, теоретична та практична (володіння певними знаннями, вміннями та навичками) готовність індивіда до самостійної діяльності;
- відповідальність за результати;
- готовність до ризику;

- здатність впливати на інших суб'єктів;
- адаптивно-інноваційний потенціал (здатність перебудовувати свідомість і поведінку вслід за соціокультурними умовами, що змінюються);
- специфічна життєва стратегія;
- цінності та ціннісні орієнтації особистості [224, с. 156-159].

Л. Сокурянська виділяє два рівні структури соціальної суб'єктності: суб'єктну диспозицію (або диспозиційну суб'єктність) та актуалізовану соціальну суб'єктність. Суб'єктна диспозиція характеризується схильністю особистості чи соціальної групи до «самостійної та відповідальної соціальної діяльності, яка знаходить свій відбиток у відповідній системі цінностей і ціннісних орієнтацій, а також установок на актуалізацію життєвої стратегії самореалізації» [224, с. 163]. Щодо актуалізованої суб'єктності, то вона «має в собі суб'єктну диспозицію, але обов'язково передбачає певний рівень підготовленості до здійснення життєвої стратегії самореалізації (відповідну освіту, вміння та навички професійної, політичної діяльності тощо) та власну, активну, цілеспрямовану, самостійну, творчу, відповідальну діяльність у різних сферах» [224, с. 163].

В залежності від того, чим зумовлена актуалізація соціальної суб'єктності, виділяються такі її типи, як ситуативна (актуалізується переважно під впливом певної ситуації, зовнішніх факторів) та усталена (зумовлена переважно внутрішніми чинниками).

Ми вважаємо, що волонтери та волонтерські групи мають таку характеристику, як соціальна суб'єктність, бо в них є всі ознаки суб'єктності. Добровільний характер волонтерської діяльності свідчить про психологічну готовність індивіда та певну здатність до ризику. Волонтери займаються соціально корисною діяльністю, заохочують інших до неї, а отже, впливають на суб'єктів. Волонтерство доволі часто актуалізується в умовах соціальних та політичних криз, трансформацій, стихійних лих, зокрема в українському суспільстві, тому можна говорити про адаптаційно-інноваційний потенціал

волонтерів. Деякі види волонтерської діяльності передбачають використання певних навичок, вмінь, знань. Наприклад, проведення безкоштовних тренінгів, семінарів, написання статей, психологічна реабілітація тощо. Це є ще одним аргументом, що волонтери мають суб'єктність. У волонтерів, як суб'єктів волонтерської діяльності, наявні специфічні життєві стратегії, ціннісні орієнтації та цінності. Наприклад, для волонтерів типовими термальними цінностями є соціальні: бути корисним суспільству, людям, альтруїзм. У роботі ми розглядаємо волонтерство як певний спосіб формування соціальної суб'єктності особистості. Тобто ми вважаємо, що волонтерські практики сприяють розвитку потенціалу соціальної суб'єктності особистості⁴.

Продовжуючи дослідницьку лінію Л. Сокурянської, відзначимо, що суб'єктність може поділятися на види за сферами людської життєдіяльності, кожен з яких характеризується відповідною життєвою стратегією, адаптаційно-інноваційним потенціалом, формами і характером діяльності в даній сфері тощо. Як приклад наводиться існування професійної, політичної, правової, освітньої суб'єктності. За аналогією, можна виділити громадянську суб'єктність⁵, що проявляється у волонтерській та благодійній діяльності, або волонтерську суб'єктність.

Одним з проявів соціальної суб'єктності є специфічна життєва стратегія суб'єкта. Поняття «життєва стратегія» є предметом вивчення соціології та психології. Соціологічний підхід, на відміну від психологічного, робить акцент на її інтерсуб'єктивному аспекті. Життєві стратегії досліджувалися такими науковцями, як К. Абульханова-Славська, О. Васильєва, Є. Головаха, Є. Демченко, Н. Паніна, Т. Парсонс, Є. Смірнов, Т. Резнік, Ю. Резнік та ін.

⁴Згідно з визначенням Л. Сокурянської.

⁵ Соціальну суб'єктність українських об'єднаних територіальних громад (ОТГ) досліджували О. Філіппова, О. Дейнеко, Д. Білокопитов. Вони виділяють три виміри соціальної суб'єктності лідерів об'єднаних територіальних громад – інституційний, громадянський та проблемно-орієнтований. Громадянська суб'єктність визначається науковцями як «ціннісно-діяльнісний активізм, спрямований на посилення громадянської та соціальної активності, волонтерства і громадянської відповідальності мешканців об'єднаної територіальної громади, що має прояв як на диспозиційному, так і на актуалізованому рівнях» [264, с. 21].

За К. Абульхановою-Славською, людина є суб'єктом свого життя, яка об'єднує в єдине ціле свою життєву практику, світогляд, ставлення. У якості суб'єкту свого життя особистість може інтегрувати свій творчий хист у різних сферах, «співвідносити свої можливості з поставленими життєвими цілями і завданнями, розподіляти їх у часі (і з погляду їхньої своєчасності, і з погляду правильного порівняння своїх життєвих сил)» [2, с. 129]. Також дослідниця зіставляє стратегії життя з певними типами особистостей.

З погляду О. Васильєвої та Е. Демченко, життєва стратегія – це такий спосіб буття, система цінностей і цілей, реалізація яких дає змогу людині зробити її життя найбільш ефективним [65]. Головний акцент в цьому визначенні зроблений на реалізацію життєвих цілей людини, що дозволяє зробити її життя більш якісним.

Є. Головаха та Н. Паніна визначили такі два типи життєвих стратегій людей, залежно від ставлення до життя – «глядачі» і «практики». «Глядачі» відрізняються внутрішньою активністю, глибиною почуттів і думок. До вад «глядачів» належать обмеженість мріями і фантазіями, що виявляється в неготовності реалізувати їх у життя. Особливістю людей практичного типу активності є їхня наділеність швидкою реакцією і дією на зовнішній вплив. Слабкою стороною людей-практиків є їхня нездатність до аналізу наслідків дій [56].

Згідно з Л. Сокурянською реалізація життєвої стратегії передбачає формування та актуалізацію відповідної установки, а саме психологічну готовність індивіда або соціальної групи до конкретної діяльності в цьому напрямі. В іншому випадку жодна життєва програма не може бути здійснена [224, с. 158].

Ю. Резнік та Т. Резнік розуміють життєву стратегію як динамічну систему перспективного і довгострокового орієнтування актора в майбутньому житті для його перетворення в певному соціокультурному просторі. Життєва стратегія визначає особисте, соціальне й культурне майбутнє особистості. Дослідники виділяють [208, с. 103-104] три основні

типи життєвих стратегій: 1) стратегії життєвого добробуту; 2) стратегії життєвого успіху; 3) стратегії життєвої самореалізації.

Є. Смірнов виділив життєві стратегії базуючись на самореалізації особистості в житті. Під самореалізацією він розуміє «тип життєвої стратегії, який визначається установкою людини на творче перетворення у житті, його самоактуалізацію та саморозвиток у ролі суб'єкта життєтворчості» [223].

Н. Дуднік зіставляє два поняття «біографія» людини та «життєва стратегія». Він пише, що обидва поняття сприймаються як «індивідуально-креативний проєкт, автором якого завжди є конкретний індивід». Отже, дослідник приходить до висновку, що дані поняття можуть бути взаємозамінними [80, с. 50-51].

Т. Парсонс виокремлює чотири основні типи суспільства, кожен з яких відповідає певному відношенню соціального цілого до соціальної дії індивіда. Тобто він виділяє певні типи суспільства та те, як людина конструює свої життєві стратегії в умовах цього виду суспільства [цит. за: 217, с. 204].

Перший тип суспільства характеризується санкціонуванням державою і громадською думкою прагнення індивіда до успіху і самореалізації в різних сферах соціального життя, а також вільним вибором і конструюванням різних життєвих стратегій.

У другому типі суспільства особисті плани індивіда залежать від цілей і ціннісних орієнтирів, які встановлює суспільство. У такому разі індивіду не доводиться розраховувати на об'єктивну оцінку своїх досягнень і заслуг державою і громадською думкою. Навпаки, він змушений у своїй соціальній поведінці орієнтуватися на соціальне оточення і суспільство загалом.

У суспільстві третього типу деякі сфери соціального життя контролюються державою, а в деяких індивіди можуть діяти самостійно. Тому, найпліднішою життєвою стратегією стає прагнення до досягнення результатів, незалежно від їхнього визнання з боку держави. Для третього

типу суспільства характерним є поєднання браку орієнтації на досягнення з обмеженістю приписів.

Четвертий тип Т. Парсонс називає «суспільством партикулярного зразка приписання». Для цього типу характерним є те, що приписання мають обмежений характер, а населенню властиве пасивне та навіть негативне ставлення до праці. У цьому випадку в суспільстві розвивається особлива життєва стратегія – паразитарно-експлуататорська [цит. за: 217, с. 204]. На нашу думку, серед виокремлених Т. Парсонсом типів суспільств тільки перший може сприяти формуванню та становленню соціальної суб'єктності особистості.

Однак представлені вище концепції життєвих стратегій описуються з позиції сталих суспільств. В умовах невизначеності та нестабільності, соціокультурних трансформацій індивідам складніше планувати довгострокові життєві стратегії тому, вони заміняються стратегіями адаптації. До розгляду формування життєвих стратегій особистості у перехідних суспільствах або таких, що трансформуються, звертаються такі дослідники, як О. Злобіна, Р. Мертон, Н. Наумова, О. Тихонович, П. Штомпка.

О. Злобіна та В. Тихонович визначають життєву стратегію як повторювану в основних сферах життєдіяльності поведінкову активність індивіда, ґрунтовану на моделях подолання, пристосування або уникання перешкод, що виникають у процесі досягнення поставлених цілей [94, с. 72]. Також виділяється два типи життєвих стратегій: стратегію виживання і стратегію життєвого творення, які ще можна назвати пасивною та активною. У пасивній стратегії виживання відбувається втрата контролю особистості над життєвим світом, що супроводжується згортанням життєвого простору; другий тип стратегії пов'язаний зі «збільшенням освоєних особистістю секторів життєвого світу й підсиленням контролю над ним» [93, с. 21].

Р. Мертон замість поняття «життєва стратегія» використовує «способи індивідуальної адаптації», але за значенням вони збігаються. У підставі

запропонованої їм типологізації життєвих стратегій соціолог вважає ступінь відхилення поведінки індивіда від схвалюваних суспільством життєвих цілей і засобів їх досягнень [134]. П. Штомпка використав дану теорію, задля пояснення стратегій подолання індивідами та/або соціальними групами культурної травми.

Життєві стратегії у перехідному суспільстві, їхні стадії розвитку та типи описує дослідниця Н. Наумова. Перша стадія «надія та руйнування» характеризується різкою зміною ціннісної системи суспільства та руйнуванням старих соціальних структур. Для другої стадії «криза та соціальний стрес» характерні довіра до владних інститутів, раціональність, що проявляється у прагненні до солідарності, взаємодопомоги, зібраність, самоконтроль. На кінцевій стадії відбувається адаптація до умов, що змінюються та формування різних життєвих стратегій [147].

Н. Наумова виділяє три типи життєвих стратегій. Перший тип характеризується ефективною, успішною зовнішньою адаптацією, ґрунтується на новій, жорстко організованій системі ціннісних орієнтацій. «Спостерігається підвищена сприйнятливість до певних зовнішніх впливів (економічного, інформаційного, статусного). Соціальна ідентифікація спрямована на первинні (сім'я) і професійні спільності. Активне соціальне порівняння і нетерпіння діють як сильний стимул. Орієнтація в часі – на сьогодення і найближче майбутнє» [147, с. 13].

Другий тип характеризується ефективною внутрішньою адаптацією, ґрунтується на стійкості фундаментальних ціннісних орієнтацій і на відносній несприйнятливості до зовнішніх впливів. Ідентифікація орієнтована на великі спільності, як реальні, так і номінальні (наприклад, країна, народ, однодумці). Спрямованість у часі – на минуле і на віддалене майбутнє [147, с. 16].

Стратегія виживання є останнім типом життєвої стратегії. Вона характерна для людей з невеликим життєвим і соціальним ресурсом, з невисоким статусом і матеріальним становищем, що погіршується. У даній

стратегії «переважають м'які ціннісні системи й ідентифікація з групами подібної соціальної долі. Соціальне порівняння послаблене. Сприйнятливість до ідеологічного та до регулюючого впливу висока, але результати цього впливу, зазвичай, не глибокі й не стійкі» [147, с. 16].

К. Муздибаєв розглядає стратегії подолання труднощів як життєві стратегії у кризових та стресових ситуаціях, процес подолання яких є, по суті, процесом мобілізації ресурсів середовища, особистісних ресурсів й оптимального їх використання. Таким чином, саме поняття життєвої стратегії інтерпретується автором як «процес управління ресурсами» [139, с. 105].

На основі аналізу трактовок життєвих стратегій у сталих суспільствах і у суспільствах, що трансформуються, та спираючись на доробки К. Муздибаєва [139] та Н. Дуднік [80], ми пропонуємо визначення поняття «життєві стратегії», що використовуємо у даному дослідженні. Отже, під життєвою стратегією ми розуміємо індивідуальний біографічний проєкт, що реалізується в певній соціокультурній та економічній ситуації та передбачає управління ресурсами, тобто мобілізацію особистісних ресурсів і ресурсів середовища й оптимальне їхнє використання. Дане визначення дозволить дослідити життєві стратегії волонтерів у сучасному українському суспільстві.

Беручи до уваги складний характер феномену волонтерства, окремо треба виділити теорії, що мають на меті оцінку наслідків та тенденцій волонтерства та його розвитку в глобалізованому суспільстві.

Волонтерство можна розглядати з погляду теорії індивідуалізованого суспільства З. Баумана. Індивідуалізм означає трансформацію людської особистості від чогось даного до завдання і відповідальності за управління життям особистості. Головним суб'єктом індивідуалізованого суспільства стає людина-«турист», яка дивиться на навколишній світ як на екран телевізора, ковзаючи на поверхні й прагне лише максимальної різноманітності, незвичайності й гостроти вражень. Волонтер, який бере участь у міжнародних проєктах, розглядається саме як такий «турист», що хоче більше нових екстраординарних вражень [296]. Однак дана теорія має

деякі обмеження. По-перше, розгляд волонтера як туриста, який подорожує та шукає нових вражень, спрощує поняття волонтерства та акцентує увагу тільки на одній групі мотивів. По-друге, дана теорія стосується тільки волонтерського туризму.

Теорія постколоніалізму також описує волонтерів, що їдуть добровільно допомагати, але у менш розвинені країни. З одного боку, вони приїжджають, щоб навчитися та допомогти, але так само розуміють, що приїхали, щоб поширити свій погляд на життя, допомогти місцевим жителям і зробили свій внесок в їхній розвиток. Тобто волонтери, що їдуть з розвинених країн допомагати менш розвиненим, згідно з цією теорією, проявляють «колоніальну» поведінку [316].

Теорія соціальної мімікрії, яку розробляє А. Лобанова, на нашу думку, вдало використана для розгляду волонтерства у дослідженнях І. Білич. Соціальна мімікрія у загальному вигляді розглядається як «складний комплекс захисних методів і пристосувань соціально-політичного характеру, що дають можливість вижити та самозберегтися тим соціальним групам, силам і прошаркам, для яких у суспільстві склалися неможливі умови життя і діяльності» [120, с. 30]. І. Білич виділяє певні ознаки імітації та маскування серед різних видів волонтерської діяльності (волонтери при державних службах, корпоративне волонтерство, групи самодопомоги) та наголошує, що погані соціально-економічні умови не тільки не сприяють розвитку волонтерського руху, а й не забезпечують його статичність [15, с. 157]. Однак ми не згодні з позицією автора щодо включення до видів мімікрії волонтерства діяльність груп самодопомоги, оскільки це не завжди передбачає власні вигоди для їх учасників. Їхня мотивація є більш складною ніж діяльність заради прямого реципрного обміну. Крім того, дана теорія фокусується на волонтерстві серед груп з «неможливими умовами життя і діяльності» та в умовах соціально-економічної нестабільності, не розглядаючи інші види волонтерської діяльності.

Узагальнюючи огляд соціологічних теорій волонтерства, також слід зазначити, що соціологія пропонує великий спектр методів його дослідження. Аналіз літератури показав, що найпоширенішими з них є опитування, фокус-групи, парні та індивідуальні напівструктуровані інтерв'ю, аналіз вторинних даних, стандартизоване інтерв'ю. Також дослідниками використовуються проєктивні малюнки, експериментальна гра, аналіз документів, он-лайн опитування, дискурс-аналіз.

Отже, методологічний потенціал соціології дозволяє поєднати дослідження об'єктивних характеристик та суб'єктивних оцінок, а розгляд на макро-, мезо- та мікрорівнях соціальної взаємодії допомагає охопити всі аспекти феномену волонтерства. Для нашого дослідження корисними є теорія соціальної суб'єктності задля розгляду суб'єктів волонтерства та виділення його суб'єктних характеристик; теорія соціального капіталу, так як вона допоможе зрозуміти, як формується соціальний капітал волонтерів у сучасних умовах; теорія життєвих стратегій, щоб дослідити волонтерство у просторі самореалізації особистості через зміни у життєвих стратегіях особистості – учасників волонтерської діяльності. Концептуальною рамкою нашого дослідження є соціокультурний підхід, якій дозволяє вивчати волонтерство, інтегруючи фундаментальні взаємопов'язані виміри людського буття – людини в її співвідношенні з спільнотою, характер культури, тип соціальності.

1.3. Волонтерство як соціокультурна практика: інтерпретація поняття

У якості теоретичної рамки для аналізу волонтерства нами обрано соціокультурний підхід та «практичну парадигму»; в їх межах ми пропонуємо концептуалізацію волонтерства як соціокультурної практики. Такий підхід відкриває нові можливості для осмислення феномену волонтерства.

Концептуалізацію волонтерства як соціокультурної практики розпочнемо з аналізу поняття «соціальна практика», що є для нас своєрідною «відправною точкою» даного осмислювання. На початковому рівні будь-яка дія, що здійснюється індивідом у суспільстві, набуває значення соціальної. Далі соціальна дія, яка часто повторюється, проходить стадію узвичаєння і стає соціальною практикою (узвичаєні дії й зразки поведінки закріплюються в соціальних практиках), на останній стадії виходить на вищий, інституційний рівень, стаючи соціальним інститутом.

Таким чином, соціальна практика постає як «сукупність конкретних узвичаєних (рутинних) повторюваних дій індивідів, груп, спільнот, організацій в реальному часі та просторі, що забезпечує стійке функціонування соціальних інститутів» [262, с. 278].

Спираючись на ідеї Г. Гарфінкеля, основними властивостями соціальних практик є з'ясованість практик, «їхня спостережуваність і повідомлюваність», їхній рефлексивний характер, коли «дії, з яких індивіди створюють ситуації організованої повсякденної діяльності та управляють ними, ідентичні процедурам, до яких індивіди вдаються для того, щоб зробити ці ситуації зрозумілими» [49, с. 9]. Соціальні практики характеризують усталеність, відтворення, масовість, нормативність.

П. Бурдье під соціальною практикою вважає як доцільні дії індивідів по перетворенню соціального світу, так і щоденні, звичні вчинки, які не потребують пояснення і часто здаються зовнішньому спостерігачеві позбавленими сенсу або ж нелогічними [24]. Таким чином, соціальні практики – це все те, що соціальний агент робить сам та з чим він стикається у сучасному світі. П. Бурдье наголошує на наявності у соціальних практик подвійної структури: з одного боку, вони детермінуються соціальним середовищем, з іншого – впливають на середовище, змінюючи його структуру. Також, П. Бурдье вводить поняття «габітус», під яким він розуміє систему сталих та переносимих диспозицій та схем, що діють на практиці як категорії сприйняття та оцінювання або як принцип розподілу по класах, і,

водночас, як організаційний принцип дії. Габітус є водночас і системою схем виробництва практик, і системою схем сприйняття та оцінювання практик [25, с. 44].

Спираючись на доробки П. Бурдьє, зазначимо, що волонтерство, з одного боку, залежить від соціального середовища, потреб суспільства, з іншого боку – через волонтерські практики може змінюватися й саме соціальне середовище.

Для Е. Гіденса соціальні практики – це стійкі сукупності індивідів або груп. Він наголошує, що соціальні практики циклічні, постійно відтворюються акторами, але не створюються ними. Практики не є усталеними, вони можуть трансформуватися завдяки діяльності людини. Соціальні практики відрізняються в різних країнах, і, відповідно, вони є своєрідними в тій самій країні в різні періоди її історії. Соціальні інститути, на думку Е. Гіденса – це практики, що «розтягнуті» у просторі та часі [53, с. 40].

В. Волков і О. Хархордін розглядають соціальну практику як джерело осмисленості, як те, що надає значення самим по собі начебто безглуздим речам [42]. Соціологи вважають, що єдність «практичної парадигми» дозволяють побачити дві ключові ідеї: «фоновий» характер і «розкриваюча» здатність практик.

«Фоновий» характер практик, за Л. Вітгенштайном, полягає у діяльнісному контексті, в якому інтерпретується висловлювання чи поведінка. Не те, що одна людина робить в даний момент, а вся сукупність дій утворює той фон, на якому ми бачимо будь-яку дію, і який задає наші судження, наші поняття і наші реакції. Фон не є прихованим, але його не помічають, через те, що він функціонує як умова розгляду будь-якої дії [328; 41, с. 13]. Фонові практики можуть інтерпретуватися по-різному, залежно від контексту, культури, традицій.

Волонтерство є фоновією практикою. Незважаючи на те, що існують якості, що притаманні волонтерству в усьому світі, в різних суспільствах

волонтерські практики наділяються різними смислами [41]. Наприклад, в США практика волонтерства є проявом гарного тону, перетворилася на традицію, а волонтери асоціюються з «добропорядними громадянами».

«Розкриваюча» здатність практик описуються у текстах М. Гайдеггер. Практики конституують і відтворюють ідентичності або «розкривають» основні способи соціального існування, що є можливими в цій культурі та в заданий момент історії. У цьому сенсі вони розуміються як різні впорядковані сукупності навичок доцільної діяльності (практичного мистецтва), які, водночас, розкривають людині можливості відбутися в тій чи іншій соціальній якості [247; 41, с. 17].

Спираючись на ідеї М. Гайдеггер, ми вважаємо, що волонтерство як соціальна практика має «розкриваючий» характер, тобто конститує і відтворює ідентичність волонтера. Переважно ідентичність формується громадськими організаціями та рухами, і є дуже важливою для волонтерів, оскільки допомагає людині відчувати свою належність до цієї організації. Долучаючись до неї, волонтер приймає цілі, досягнення, масштаби діяльності організації та ототожнює їх як свої.

Використовуючи доробки дослідників щодо формування корпоративної ідентичності, виділимо умови та способи формування організаційної ідентичності волонтерів. До умов відносяться такі:

1. Знання про організацію (щотижневі зустрічі організації на яких члени звітують про виконану роботу).

2. Символіка, гімни, ритуали (обряди, церемонії свята, з'їзди тощо). Всі ці елементи може побачити будь-який зовнішній спостерігач, через них організація висловлює свої пріоритети.

3. Принципи, цілі, цінності організації, девізи [219, с. 3].

Способами формування організаційної ідентичності волонтера є такі: корпоративні ЗМІ; створення юридичної документації (звіти про виконану роботу); впровадження єдиних правил і порядків (статут, компендіум); використання єдиної символіки; створення єдиного комунікаційного

простору (сторінки, групи в vk, Facebook, сайтів) [219, с. 4]. Даний перелік, на нашу думку, не є вичерпним. До нього можна додати, наприклад, корпоративи, публічні виступи від ГО тощо⁶.

В. Волков виділяє три види змінюваних практик: артикуляція, реконфігурація і запозичення. Артикуляція передбачає ситуацію, коли певний стиль чи спосіб дії привертає увагу актора, окреслюється і завдяки цьому стає можливим його поширення та вкорінення у повсякденності. Реконфігурація означає перетворення маргінальних практик або їхніх маргінальних аспектів в центральні, загальноновживані практики. Запозичення – це перенесення практик в інший контекст. Отже, він вважає, що «інститут є усталеним типом соціальної практики», тобто вона, практика, виникає першою [41, с. 17]. На нашу думку всі три види практик є актуальними у плані зміни практик волонтерства.

М. Шабанова розділяє соціальні практики на інституціоналізовані й неінституціоналізовані. Інституціоналізовані практики складають стійке ядро життєдіяльності цього суспільства або його основних підсистем. Вони відрізняються значимістю й масовістю, або усталеністю й традиційністю. Менш поширені, спорадичні, недостатньо освоєні практики, а так само практики, що суперечать прийнятим у цьому суспільстві нормам, представляють периферію суспільного життя та не інкорпуються в інститути [86, с. 116]. Згідно з цією думкою соціальні практики виступають формою реалізації соціального інституту. Інститут завжди реалізується через комплекс практик, а не існує на базі якоїсь однієї практики [257, с. 71]. Значущість і масовість волонтерства в Україні свідчить про тенденції до інституціоналізації цієї практики.

І. Глушко розуміє об'єкти соціальної практики як різні способи життєдіяльності, які визначають місце великих груп людей у суспільстві, їхні

⁶ Зазначимо, що формування ідентичності волонтерів відбувається й поза межами організацій, але ми припускаємо, що це може проходити складніше та потребує певних методів дослідження даного процесу.

інтереси, характер взаємодії з іншими соціальними групами [54, с. 3]. Дослідник виділяє у структурі практики дві сторони: «зовнішню» і «внутрішню». До першої сторони відносяться духовні та вольові зусилля особистості. Основною категорією аналізу при розгляді «внутрішньої» сфери практичного є поняття моральної дії. До «зовнішньої» сторони практики відносяться інструментально-предметне ставлення людини до світу, тобто «матеріально-предметна діяльність» [54, с. 34].

Виходячи з виділених І. Глушко двох сторін у структурі соціальних практик, ми також виділяємо «внутрішню» і «зовнішню» сторони волонтерських практик. До першої відносяться моральні дії волонтерів, тобто наявність у них мотивів, духовних і вольових якостей, що дають змогу займатися волонтерством. «Зовнішня» – це сукупність конкретних дій, спрямованих на вирішення певних суспільних проблем, зміна соціальної реальності.

Також треба зазначити, що практики є, з одного боку, проявом соціальної суб'єктності, а з іншого – вони є фактором її формування [68, с. 56]. Тому, вивчаючи волонтерські практики, ми досліджуємо також і соціальну суб'єктність волонтерів. На емпіричному рівні ми будемо розглядати це у підрозділі 3.3.

Отже, волонтерству притаманні характеристики, що є характерними для всіх практик, а саме:

- значущість (так, наприклад, українці вважають волонтерство складовою громадянського суспільства⁷);
- усталеність;
- відтворення (волонтерство – це певна рутинна діяльність, що повторюється день у день);
- нормативність (проявляється в упорядкованості, послідовності дій);
- масовість (волонтери об'єднуються в групи, ініціативи, організації);

7 За результатами дослідження «Волонтерство в Україні». Більш докладно див. [748].

- фоновість (різний контекст розвитку волонтерства у різних суспільствах);
- розкриваючий характер (формування ідентичності волонтерів);
- наявність «зовнішньої» та «внутрішньої» структури (ціннісно-мотиваційна складова та діяльнісний аспект волонтерства).

Аналіз поняття «соціальна практика» та наявність у волонтерства фоновості та розкриваючого характеру дозволяє нам акцентувати увагу не просто на соціальних, а саме на *соціокультурних* практиках волонтерства.

Задля розкриття сутності волонтерства саме як соціокультурної практики уточнимо зміст поняття «соціокультурне» та окреслимо принципи соціокультурного підходу.

Як ми вже зазначали, соціокультурний підхід у сучасній соціології є досить популярним та перспективним, у тому числі через свій міждисциплінарний характер та створення цілісного бачення предмету [225]. Найбільш авторитетною фігурою серед дослідників, які зверталися до соціокультурного підходу, є П. Сорокін. Науковець використовує дихотомію «культура-соціальність» та виводить тріаду «особистість, суспільство та культура». Дані складові людського світу з одного боку не зводяться один до одного, з іншого взаємопроникають один в одного. Соціолог досліджував різні варіанти співвідношень між типами культури та типами особистості, показав соціокультурну обумовленість соціальних якостей особистості, її життєвих стратегій. У фокусі його уваги були динаміка соціокультурних ритмів, а також чинники та причини соціокультурних змін [226].

Вклад іншого соціолога Р. Мертона у розвиток соціокультурного підходу полягає в аналізі співвідношень культури, структури та аномії. Культуру він визначає як «організовану сукупність нормативних цінностей, що керують поведінкою певних членів суспільств та груп, структуру – як організовану сукупність соціальних відношень у яких беруть участь члени суспільства та групи» [134].

П. Штомпка у книзі «Соціологія соціальних змін» вводить поняття «соціокультурного поля». Згідно з цією теорією, ці поля мають три рівні складності: макро-, мезо- та мікрорівні. Соціокультурне поле формують чотири тканини (або мережі). Це ідеї, правила, дії та інтереси. Поле завжди змінюється, тому ми можемо бачити таке:

- «1) артикуляцію, легітимізацію або переформулювання ідей, виникнення і зникнення ідеологій, переконань, доктрин і теорій;
- 2) інституціоналізація, перегляд норм, цінностей, правил або відмова від них;
- 3) виникнення і зникнення етичних кодів, правових систем;
- 4) вироблення, диференціацію і переформування каналів взаємодії, організаційних чи групових зв'язків;
- 5) виникнення або зникнення груп, кіл спілкування й особистісних мереж;
- 6) кристалізацію, затвердження та перегрупування можливостей, інтересів, життєвих перспектив, підйом і падіння статусів, розподіл і впорядкування соціальних ієрархій» [261, с. 23].

Н. Черниш та О. Ровенчак у своїй статті розмірковують про співвідношення культурного та соціального у суспільстві та виділяють три версії розуміння соціокультурного підходу:

- 1) суспільство визначається через його культуру і саме це розділяє різні суспільства між собою;
- 2) співвідношення культурного та суспільного залежить від історичних типів суспільства;
- 3) тлумачення суспільств як надорганічних соціальних систем різного ступеня складності [252].

Л. Сокурянська, використовуючи у своїх доробках соціокультурний підхід, у тому числі виходить з концепції П. Сорокіна. Вона розкриває сутність поняття «соціокультурне» як «взаємодію між індивідами (або групами індивідів) у всіх сферах їхньої життєдіяльності, що передбачає

сумірність, єдність тих чи інших культурних феноменів (насамперед норм і цінностей), інтерналізованих цими індивідами (або групами індивідів), і певних суспільних, соціальних конструктів (структур), в яких ці культурні феномени (сміслові конструкції) проявляються» [224, с. 40].

Говорячи про дослідження соціокультурного, треба також взяти до уваги роботи Л. Малес [129; 130], в яких приділяється багато уваги соціокультурному аналізу, якій ототожнюється з соціокультурним підходом. До трьох класичних компонентів соціокультурного аналізу (суспільство-культура-особистість) дослідниця додає четвертий – символ. Авторкою підкреслюється, що звернення до соціокультурного аналізу пов'язується з використанням здебільшого якісної («м'якої») методології. Це пояснюється тим, що «вивчення культурних явищ та процесів чи не найбільше асоціюється із застосуванням якісних методів», а також з тим, що «соціокультурний аналіз передбачає специфічний спосіб бачення предмета соціології» [130, с. 72-73].

Соціокультурний підхід допомагає з'єднати соціальне як соціально-універсальне й культурне як культурно-специфічне і побачити, яким чином ці процеси розгортаються в суспільстві, в його конкретних умовах. Саме це дозволяє зробити висновок щодо доцільності використання соціокультурного підходу для дослідження феномену волонтерства у сучасній Україні.

Цей підхід дає змогу розглядати волонтерство у тому числі як найважливіший елемент культури суспільства, необхідний для зміцнення довіри, саморегуляції і самовідтворення культурної системи. Використовуючи соціокультурний підхід, ми можемо охопити й індивідуальне, і соціальне, і культурне, тобто дослідити волонтерство на макро-, мезо- та мікрорівнях. Крізь призму соціокультурного підходу ми можемо розглядати волонтерство як феномен, що пов'язаний із суспільством як системою відносин і культурою як сукупністю цінностей і норм.

Щодо поняття «соціокультурна практика», то воно застосовується у соціології, культурології, філософії, майже не концептуалізується і

використовується здебільшого в емпіричних дослідженнях. Заслужовує уваги монографія «Соціокультурні ідентичності та практики» під редакцією А. Ручки [228], предметом якої є концептуалізація ідентичності та аналіз відповідних соціальних практик у сучасному українському суспільстві. Також до концепції соціокультурних практик зверталася Г. Саган, досліджуючи простір дитинства, що визначає соціокультурні практики дитинства [216]. У деяких випадках соціокультурні практики зводяться до соціальних практик, культурних практик (здебільшого у культурології) або взагалі використовуються як певна «прикраса» дослідження, що продиктована «академічною модою».

Ми вважаємо, що розгляд волонтерства як соціокультурної практики відкриває нові можливості в дослідженні даного феномену. Соціокультурні процеси проявляються на різних рівнях: макро-, мезо- та мікро-. Тобто, на нашу думку, саме через особливості волонтерства можна побачити культурні особливості. Поєднання соціокультурного підходу та теорії соціальних практик дозволяє нам визначити поняття «волонтерство» саме як соціокультурну практику. За Л. Сокурянською, «будь-яка зміна в суспільстві тягне за собою зміни в системі його норм і цінностей, тобто культурну трансформацію, та навпаки, зміни в культурній системі обов'язково повинні супроводжуватися зрушеннями в соціальному полі» [224, с. 35]. Ми бачимо це й у випадку волонтерства. Воно виникає, актуалізується, набуває певних рис завдяки культурним особливостям, а результатом волонтерських практик є певні соціальні зміни.

Отже, теоретичний потенціал «практичної парадигми» та соціокультурного підходу дозволяють визначити волонтерство як соціокультурну практику, тобто, як *хабітуалізовані (узвичаєні) дії людини або групи людей, що мають добровільний, реципрокний характер, спрямовані на вирішення соціальних проблем певних категорій населення та залежать від соціокультурного контексту, зокрема цінностей, норм, традицій, взірців поведінки тощо історично конкретного суспільства.*

Висновки до розділу 1

Волонтерство є різновидом благодійної діяльності, а також неодмінною частиною громадянського суспільства. Його сутнісними характеристиками є неприбутковість, добровільність, корисність, відсутність родинних зв'язків між донором та реципієнтом.

Існуючі класифікації волонтерства, що здійснені за різними ознаками, можна узагальнити у трьох напрямках: класифікації щодо об'єкта, суб'єкта волонтерства та щодо самої волонтерської діяльності.

Функції волонтерства поділяються на макро- (вектор-соціум) та мікро- (вектор-суб'єкт). Специфічною функцією мікрорівня є формування політичного капіталу волонтерів. До дисфункціональних характеристик волонтерство відносяться: залежність від держави та бізнесу через неможливість реалізації діяльності без ресурсів; формування ідеології, визначення пріоритетності видів і форм волонтерської діяльності державним та комерційним секторами; незадоволеність результатами волонтерської діяльності; агресія та несприйняття дій волонтерів депривованими та асоціальними групами.

У глобалізованому світі традиційне розуміння волонтерства зазнає змін. З'являються нові грані досліджуваного феномену, такі, як квазіволонтерство та напівволонтерство, а також нові його види – віртуальне волонтерство та волонтерський туризм; набувають популярності епізодичні форми волонтерства.

Серед соціологічних теорій найпродуктивнішими у дослідженні волонтерства є теорії суб'єктності, життєвих стратегій, теорії соціального капіталу. Нові можливості в осмисленні волонтерства відкривають «практична парадигма» та соціокультурний підхід. Це дозволяє розглядати волонтерство не тільки як соціальну, але й соціокультурну практику. Волонтерство має характеристики, які притаманні усім соціальним практикам: значущість; усталеність; відтворення; нормативність; масовість;

фоновість; розкриваючий характер; наявність «зовнішньої» та «внутрішньої» структури. З одного боку, волонтерство залежить від соціального середовища, потреб суспільства, з іншого боку – через волонтерські практики може трансформуватися й саме соціальне середовище. «Внутрішня» сторона волонтерської практики – наявність у волонтерів мотивів, духовних і вольових якостей, що дають змогу займатися волонтерством, «зовнішня» – сукупність конкретних дій, спрямованих на вирішення певних суспільних проблем, зміна соціальної реальності. Волонтерство є фоновією практикою та має «розкриваючий» характер, тобто конститує і відтворює ідентичність волонтера. Крізь призму соціокультурного підходу ми можемо розглядати волонтерство як феномен, що пов'язаний з суспільством як системою відносин і культурою як сукупністю цінностей і норм. Отже, волонтерство розглядається саме як соціокультурна практика завдяки наявності певних особливостей, що його актуалізували. Таким чином, волонтерство визначається нами як хабітуалізовані (узвичаєні) дії людини або групи людей, що мають добровільний, реципрокний характер, спрямовані на вирішення соціальних проблем певних категорій населення та залежать від соціокультурного контексту, зокрема цінностей, норм, традицій, взірців поведінки тощо історично конкретного суспільства.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора: [191; 199; 195; 193; 198].

РОЗДІЛ 2. ЧИННИКИ АКТУАЛІЗАЦІЇ ВОЛОНТЕРСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

2.1. Волонтерство в Україні: історія та сучасний стан

Волонтерство є поширеною практикою у багатьох країнах світу. Воно завжди було відповіддю на певні соціально-значущі проблеми суспільства. Так, волонтери допомагали урядам у часи економічної кризи, займалися розбудовою післявоєнної Європи, виконували роль світових посередників між СРСР та Західними країнами у часи Холодної війни. Сьогодні численні дослідження доводять поширеність та актуальність цього феномену й для українського суспільства.

Щоб зрозуміти, які чинники актуалізують волонтерство у суспільствах, звернемося до його *розгляду в історичній перспективі* та простежимо виникнення та розвиток волонтерства у різних історичних періодах та в різних формах.

Історія виникнення сучасного волонтерського руху бере свій початок з середини XIX століття. До цього часу волонтери сприймалися лише як військові, що добровільно записувалися до армії. Існує декілька точок зору, з якими подіями пов'язувати початок волонтерства у сучасному його розумінні. На думку деяких дослідників, слід вважати роком виникнення волонтерського руху 1859 рік, коли французький письменник і журналіст Жан Анрі Дюнан (1828-1910), вражений наслідками кривавої битви при Сольферіно, запропонував створити організацію Червоний Хрест. Вона мала працювати на волонтерських засадах і надавати першу медичну допомогу полоненим та пораненим [238; 113].

Інші науковці наголошують на важливій ролі церкви та релігії у розвитку волонтерства [318; 285; 324; 293]. Виховуючи в людях альтруїзм, релігія була потужним каталізатором до занять волонтерством. У цьому разі початком волонтерства дослідники вважають створення англієм

Джорджем Вільямсом у 1844 році організації YMCA (від англ. Young Men's Christian Association – Молодіжна християнська організація). Метою цієї організації є розвиток тіла, розуму та душі незалежно від релігійної належності, віку, національності, мови чи здібностей людини. Зараз організація налічує орієнтовно 130 країн-членів.

Однак тільки в минулому столітті волонтерство виділилося в соціальне явище. Після Першої світової війни у Франції було здійснено масштабний волонтерський проєкт (один з перших) за участю німецької та французької молоді, у межах якого волонтери відновлювали зруйновані війною ферми в районі місць боїв між німецькими й французькими військами. Саме в цей час і був заснований Координаційний комітет міжнародної волонтерської служби (CCIVS) під егідою ЮНЕСКО зі штаб-квартирою в Парижі [22, с. 8].

У 1920 році було відкрито перший міжнародний волонтерський табір Service Civil International (SCI) – Міжнародна громадська допомога. У 60-ті роки XX ст. почали виникати десятки миротворчих волонтерських програм з метою налагодити дружні відносини між країнами Східної та Західної Європи. У 1985 році Генеральна Асамблея ООН запропонувала урядам щорічно святкувати 5 грудня як Міжнародний день волонтера [253].

Американський університет імені Дж. Хопкінса наприкінці XX століття провів дослідження у 22 країнах, яке показало, що загальна кількість часу волонтерської діяльності відповідає праці 10,5 мільйонів осіб, які працюють повний робочий день [113, с. 73].

Історію волонтерства в Україні досить важко простежити, оскільки формальне фіксування таких дій та їхнє вивчення почалося нещодавно. Однак, безсумнівно, що така робота в тій чи іншій формі існувала давно. Традиції милосердя склалися в Україні століттями, утворюючи основи благодійності та волонтерства [269, с. 4].

Зокрема, князь Володимир закликав людей піклуватися про ближніх, бути милосердними. У 996 році він видав Статут, згідно з яким духівництву і церковним структурам було доручено піклування і нагляд за лікарнями,

лазнями, притулками для одиноких тощо, встановлено «десятину» для благодійних закладів. Під час його правління були засновані училище для навчання бідних людей, богадільня, будинок для прочан, введені народні свята, під час яких виявлялася турбота про убогих, сиріт, мандрівників [269, с. 5].

У XVI-XVII століттях в Україні поширилися православні братства, що функціонували на добровільних засадах, а також монастирі. Крім релігійної та просвітницької діяльності, у монастирях надавали притулок і допомагали старцям, осиротілим, постраждалим від лиха, вдовам, хворим.

У XVII-XVIII століттях поширюється меценатство. Гетьмани Петро Сагайдачний, Іван Виговський, Іван Мазепа, Кирило Розумовський та інші видатні особи, сприяли поширенню освіти та просвітництва, створюючи нові навчальні заклади (Києво-Могилянська академія) і культурні центри (Миколаївський собор, будинок Лаврської друкарні, кам'яна стіна навколо Києво-Печерської лаври) [269, с. 5].

Поширеною на Русі була толока – «форма взаємодопомоги в межах територіальної громади, коли окремих господар звертався по допомогу до всієї громади (для спорудження чи ремонту будинку, господарських будівель, розчистки ниви, збору врожаю тощо)» [63]. Її основний принцип – щира безоплатна допомога.

У XIX – початку XX століть добродіями виступали відомі українці: Г. Галаган, сім'я Симиренка, Є. Чикаленко, батько і син Рильські, брати Бродські, С. Грушевський і М. Грушевський, кілька поколінь Терещенків та ін.

Простежуються різні форми волонтерських практик в Україні за роки існування СРСР. Поширеними були шефські роботи: тимурівські загони, відвідування хворих, наставництво старших школярів над молодшими тощо. [269, с. 6].

У 1922 році відбулося об'єднання дитячих комуністичних загонів в єдину піонерську організацію. У цей час в Україні діють спартаківські клуби,

загони спортивного, туристичного, навчального, інтернаціонального напрямів.

У старших класах шкіл поширювалися табори комсомолу. Вони виступали ініціаторами та організаторами таких громадських заходів, як: трудові суботники, вечори, присвячені святковим дням революційного календаря. Комсомольці й старші піонери брали активну участь у роботі з ліквідації неписьменності населення, проводили масові читання газет, бесіди, ставили вистави в Будинках працівників, в сільських клубах і читальнях, організовували там громадські гуртки, брали шефство над дитячими будинками та садами, дитячими вуличними майданчиками.

У 40-і роки XX ст., коли відбувалася відбудова післявоєнної України, активізувалася діяльність піонерів: тимурівські загони, загони юних слідопитів, перші піонерські колгоспи, лісництва, дитячі наукові, творчі самодіяльні об'єднання.

У 50-60-і роки XX ст. найбільш поширеним видом громадської роботи, була різного роду допомога. Її види залежали переважно від віку та могли мати як тривалий характер, так і бути короткочасними або одноразовими.

У 70-80-і роки XX ст. піонерство починає асоціюватися з ідеологічним поняттям «маленьких комуністів», майбутніх керівників держави. Піонерська організація ставила своїм головним завданням згуртувати дружні працездатні дитячі колективи, прищеплювати учням навички громадської роботи, розвивати ініціативу і самодіяльність піонерів [101].

Оцінка науковцями такої добровільної праці в радянські часи неоднозначна. Деякі вважають, що поняття «доброволець» мало виражене ідейно-патріотичне забарвлення, а також, що цю діяльність не можна вважати повною мірою волонтерською через відсутність однієї з її основних характерних рис – добровільності [163; 124]. Але існує й інша думка про те, що «принцип організації добровільної допомоги в Радянській Україні повністю збігався із принципом роботи в країнах Заходу: волонтерство можливе лише в некомерційному секторі економіки, розраховувати на

безоплатну добровільну роботу ентузіастів неможливо, якщо за таку ж роботу інші співробітники отримують заробітну плату. <...> Волонтерство радянських часів – не комуністична пропаганда, а зважена гуманістична діяльність, притаманна менталітету нашого народу» [135, с. 305]. У цьому питанні ми підтримуємо думку першої групи дослідників. Якщо розглядати волонтерів як суб'єктів, що володіють суб'єктністю, активність у Радянському Союзі не може вважатися волонтерством у зв'язку з безсуб'єктністю суспільства того часу [224, с. 151].

Наступний етап розвитку волонтерства в Україні збігається з розвитком нашої країни в умовах незалежності. Розпад Радянського Союзу дозволив західному досвіду організації волонтерства проникнути на території нашої країни. У 1992 році в Україні почали роботу американські волонтери – представники «Корпусу Миру», у травні 1998 року розпочато реалізацію регіональної програми «Ініціативи по роботі на добровільних засадах» з допомогою Нью-Йоркського Інституту Відкритого Суспільства [242, с. 206].

В Україні дана програма виділяє такі цілі та завдання: активізація громадської діяльності в Україні через розвиток руху волонтерів, широке залучення населення до суспільно-корисної праці на добровільних засадах у громадських організаціях, службах соціального захисту та медичній сфері. У межах цієї програми був створений Центр волонтеріату «Добра Воля», що почав залучати волонтерів до участі у громадських організаціях [144].

Також у 1998 році був створений Всеукраїнський громадський центр «Волонтер». Статут Центру нормативно закріпив його статус, як громадської організації, яка діє на засадах добровільності та самоврядування, рівноправності її членів, законності та гласності.

Основними напрямками роботи центру є:

1. «Я і довкілля» (розв'язання екологічних проблем, охорона культурних та історичних пам'яток);
2. «Я і людина» (тренінги з виховання лідерських якостей, соціальна реабілітація інвалідів, сиріт, ВІЛ-інфікованих, жертв насильства);

3. «Я і міжнародне товариство» (допомога інтеграції України у світове товариство).

22 березня 2001 року Президент України Л. Кучма підписав розпорядження про проведення в Україні Міжнародного року волонтера [67, с. 16].

Українські регіони також мають свою історію розвитку волонтерства. Розглянемо витoki регіонального волонтерства на прикладі Харківщині. Створене на початку XIX століття за ініціативи Г. Квітки-Основ'яненка Харківське товариство доброчинності стає одним з перших офіційно зареєстрованих громадських установ в Харкові. Товариство мало на меті надавати допомогу всім потребуючим. У 1870-і роки у Харкові працює відділення Червоного Хреста. Майже відразу після його створення відкривається харківський відділ сестер милосердя Червоного Хреста. Наприкінці XIX століття в Харківській губернії налічувалося приблизно 57 благодійних товариств, які починали свою роботу на волонтерських засадах. У 2004 році Харків налічував орієнтовно 34 волонтерських команди і 70 громадських організацій» [58, с. 14-15].

Отже, можна виділити чотири етапи розвитку волонтерства в Україні. До першого етапу належить період «протоволонтерства» (термін В. Козачук [110]), який відбувався до XIX століття. Другий етап починається з поширенням організацій сестер милосердя, Червоного Хреста та ін., який можна назвати початком волонтерства в Україні. У часи Радянського Союзу починається етап напівволонтерства. Четвертий етап розвитку волонтерства який розпочався з кінця 90-х років XX століття і триває до сьогодні – демократичний або інституційний.

Один із перших потужних сплесків волонтерської активності в країні на демократичному етапі розвитку, стався під час проведення чемпіонату Європи з футболу 2012 року. За даними організаційного комітету «Євро-2012 Україна», за необхідності приблизно в 5,5 тисяч волонтерів надійшло майже

24 тисячі заявок від охочих стати волонтерами УЄФА, з яких більшість (90%) були з України та Польщі [183].

Наступний масштабний сплеск волонтерства почався з подій 2013–2014 років. Заслугує уваги дослідження динаміки України у «Світовому рейтингу благодійності», яке проводиться з 2008 року британською добродійною організацією Charities Aid Foundation. У 2017 році дослідження охопило 146 країн світу. Україна бере участь в опитуваннях з 2009 року. Використані дані ґрунтуються на опитуваннях, проведених Інститутом Геллапа (Gallup's World View World Poll). Респондентам ставилися такі питання: «Чи зробили ви щось із наступного за останній місяць? Допомогли незнайомцю, або людині, якої ви не знали, але якій потрібна допомога? Пожертвували гроші на благодійність? Приділили час для волонтерських організацій?». Рейтинг розраховується за трьома показниками: пожертви грошима на благодійність; робота громадян як волонтерів; надання громадянами допомоги незнайомим людям, яким вона потрібна. Для кращої ілюстрації зміни позиції України в рейтингу нами була складена таблиця (див. табл. 2.1). У ній ми представили загальне місце нашої країни у світовому рейтингу, місце за кожним показником та відповіді у відсотках.

Проаналізувавши ці дані, ми бачимо підтвердження сплесків волонтерства в Україні у 2012 та починаючи з 2014 року. Як зазначалося вище, підвищення рейтингу у першому випадку продиктоване потребою у волонтерах під час проведення «Євро-2012». Тому ми бачимо підвищення саме показника «Волонтерська робота». У 2014 році Україна піднялася на 14 позицій вище (події Майдану, анексія Криму, воєнний конфлікт спричинили зростання волонтерської діяльності).

Україна у світовому рейтингу благодійності

Складено на основі [329; 330; 331; 332; 333; 334; 335; 336; 337]

Рік	Загальне місце у світовому рейтингу	Грошові пожертви		Волонтерська робота		Допомога потребуючим	
		місце у рейтингу	%	місце у рейтингу	%	місце у рейтингу	%
2009	150	-	5	-	14	-	19
2010	105	132	11	28	30	118	37
2011	111	130	7	56	20	108	36
2012	102	122	8	26	29	112	36
2013	103	123	9	43	26	118	35
2014	89	47	38	103	13	122	35
2015	106	68	26	92	16	119	36
2016	90	58	29	83	16	99	42
2017	81	58	29	103	15	107	42
2018	101	90	18	62	19	111	35

О. Хижняк здійснив порівняльну характеристику волонтерства у різних соціальних ситуаціях: під час проведення чемпіонату Європи з футболу у 2012 році та під час воєнного конфлікту на Донбасі. Науковцем було виділено індикатори волонтерства, які дозволили провести порівняння: критерії відбору учасників, технології відбору учасників, група волонтерів, розподіл праці, стан організації, навчання волонтерів, взаємодія з державними інституціями. Дані представлені у таблиці 2.2 [298].

Як бачимо, ці два сплески волонтерства опосередковані різними соціальними контекстами (у першому випадку – це масштабний подієвий волонтерський проєкт ініційований «зверху» за допомогою держави та УЄФА, у другому – це мобілізація ресурсів у відповідь на певні соціальні проблеми).

**Порівняльна характеристика волонтерства
під час ЄВРО-2012 і АТО-2014**

Складено на основі [298]

Компоненти	Волонтерство часів ЄВРО-2012	Волонтерство під час АТО-2014
Критерії відбору учасників	Жорсткі критерії відбору	Відсутні критерії відбору
Технології відбору учасників	Жорстка технологія відбору учасників, розроблена УЕФА і здійснена спеціальними комісіями	Відсутні технології відбору учасників
Група волонтерів	Волонтери – особлива група, відібрана за певними ознаками	Група волонтерів не має вікових та інших обмежень
Розподіл праці	Волонтери спеціалізувалися за тими чи іншими видами робіт (послуг)	Розподіл праці, спеціалізація відсутні або ж складаються стихійно відповідно до ситуації і можливостей самих волонтерів
Стан організації	Висока організованість через УЕФА, національні комітети	Волонтерські організації виникають і діють на засадах самоорганізації
Навчання волонтерів	Наявність системи підготовки волонтерів	Відсутня система підготовки волонтерів
Взаємодія з державними інституціями	Високий ступінь взаємодії	Взаємодія ситуативна або ж взагалі відсутня

Одними з найвпливовіших чинників актуалізації волонтерства в Україні є зростання соціальної напруги в українському суспільстві та загроза державному суверенітету. Українські дослідники вважають, що такі чинники не є типовими для активізації волонтерства в інших країнах [160, с. 27]. В аналітичній доповіді до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2015 році» також зазначається про активізацію волонтерства саме через

анексію Криму та воєнний конфлікт. За умов зовнішньої агресії волонтерство взяло на себе частину функцій держави, які стосувалися забезпечення силових структур і допомоги постраждалим від збройного конфлікту [10, с. 190].

До числа чинників актуалізації волонтерства також належать активізація роботи міжнародних організацій на території країни. Поява великої кількості людей, яким потрібна допомога, та загроза державній суверенності призвели до того, що українське суспільство стало об'єктом уваги з боку багатьох міжнародних організацій, що мають діяльність різного характеру та спрямованості. Серед тих організацій, що активізували свою роботу в Україні після подій 2014 року, були Міжнародна організація міграції (МОМ) [79], Карітас [62] та Карітас Спес [178], Ватикан та Папа Римський [162], GIZ (Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit) [185], UNHCR (United Nations High Commissioner for Refugees) [39], Unicef [203], Save the children [326], Товариство Червоного Хреста та Червоного Півмісяця [78], ПРООН [210], уряди багатьох країн світу тощо [270]. Їхня діяльність спрямована в різних напрямках: гуманітарна, юридична, профорієнтаційна та психологічна допомога, проекти із неформальної освіти, гранти на підтримки бізнесу, волонтерські та благодійні проекти тощо. Міжнародні організації співпрацюють з місцевими волонтерськими організаціями та ініціативами, залучають до роботи у проектах волонтерів.

Волонтерство, яке активно проявило себе під час революційних подій у країні (Євромайдан), пізніше стало одним із механізмів протистояння зовнішній збройній агресії, порятунку та допомоги переселенцям із Криму та Донбасу, бійцям у зоні АТО, виконуючи деякі функції держави. У цьому ми погодимося з думкою українських дослідників, які зазначають, що однією з причин поширення волонтерства є нездатність своєчасно відреагувати на ситуації воєнного конфлікту, неготовність органів соціальної політики, реагувати на появу великої кількості внутрішньо переміщених осіб,

розбалансованість взаємодії органів державної влади, тривале адміністрування процедур закупівель тощо [160, с. 28; 232].

Починаючи з 2014 року, було проведено численні соціологічні дослідження, що мали на меті дослідити масштаби волонтерства, його види, форми тощо.

Згідно з даними дослідження «Волонтерський рух в Україні», що проведено GfK Ukraine, з 23% українців, які мали досвід волонтерства раніше, 9% почали займатися волонтерством упродовж 2014 року. Основний напрям діяльності у тих, хто займався волонтерством упродовж останніх 12 місяців, – допомога українській армії та пораненим (70%), тоді як до подій Майдану на першому плані були допомога соціально незахищеним верствам населення та доброустрій середовища [48]. У таблиці 2.3. більш докладно представлено розподіл відповідей про види волонтерської діяльності.

За даними іншого соціологічного дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», спільно з Українським центром економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова, протягом 2015 року волонтерською діяльністю займалися 13% українців. Щоденно цією діяльністю займалися майже 5% українців і 23% присвячували волонтерству кілька годин на тиждень. Більш за все громадяни допомагали армії – 65%. Також 21% опитаних надавали допомогу хворим та інвалідам (21%), на третьому місці була допомога людям, що опинились у складних життєвих обставинах [181].

У 2016 році волонтерською діяльністю займалися вже 14% опитаних, та щоденно волонтерською діяльністю займалися майже 5% волонтерів і ще приблизно 11% присвячували цьому кілька годин на тиждень. Як й у 2015 році, допомога військовим була найпопулярнішим видом волонтерства [18]. У таблиці 2.4 представлено відповіді щодо сфер волонтерства, до яких були залучені опитані протягом 2015-2016 років.

Відповіді на питання «У чому полягала Ваша волонтерська діяльність?» Складено на основі [48]

Вид допомоги	Протягом останніх 12 місяців	Раніше ніж останні 12 місяців
Допомога українській армії, включаючи допомогу пораненим	70 %	-
Допомога людям похилого віку, людям з особливими потребами, дітям та ін.	38 %	72 %
Благоустрій дворів, вулиць, посадка квітів або дерев, прибирання сміття	28%	50%
Допомога учасникам Майдану	25 %	-
Допомога переселенцям з Криму або із зони бойових дій	23 %	-
Допомога бездомним тваринам	12 %	26 %
Участь у благодійних концертах, виставках і спектаклях	8 %	23 %
Допомога ополченцям ДНР/ЛНР, включаючи допомогу пораненим ⁸	3 %	-
Допомога учасникам Антимайдану	2 %	-
Інше	5 %	9 %

Волонтерство у сучасній Україні має гетерогенний склад. До нього залучаються люди різного віку, соціального статусу, статі, професій, релігійних громад. Незважаючи на це, за допомогою досліджень проведених Фондом демократичних ініціатив імені Ілька Кучеріва та аналітичним порталом «Слово і діло» [146] у 2015 році та Gfk Ukraine у 2014 році [48] можна скласти портрет українського волонтера. Середній вік становить 30–40 років, найбільш активно займаються волонтерством жителі Донбасу, понад половина мають вищу освіту, 43 % волонтерів належать до середнього класу.

⁸ За формулюванням дослідження «Волонтерський рух в Україні», яке було проведене GfK Ukraine.

Таблиця 2.4.

Відповіді на питання «Якщо Ви протягом цього року займалися волонтерською діяльністю чи надавали матеріальну допомогу, то в якій сфері?» (2015-2016 рр.) Складено на основі [181, 18]

Сфера волонтерської діяльності	Відсоток серед тих, хто протягом цього року займався волонтерською діяльністю чи надавав матеріальну допомогу	
	Листопад-2015	Грудень-2016
Допомога українській армії, включаючи допомогу пораненим	65, 2 %	62 %
Захист довкілля	1,2 %	5 %
Допомога дітям-сиротам	11,7 %	27,2 %
Захист прав людини	0,7 %	2,6 %
Допомога людям поважного віку	6,3 %	12,4 %
Допомога переселенцям з Криму або із зони бойових дій	11,7 %	8,2 %
Розвиток соціальних послуг	1 %	3,5 %
Захист тварин	1,7 %	3,1 %
Допомога людям, що опинились у складних життєвих обставинах	18 %	20,2 %
Розвиток громади	1,2 %	2,8 %
Збереження та розвиток культурної спадщини	0,8 %	1,1 %
Допомога людям з інвалідністю та хворим людям	20,7 %	35,1 %
Релігія	11,8 %	11,9 %
Розвиток сфери дозвілля	0,3 %	0,4 %
Фізкультура, спорт	0,5 %	0,8 %
Освіта	1,3 %	2,2 %
Інше	1,2 %	1,8 %

У зв'язку з воєнним конфліктом на території України поширюється такий напрям, як «воєнне волонтерство». Поява та розповсюдження такого виду волонтерських практик підтверджується й у дослідженнях, розглянутих вище (див. табл. 2.3, 2.4). Згідно з дослідженнями, воєнне волонтерство є найрозповсюдженішим видом серед українців, починаючи з 2014 року. Поява даного виду волонтерських практик потребує уточнення та розмежування з іншими суміжними поняттями.

М. Певна, Г. Зборовський та А. Ведерніков концептуалізували поняття «воєнний волонтер» та провели контент-аналіз російськомовного сегмента Інтернет-мережі, де є згадки про воєнних волонтерів. Автори виділяють найрозповсюдженіші трактування воєнного волонтерства у засобах масової інформації:

- участь у воєнних діях на умовах самозабезпечення;
- пошук та доставка до зони воєнних дій гуманітарної допомоги, медикаментів, техніки тощо;
- збір коштів для ведення війни;
- облаштування побуту військових, розв'язання певних проблем;
- діяльність журналістів у зоні бойових дій;
- психологічна підтримка бійців та жителів прифронтових територій;
- евакуація тіл загиблих з зони бойових дій [88, с. 47-49].

Слід зазначити, що науковці для аналізу використовували не тільки формулювання «воєнні волонтери», а й «воєнні добровольці». Тому, серед трактувань присутнє ототожнення волонтерства з добровільним виконанням військової служби. Також, так як даний контент-аналіз проводився тільки серед російськомовного сегмента Інтернет-мережі, потрібне подальше дослідження, що буде включати й українськомовний дискурс.

Воєнний конфлікт спричинив появу в українському суспільстві нових груп, що потребують допомоги різного характеру. До таких груп належать внутрішньо переміщені особи; викладацькі та студентські колективи переміщених закладів вищої освіти; військові, що залучені в антитерористичній операції (АТО) – з 30 квітня 2018 року – операція Об'єднаних сил (ООС) та їхні сім'ї; жителі прифронтових міст та селищ; ветерани АТО; діти народжені під час війни. Вони стали новими об'єктами волонтерської діяльності. Під час Євромайдану волонтери допомагали тим, хто протестує, після завершення революції надавали допомогу військовим, ВПО з Криму та Сходу України [160, с. 28], зараз це реабілітація постраждалих від війни та підтримка реформ.

Внутрішньо переміщені особи є одними з найпоширеніших об'єктів волонтерських практик в сучасній Україні. Після подій 2014 року з'явилися волонтерські організації та ініціативи, що мають на меті підтримку та допомогу ВПО. Найбільш поширеними видами діяльності є надання гуманітарної допомоги, психологічна підтримка, допомога з житлом, юридичні консультації тощо [91].

Починаючи з 2014 року, не тільки зросла кількість українців, які були залучені до волонтерської діяльності, але й суттєво змінилося ставлення населення до волонтерів та їхньої діяльності. Громадяни України надають великого значення волонтерському руху в розвитку суспільних процесів: 62% респондентів визнають роль волонтерів у змінах останнього року; 85% населення вважають, що волонтерський рух допомагає зміцненню миру; схильні вважати волонтерський рух обов'язковим складником громадянського суспільства 81% опитаних [48].

Київським міжнародним інститутом соціології протягом 2015–2018 років було проведено серію соціологічних досліджень щодо довіри українців до соціальних інституцій. Волонтерство весь цей час займає провідні позиції на рівні зі Збройними Силами України та церквою (у 2018 році до списку ще додалася така категорія населення, як «звичайні люди, які живуть поряд») [71; 72]. У таблиці 2.5 представлено результати опитування за вказаний період щодо довіри до соціальних інституцій.

Значну роль у формуванні певних уявлень про волонтерство в Україні та діяльність волонтерів відіграють ЗМІ. Вони висвітлюють різні аспекти волонтерства, підтримуючи інтерес до цього феномену з боку держави та суспільства. Завдяки цьому на фоні недовіри до владних інституцій волонтери входять до трійки лідерів із довіри на рівні з церквою та армією. Також ЗМІ іноді анонсують проведення проєктів, конкурсів, грантів. Наприклад, Media Port у проєкті «Переселенці.Live» та «Голос України» публікують повідомлення про волонтерські проєкти, гранти, можливості для ВПО [169].

Таблиця 2.5.

Довіра до соціальних інституцій, % від опитаних (2015, 2017, 2018 рр.)

Складено на основі [71, 72]

Соціальні інститути і категорії населення	2015			2017			2018		
	Довіра	Недовіра	Баланс довіри-недовіри	Довіра	Недовіра	Баланс довіри-недовіри	Довіра	Недовіра	Баланс довіри-недовіри
Волонтери	57,6	57,6	57,6	-	-	-	-	-	-
Волонтери, що допомагають армії	-	-	-	67	14	53	63	16	47
Волонтери, які допомагають переселенцям	-	-	-	65	11	54	61	14	47
Церква	58.8	18.4	40.4	57	17	40	51	23	28
Громадські організації	34.5	21	13.5	37	25	13	41	25	16
Збройні сили України	45.3	32.9	12.4	53	24	30	51	27	24
Переселенці	24	25	-1	35	20	14	37	21	16
Українські ЗМІ	32.3	38.9	-6.6	26	43	-17	31	42	-11
Патрульна поліція	20.7	35.1	-14.4	33	33	1	30	45	-15
Національна поліція (колишня міліція)	14.9	46.1	-31.2	23	44	-21	29	49	-20
СБУ	16.3	49.7	-33.4	12	47	-35	21	48	-26
Президент України	16.8	64.9	-48.1	14	69	-55	16	70	-54
Опозиція	8.7	65	-56.3	13	59	-46	-	-	-
Проєвропейська опозиція (Батьківщина, Самопоміч тощо)	-	-	-	-	-	-	24	47	-23
Опозиції з колишньої влади (Опозиційний блок, За Життя)	-	-	-	-	-	-	16	58	-42
Уряд України	8.7	75	-66.3	10	73	-63	11	74	-63
Верховна Рада України	6.2	78.6	-72.4	5	82	-77	8	80	-72
Російські ЗМІ	4	77.6	-73.6	2	76	-74	4	75	-71
Звичайним людям у вашому населеному пункті	-	-	-	73	8	65	68	12	56

Як результат високого рівня довіри до волонтерства серед населення, виокремлюється специфічна функція мікрорівня – формування політичного капіталу волонтерів. Згідно з П. Бурдє, «політичний капітал є формою символічного капіталу, кредитом, заснованим на вірі й визнанні, точніше, на незліченних кредитних операціях, за допомогою яких агенти наділяють людину (або предмет) тією самою владою, яку вони за нею визнають» [26]. У сучасній науковій літературі вплив волонтерства на формування політичного капіталу волонтерів залишається мало вивченим. Одним з аспектів на якому зазвичай фокусуються дослідники цієї тематики є політичний капітал у подієвому волонтерстві (наприклад, волонтери Олімпійських Ігор [339]). Ситуація в українському суспільстві також демонструє, що волонтери можуть набувати політичний капітал та використовувати його у певний спосіб. Висока довіра до волонтерства в умовах зниження рівня довіри до політичних інститутів українського суспільства сприяє формуванню політичного капіталу волонтера. Дослідження показали, що, наприклад, на Донбасі, існує недовіра до інститутів національного та локального рівня, а рівень довіри до волонтерів підвищується [229]. Певні якості волонтерів, їхня соціально спрямована діяльність, відкритість формують позитивний образ волонтера та допомагають тим індивідам, що використовували волонтерські практики як «трамплін» для подальшої кар'єри. Наприклад, на виборах у Верховну раду у 2014 році деякі незалежні кандидати в депутати та члени виборчих списків партій, що брали участь у виборах, позиціонували себе як активні волонтери [83]. На місцевих виборах у Харкові у 2015 році брала участь «Волонтерська партія» [46]. Волонтерство може сприяти формуванню політичного капіталу, але він не завжди є легітимним. Так, деякі політичні діячі використовують квазіволонтерство задля підвищення свого політичного капіталу [44].

З часів незалежності в Україні видано низку нормативно-правових актів на підтримання та розвиток волонтерського руху, зокрема, в Законах України

«Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», «Про соціальні послуги», в яких добровільна праця волонтерів визнається як необхідна і суспільно-корисна. 10 грудня 2003 року затверджено постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг», яке в 2011 році втратило свою чинність у зв'язку з прийняттям Закону України «Про волонтерську діяльність». Але «офіційно легалізованим» волонтерство стало тільки з березня 2015 року, оскільки набрав чинності новий закон (№1408) «Про волонтерську діяльність», а також утворено Раду з координації роботи щодо надання волонтерської та благодійної допомоги при Міністерстві соціальної політики України.

Однією з особливостей актуалізації волонтерства в сучасному українському суспільстві є розвиток за принципом «grass roots» («ініціатива знизу вгору»). Це поняття введено в західних соціальних науках задля визначення масових рухів. Характерними особливостями таких ініціатив є природність, спонтанність, самоорганізація тощо [278]. На відміну від організаційного волонтерства, ініціативи, які були сформовані знизу, є реакцією на певні проблеми, виклики у суспільстві. Ми вважаємо, що сучасне волонтерство в Україні було реакцією на події 2013–2014 років та мало спонтанний, самоорганізований характер, тому вважаємо, що дані практики розвивалися за принципом «знизу вгору».

Соціокультурні зміни, що почалися внаслідок подій 2013-2014 років, можна розглядати як культурну травму. Однією з найвідоміших теорій культурної травми є роботи П. Штомпки [260; 258]. Він визначає культурну травму як «стрес, спричинений соціальними змінами, які стосуються сфери культури, а в підсумку також колективної та індивідуальної ідентичності» [259, с. 491].

В Україні тільки за ХХ століття дослідники виділяють велику кількість таких культурних травм, як Голодомор, Друга Світова війна, Чорнобильська катастрофа, розпад Радянського Союзу [155; 235; 268].

За П. Штомпкою культурна травма має шість послідовних стадій. Розглянемо події в Україні, використовуючи цю схему:

Перша стадія – наявність структурного і культурного минулого, тобто середовища, яке сприяє виникненню травми або сприятливих культурних передумов [260, с. 20]. В Україні таким сприятливим середовищем є конфлікт Сходу та Заходу, мовний розкол, історичні події у різних регіонах країни, відмінність геополітичних орієнтацій населення (докладніше див. [51]).

Наступна стадія проявляється у появі травматичних подій або ситуацій, стані напруги, пов'язаному з конкретними соціальними змінами. Ці події мають певні характеристики: несподіваність і швидкість; радикальність, глибинність, зачіпають основи; сприймаються як щось екзогенне, те, що прийшло ззовні; дещо відразливе, приголомшливе, дивовижне. Зі списку соціальних змін, які потенційно можуть спричинити культурну травму за П. Штомпкою, в Україні можна віднести події 2013-2014 років. Немає сумніву, що Євромайдан став каталізатором або «точкою відліку», який призвів до розвитку культурної травми. Також можна зазначити, що подальші події: анексія Криму, акти насильства, вимушена міграція – також спричинили появу культурної травми.

Третя стадія характеризується культурними рамками травми – особливими способами визначення, інтерпретації, вираження або тлумачення травматичних подій за допомогою фонду успадкованих культурних ресурсів [260, с. 8].

Зараз українське суспільство знаходиться у стані культурної травми через низку травматичних подій: Євромайдан, анексія Криму, воєнний конфлікт на Донбасі, вимушена міграція.

Анексія Криму Російською Федерацією, непідконтрольні Україні території Донбасу визначаються українським законодавством як «агресія Росії», а території – «тимчасово окупованими». Воєнний конфлікт на Донбасі на державному рівні спочатку дістав назву антитерористичної операції (АТО), а потім операції об'єднаних сил (ООС). Також, створено орган

державного управління, що піклується проблемами окупованих територій (Міністерство тимчасово окупованих територій).

Наявність травматичних симптомів – це наступна стадія культурної травми. Дисонанс, що виникає через порушення усталених схем поведінки і уявлень сигналізує про порушення нормальності у життєдіяльності суспільства (розкол, зміщення, дезорганізація). П. Штомпка виділяє чотири рівні, на яких проявляється культурна травма: на рівні індивідуальної біографії людини, структурному, культурному та на рівні колективної ідентичності. Найнижчий рівень – це масштаб індивідуальної біографії людини (біологічна деградація, епідемії, розумові відхилення, зниження рівню народжуваності, зростання смертності, голод тощо).

Травма діє на трьох рівнях: індивідуальному, на рівні соціальної структури та на культурному рівні. На «біологічному» рівні вона може проявлятися у погіршенні демографічної ситуації, розумових відхиленнях, голоді, підвищенні рівня самогубств тощо. В Україні у 2013–2014 роках симптоми травми на індивідуальному рівні проявилися у посттравматичному стресовому розладі (ПТСР) різних верств населення (внутрішньо переміщених осіб, ветеранів АТО тощо) [244].

Діючи на соціальну структуру, травма може зруйнувати сформовані канали соціальних відносин, соціальні системи, ієрархію. Приклади травми структури у П. Штомпки – політична анархія, паніка і дезертирство армії, порушення і розпад сім'ї, крах корпорації тощо [260, с. 10].

На третьому – культурному рівні – травматичні зміни можуть бути названі історичними, так як їм піддаються цілі спільноти, регіони, цивілізації, навіть глобально все людство. Зміни такого типу, набувають травматогенного характеру і надають несприятливий вплив на всю культуру, загрожуючи суспільній ідентичності у більш великому масштабі. Тобто ці події стануть культурною травмою не тільки для безпосередніх свідків і учасників, а й для наступних поколінь. На цьому рівні травми проявляється «двоїстість культури» коли цінність втрачає значущість, норми приписують

непридатну поведінку [260, с. 11]. Колективний рівень стосується людських спільнот і відбувається унаслідок соціальних змін. Найбільш помітним емпіричним проявом культурної травми за П. Штомпою є намагання відновити, знову сконструювати колективну ідентичність.

На п'ятій стадії різних соціальні групи намагаються адаптуватися до наслідків культурної травми. Треба зазначити, що вплив одних і тих самих травматичних подій різний для різних груп. Деякі групи внаслідок структурного та культурного положення більш чутливі, сприйнятливі до травми, мають високу здатність тлумачення та висловлення травми. Одним з чинників, який дає змогу індивідам усвідомити, визначити травми й активно протидіяти їм, є наявність ресурсів – економічного, соціального та культурного капіталів [260, с. 14]. В українському суспільстві однією з тих груп, що є найбільш уразливими до культурної травми, пов'язаними з подіями на Донбасі та вимушеним переселенням, відкритими для процесів її відтворення і конструювання, є внутрішньо переміщені особи. Вони знаходяться у стані повної невизначеності, нестабільності, без впевненості у завтрашньому дні.

Завершальною фазою є подолання культурної травми або початок нового циклу травм, у випадку потенційно сприятливих структурних та культурних умов [235, с. 21].

Сучасне українське суспільство зіткнулося з низкою травматичних подій, кожна з яких сприяла появі нових травм, що впливають як на певні категорії населення, так і на суспільство взагалі. Сакралізація подій на Майдані, їхня рефлексія, репрезентація травми проявляються у сфері закону, мистецтва, науки, медіа тощо. Залежно від ставлення до культурної травми існує певне структурування суспільства на «травмованих» та «злочинців». Боротьба за інтерпретацію політичних подій свідчить про «конструювання» культурної травми [21], а її затяжний характер заважає повністю її подолати.

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що волонтерство в Україні мало свої історичні передумови виникнення; актуалізація ж сучасного волонтерства

відбувається у контексті травматичних подій останніх років та спричинена низкою макрочинників, одним з яких була поява груп, що потребують допомоги різного характеру (в т. ч. внутрішньо переміщених осіб).

2.2. Вимушена внутрішня міграція як чинник актуалізації волонтерства

Як один з чинників актуалізації волонтерства, вимушена міграція (її наслідок – внутрішньо переміщені особи) потребує більш детального розгляду та теоретизування. У даному підрозділі акцентовано увагу на пошуку теоретичної бази задля дослідження цього феномену та його проявів в українському суспільстві.

Міграція, як складний соціально-політичний та соціокультурний феномен, є важливою проблемою сучасного суспільства, адже цей процес нерозривно пов'язаний з етнічними, економічними, географічними, демографічними, політичними аспектами життя [190].

Міграційні процеси є об'єктом наукового дослідження та державного та міждержавного урегулювання. Міграції вивчаються у межах різних дисциплін – економіки, географії, історії, соціології, політології тощо, й дедалі все більше досліджуються міждисциплінарно.

Спроби типологізувати міграційні процеси неодноразово здійснювали вчені різних наук (наприклад, [209; 222; 81; 310; 5; 221]) . Зараз існує безліч класифікацій міграції, однак можна виділити головні критерії: правовий статус, географія, тривалість перебування, добровільність, причини (цілі), спосіб реалізації, кількість мігрантів, повторюваність.

За правовим статусом визначають легальну, нелегальну та напівлегальну міграцію. Легальні міграції – це законний перетин міжнародних кордонів. Нелегальними вважаються мігранти, що перетинають державний кордон іншої країни без офіційного дозволу. Деякі дослідники виділяють напівлегальних мігрантів – люди, що в'їжджають до країни на законних

підставах, але з різних обставин залишаються в ній після завершення візового терміну [209, с. 131].

За географією розрізняють внутрішню міграцію, тобто в межах однієї країни (село-село, село-місто, місто-місто, місто-село), та міжнародну міграцію, яка в свою чергу, поділяється на регіональну, континентальну, міжконтинентальну [209; 221].

Міграції також поділяють за тривалістю перебування на постійні (безповоротні) та тимчасові. Перший тип не передбачає повернення до попереднього місця проживання, а тимчасові поділяються на довготривалі, короткострокові, сезонні, маятникові, транзитні [209, с. 132; 5]. Сезонні міграції – це переміщення працездатного населення до місць тимчасового працевлаштування з поверненням на місце постійного проживання [222, с. 93]. Регулярне переміщення населення з одного населеного пункту в інший на роботу або навчання називають маятиковою міграцією. Транзитною є міграція людей, які перетинають кордони однієї або кількох країн на певний час, і мають на меті згодом мігрувати у країну кінцевого призначення [209, с. 134].

За способом реалізації дослідники виділяють стихійну, ланцюгову та організовану міграції. Ланцюгова міграція передбачає переміщення у певне місце з огляду на наявність там родичів або діаспор земляків. Організована або колективна міграція здійснюється за участю державних та громадських органів. Міграцію також можна класифікувати за кількістю мігрантів: особна, сімейна та групова. За повторюваністю виділяються епізодична, одинична та повторювана міграції [209, с. 133].

В залежності від мотивів через які люди втягуються в процес переселення – їдуть добровільно або їх женуть страшні обставини (загроза життю, війна, голод, політичні переслідування тощо), виділяють три види міграції: добровільні, вимушені, примусові міграції. Міграція є добровільною, якщо рішення про переміщення приймає сам мігрант. Примусова міграція – депортація або здійснення насильницького

переселення людини пенітенціарною системою [81, с. 49]. Згідно з глосарієм Міжнародної організації міграції, «вимушена міграція – це загальний термін, який використовується для характеристики міграційних процесів, у яких є елемент примусу, такий, як загроза життю та існуванню внаслідок природних або людських чинників (наприклад, переміщення біженців або переміщених осіб, а також переміщення людей через природні або екологічні катастрофи, хімічні або атомні аварії, голод або реалізацію проєктів розвитку тощо)» [177, с. 7]. До категорій вимушеного переміщення відносяться біженці; особи, що шукають притулку; внутрішньо переміщені особи [209, с. 134].

Насамкінець, міграційні процеси класифікуються за причинами (цілями) переміщення. Дослідники виділяють міграцію членів сімей, політичну, релігійну, етнічну, екологічну, освітню, туристичну, економічну та репатріацію. Політичні міграції, у свою чергу, поділяються на міграцію політичних біженців (переміщення людей, які мають опозиційні погляди та переконання та відчують загрозу своєму існуванню у місті постійного проживання) і мігрантів з дипломатичного корпусу та військових. Репатріація (або рееміграція) розглядається як «добровільне повернення на постійне проживання на батьківщину з етнічних, економічних, соціальних причин, причин особистого характеру чи інших причин» [209]. Найбільш місткою складовою міграцій є міграційні процеси через економічні причини. Виділяються економічні біженці та трудові мігранти. Останній вид також поділяється на інтелектуальну міграцію, міграцію бізнесменів-інвесторів, міграцію некваліфікованих, низькокваліфікованих, висококваліфікованих працівників. Трудові мігранти можуть працювати як за спеціальністю, так і не за спеціальністю. Під інтелектуальною міграцією, яку ще називають «відплив мізків» розуміють переміщення інтелектуальної еліти (вчених, працівників науково-дослідних інститутів, викладачів та ін.) задля покращення умов життя та праці [209; 222; 221]. Міграція бізнесменів-інвесторів – вид міграції, у якому люди створюють новий або розвивають вже існуючий бізнес у місцях (країнах), які не є місцем їхнього постійного

проживання. У більшості випадків трудові мігранти – це некваліфіковані та низькокваліфіковані працівники.

У дослідженнях міграції існує термін «затяжне внутрішнє переміщення» або «тривале внутрішнє переміщення» (protracted displacement), який зазвичай стосується тих випадків, у яких прогрес у напрямі довгострокового рішення щодо міграцій має затяжний характер (це такі країни, як, наприклад, Колумбія, Демократична Республіка Конго, Філіппіни, Сомалі, Україна тощо [279]). Переміщені у результаті конфліктних, стихійних лих, проєктів державного чи приватного розвитку, такі мігранти залишаються без надійних та безпечних умов проживання та засобів до існування упродовж багатьох років і стикаються з дискримінацією, пов'язаною з їхнім переміщенням. Їхні потреби розвиваються згодом, і тривале переміщення часто пов'язане із зубожінням, збільшенням проблем уразливості та захисту, що підриває стійкість до подальших потрясінь та стресів [279; 190].

Управління ООН з координації гуманітарних питань виділяють чотири підходи міжнародних організацій та науковців щодо розгляду затяжної внутрішньої міграції. Деякі розглядають такий характер переміщення, як тривалість, припускаючи, що воно стає затяжним через два, три або п'ять років (IDMC, UNHCR) [282, с. 10-11]. Інші припускають, що переміщення стає затяжним, коли люди «не можуть повернутися до своїх колишніх будинків і чекають переселення» протягом тривалого періоду часу [288]. Наступний підхід акцентує увагу на припиненні діяльності міжнародних гуманітарних організацій з переміщеними особами як критерій для виявлення внутрішнього переміщення [там само]. Насамкінець деякі експерти зосереджуються більше на вразливості, маргіналізації та таких психосоціальних наслідках переміщення, як «розлад соціально-економічної тканини громади та соціальний вплив ідентичності людей та визначення дому» [287, с. 2].

За даними вищезазначеного Управління ООН, основними причинами затяжних внутрішніх переміщень є: тривалий конфлікт; обмежений розвиток,

слабка спроможність компетентних органів та відсутність відповідних нормативних та інституційних рамок; обмежене залучення міжнародних акторів до виходу за межі гуманітарної допомоги; відсутність виділених фінансових ресурсів; відсутність безпеки; політичні перешкоди; перешкоди, пов'язані з економічними, соціальними та культурними правами; перешкоди, пов'язані з громадянськими та політичними правами; серйозні, послідовні або повторні природні небезпеки; інші причини [279; 321].

Описані вище типи міграцій на практиці мають змішаний характер. Тобто у кожному окремому випадку міграційні процеси можуть відноситися одразу до декількох класифікаційних типів. Так, у випадку України, слід говорити про вимушену внутрішню міграцію, якій ми приділимо особливу увагу. Вимушену внутрішню міграцію ми визначаємо як *переміщення в межах міжнародно визнаних державних кордонів, у якому є елемент примусу, пов'язаний із загрозою життю (з метою уникнення такої загрози), зумовленої природними або соціальними чинниками*.

Дослідження вимушеної внутрішньої міграції потребує певного аналізу теоретичних підходів. Зазначимо, що серед теорій міграції практично не існує теоретичних підходів, що присвячено виключно концептуалізації даного феномену, оскільки здебільшого теорії стосуються міждержавних міграцій. Саме тому ми ставимо за мету проаналізувати міграційні теорії та адаптувати певні із них, фокусуючись саме на проблематиці вимушеної внутрішньої міграції [190].

Теорія «тяжіння та виштовхування (pull/push)», яка була розроблена Е. Лі в 1966 році пояснює, міграцію залежно від низки чинників, зокрема: тих, що існують та детермінуються в країнах вибуття; чинників, що існують у країні прибуття; від проміжних обставин або перешкод, як-от: дистанція, транспорт, міграційна політика тощо; детермінант, пов'язаних з індивідуальними характеристиками мігрантів. Дослідник пише, що у кожній країні існують чинники, які утримують людину на території проживання (нейтральні чинники), ті, що виштовхують її з країни (push-factors) або ті, які

притягують її до країни (pull-factors). Одночасно з даними чинниками діють різні обставини, які виступають обмеженням міграційних потоків. Крім цього діють ще особисті суб'єктивні чинники, що впливають на прискорення або уповільнення міграції, внаслідок неоднакової схильності до міграції [299, с. 49-52]. С. Оберг доповнив цю теорію, виділивши «жорсткі та м'які» чинники. Бідність, соціальна нерівність та безробіття належать до «м'яких» чинників, а до числа «жорстких» – гуманітарні кризи, воєнні та міжнаціональні конфлікти, екологічні катастрофи тощо [308]. Теорія «тяжіння та виштовхування» може бути використана також для розгляду феномену внутрішнього вимушеного переміщення у межах однієї країни та її регіонів.

Згідно з теорією міграційних мереж Д. Массея, у країнах в'їзду та виїзду формується «міграційна мережа», початок якої прокладають «мігранти-першопрохідці». Вони полегшують процес переселення для подальших хвиль мігрантів [301]. По суті, Д. Массей описав ще один чинник, який можна віднести до привертаючих – наявність родинних, дружніх зв'язків у місті переселення збільшує ймовірність міграції. У випадку вимушеного внутрішнього переміщення «міграційні мережі» можуть мати «регіональний» вимір, тобто вибір регіону проживання залежить від сформованості міграційної мережі.

Концепція трьохстадійності міграційного процесу, що була сформульована Т. Заславською та Л. Рибаківським базується на трьох стадіях. Перша стадія – це формування міграційної мобільності (рухливості) населення, яка залежить від демографічних, етнічних, генетичних і соціально-економічних характеристик. Друга – це сам процес переміщення, що відбувається в певний час у межах тієї чи іншої території. Третя, завершальна стадія, являє собою процес приживання (приживлювання) мігрантів на новому місці проживання, пристосування мігранта до суспільства й суспільства до нього [214]. На думку дослідників, третя стадія включає в себе адаптацію, але не обмежується нею. Термін «приживання» («приживлюваність») не має аналогів серед західноєвропейської наукової

термінології і визначається як «стадія міграційного процесу, початок якої – в перетворенні мігранта в новосела, а кінець – в переході новосела до складу старожилів, тобто постійного населення конкретної території» [214, с. 161]. Приживання (приживлюваність) включає в себе два компоненти – адаптацію й облаштування (пристосування умов життя до потреб людини). Даний термін можна застосувати до внутрішніх мігрантів – або в деяких випадках – до зовнішніх мігрантів тієї самої національної групи, що й корінне населення. У цьому випадку приживання (приживлюваність) характеризує процес пристосування до нового місця проживання й суспільства мігрантів, близьких до корінного населення за культурним рівнем, етнічною та релігійною належністю.

Ці теорії та концепції – теорія «тяжіння та виштовхування», теорія міграційних мереж концепція трьохстадійності міграційного процесу – можуть бути застосовуватися для дослідження вимушеного внутрішнього переміщення, але не у вимірах «країна вибуття – країна прибуття», а в «регіональному» вимірі певної країни [190].

Досліджуючи тематику міграції, важливо приділити увагу процесам адаптації та інтеграції мігрантів у приймаючі громади. Зазначимо, що соціальна інтеграція в контексті міграції розуміється як взаємна адаптація між приймаючою громадою та мігрантами (окремими індивідами і групою загалом). Тоді як під адаптацією розуміється пристосування мігрантів до приймаючої спільноти, але не передбачається зустрічне розуміння приймаючим населенням культур мігрантів. Отже, адаптація є необхідною, але недостатньою умовою інтеграції [140, с. 414].

Серед теорій, що є доцільними для дослідження вимушеного внутрішнього переміщення, зазначимо також теорію самоактуалізації А. Маслоу, теорію категоризації Г. Теджфела та Дж. Тернера, теорію акультурації (адаптації) Дж. Беррі, теорію інкультурації М. Херсковіца.

Теорія самоактуалізації А. Маслоу [132] може використовуватися для аналізу мотивів міграційної та адаптаційної поведінки переселенців і вибору

стратегії їхньої інтеграції. Коли людина опиняється в складному становищі, що загрожує її життю або існує перспектива цієї загрози, якщо це міграція через воєнні конфлікти, техногенну або природну катастрофу, порушується її потреба в безпеці. Залежно від знання про місце переїзду, наявність роботи та/або житла також можна говорити про різні стратегії адаптації та інтеграції переселенця.

У теорії категоризації, розробленій Г. Теджфелом, визначається, що у процесі самоідентифікації людина розділяє соціальні об'єкти на такі, із якими вона себе співвідносить, і такі, що її не стосуються. Це впливає на її позитивний або негативний статус у спільноті. Існує певна послідовність набуття соціальної ідентичності: по-перше, відбувається соціальна категоризація, під час якої людина усвідомлює наявність серед свого оточення різних груп; по-друге, проходить соціальна ідентифікація, людина обирає одну з цих соціальних груп, категорій; останній етап – набуття соціальної ідентичності, тобто повне усвідомлення своєї належності до групи чи спільноти [319; 61, с. 38]. У результаті міграції людина опиняється в іншій соціальній ситуації, і за таких умов актуалізується процес соціального порівняння себе та інших представників приймаючої спільноти. Цей процес супроводжується категоризацією, на основі чого формуються або змінюються уявлення переселенців про свої ін- та аутгрупи, якими є, відповідно, переселенці та приймаюча громада. Їхні прагнення до відновлення соціальної ідентичності й підтримання свого статусу в новій спільноті спонукає її до порівняння своїх цінностей з цінностями інших груп, переосмислення свого місця в соціальному світі. Завдяки цьому людина активізує трансформацію соціальної ідентичності. У результаті такої трансформації має відбутися ідентифікація зі значущою спільнотою або поновлення ідентифікації зі старою [319; 61, с. 48].

На актуалізацію того чи іншого психологічного механізму трансформації соціальної ідентичності впливає певна орієнтація переселенця на подальше місце проживання. У результаті може відбутися як

ідентифікація з новою групою – приймаючою громадою так й ідеалізація власної групи з поновленням її ідентифікації. Останнє може відбутися шляхом покращення образу й характерних рис старої групи [61, с. 49]. До оцінки людей крізь призму соціальних категорій призводить сприйняття людиною загрози, що надходить від них. Якщо людина оцінює певну ситуацію як загрозливу для її життя та цінностей, то починає сприймати членів аутгрупи схожими один на одного, приписує їм однакові погляди [190].

Теорія категоризації може використовуватися також і для вимушеної внутрішньої міграції. У цьому випадку розглядаються розбіжності у регіональних ідентичностях переселенців та приймаючої громади, які можуть впливати на процес їхньої адаптації та інтеграції.

Згідно з теорією Дж. Беррі виділяються чотири стратегії адаптації: асиміляція, сепарація, маргіналізація та інтеграція. Асиміляція розглядається як тип акультурації, за яким емігрант повністю ідентифікується з новою культурою й заперечує культуру етнічної меншини, до якої належить. Сепарацією є ситуація, коли група та її члени, зберігаючи свою культуру, відмовляються від контактів з іншою заради збереження позитивного образу «ми». Під час наступного етапу – маргіналізація, мігрант не ідентифікує себе ані з культурою етнічної більшості, ані з культурою етнічної меншини. Варіантом акультурації є інтеграція, коли кожна з груп, що взаємодіє, та їхні представники зберігають властиві їм початкові індивідуальності, але одночасно з цим об'єднуються в єдину спільноту на іншій, так само значущій, підставі [277]. Насамкінець акультурація визначається як процес, пов'язаний із підтримкою культури (наскільки визнається важливість збереження культурної ідентичності) й участю у міжкультурних контактах (якою мірою слід включатися в іншу культуру чи залишатися серед «своїх») [277; 190]. Дані стратегії адаптації актуальні й для мігрантів, що були вимушено переміщені у межах державних кордонів.

Остання теорія – інкультурації в найширшому розумінні означає засвоєння людиною традицій і норм поведінки в певній культурі. М. Херсковіц розумів під інкультурацією стратегію адаптації індивідів – носіїв різної етнічної ідентичності. На його думку, індивід у процесі інкультурації, засвоює властиві культурі світобачення та поведінку, і таким чином формує когнітивну, емоційну й поведінкову схожість із членами цієї культури та відмінність від членів інших культур [290, с. 12]. Процес інкультурації переселенців пов'язаний із потребою освоювати й застосовувати інші, порівняно з наявним досвідом, соціокультурні зразки, норми, цінності, технології комунікації, що панують у приймаючій спільноті.

Сучасні міграційні процеси в українському суспільстві зумовлюються здебільшого соціально-економічними чинниками, однак в окремі історичні періоди виникають міграції з політичних причин. У XX столітті в Україні відбулося багато випадків вимушеного переселення: під час світових воєн, унаслідок будівництва певних об'єктів народного господарства, масове примусове виселення, спричинене аварією на Чорнобильській АЕС тощо. За даними проєкту «Моніторинг української міграції: вимушена і трудова мобільність (2015-2016)» для сучасної України характерні такі міграційні моделі:

- високий рівень вихідної трудової міграції;
- зростання тенденції тимчасової трудової міграції, котра перетворюється у постійну;
- поява вимушеної внутрішньої міграції, спричиненої анексією Криму та воєнним конфліктом на Сході країни;
- зменшення числа людей, що прибувають в Україну – зворотна міграція як українських громадян, так й іноземних іммігрантів;
- низький рівень інтеграції іноземців, які проживають в Україні [246, с. 19].

З 2015 року також зросла кількість шукачів притулку та трудових мігрантів. Російська Федерація, Польща, Чехія, Угорщина і Словаччина є

основними країнами еміграції зазначених категорій громадян. Серед причин переїзду до іншої країни респонденти зазначали: наявність родичів та близьких у країні переїзду; близькість до України, подібність мови та/або менталітету; відсутність роботи; більш низькі доходи у місці основного проживання; відсутність перспектив; неможливість використовувати свої знання і навички; здобуття освіти; занепокоєння через призив на військову службу; події в Криму і на Донбасі тощо [246, с. 32-34]. Незважаючи на те, що воєнний конфлікт та анексія Криму не є основною причиною трудової міграції, ці події мали опосередкований вплив – політична нестабільність, збільшення рівня небезпеки, нездатність чітко планувати своє майбутнє визначили остаточне рішення емігрувати закордон. Експерти також зазначають збільшення кількості шукачів притулку з України. Причинами є економічна криза, зниження рівня життя, війна і бажання уникнути військової служби [246, с. 32-34].

Згідно з дослідженням мігранти з регіонів, постраждалих від війни, зазвичай переміщуються у середині країни, але є велика кількість жителів Донбасу, яка переїхала до Росії, та поодинокі випадки, коли українці з окупованих територій переселяються в ЄС (в такому випадку виїзд за кордон розглядається як «останній крок») [246, с. 32].

Для переселенців головним виштовхуючим чинником (або «жорстким» чинником) міграції стали воєнні події на сході країни. Змінюючи місце проживання, ВПО обирали ті регіони, що так чи інакше притягували їхню увагу (територіальна близькість до зони АТО (ООС), мова в регіоні переселення, великі адміністративні центри з розвиненою інфраструктурою, наявність знайомих та рідних у регіоні переселення, досвід переселення від тих, хто вже виїхав тощо) – це привертаючі чинники. Чимала частина переселенців обирала регіон призначення з огляду на наявність там родичів, близьких, друзів або сформованої міграційної мережі вимушених внутрішніх мігрантів. Завдяки соціальній мережі у формі контактів із друзями, сім'єю та роботодавцями, люди отримують та акумулюють соціальний капітал, що

мінімізує ризики, пов'язані з переїздом. Серед обмежень до переїзду можна виділити транспортні витрати, брак інформації та негативні стереотипи про регіон переселення тощо. У випадку ВПО з Криму, причинами міграції є здебільшого створення нестерпних умов для життя (несприятливе середовище, зовнішній тиск, переслідування) [136], тобто переселення було не в результаті загрози життю чи існуванню, а через бажання уникнення цих загроз.

Міграційні процеси, пов'язані з анексією Криму та воєнним конфліктом на Донбасі, мають змішаний характер та проявляються у різних типах міграції. Наприклад, організовані внутрішні міграції відбувалися під час переїзду державних органів влади, вищих навчальних закладів, інших закладів з непідконтрольних українській владі територій [168].

У випадку України можна говорити про затяжне внутрішнє переміщення. Оскільки спочатку воєнний конфлікт на Сході України носив тимчасовий характер, велика кількість внутрішньо переміщених осіб виїжджала на підконтрольну українській владі територію короткостроково, не плануючи влаштовуватися на новому місці проживання, тому у якості місця переїзду обиралися області, близькі до зони розмежування [136]. Однак ситуація, що почалася у 2014 році, прийняла затяжний характер і триває більше 5 років.

У результаті, частина мігрантів повертається додому на непідконтрольні території. За даними Міжнародної організації міграції, станом на 2019 рік 20 % переселенців повернулися на тимчасово непідконтрольні українському уряду території [90]. Неможливість адаптації та інтеграції у приймаючих громадах, скрутне матеріальне становище, наявність членів сім'ї, друзів, нерухомості у зоні конфлікту, пенсійний вік є головними причинами повернення [281; 23]. Отже, вимушена міграція існує не тільки в один бік, спостерігається її реверсивний характер.

Сучасні міграційні процеси, пов'язані з анексією Криму та подіями на Сході України, впливають на економічну ситуацію в країні. За даними

Центру моніторингу внутрішнього переміщення, середньорічний економічний вплив, пов'язаний з вимушеною внутрішньою міграцією за період з березня 2014 по грудень 2017 року, становить 260 мільйонів доларів, що дорівнюється 0,14 % докризового ВВП країни на рік [320, с. 21].

Впливає внутрішнє переселення й на приймаючі громади. Серед негативних наслідків виділяються такі: додаткове навантаження на державні структури (відділи соціального захисту, пенсійні фонди, заклади освіти, медичні заклади, служби соціального захисту тощо), підвищення конкуренції при працевлаштуванні, підвищення орендної плати, позитивна дискримінація ВПО, зростання соціальної напруженості у приймаючих громадах [161]. До позитивних наслідків відносяться: зростання чисельності населення у селах та малих містах, підвищення фінансування населених пунктів у зв'язку з переміщенням установ з невідконтрольних територій [107, с. 6], збільшення внутрішнього попиту, що сприяє розвитку виробництва, промисловості, збільшення підприємницького потенціалу, поява висококваліфікованих фахівців з числа ВПО, активізація підприємницької діяльності, залучення коштів міжнародних організацій у вирішення проблем громади [161].

Отже, у сучасному українському суспільстві серед міграційних процесів виник феномен вимушеного внутрішнього переміщення. Не позначаючись на чисельності населення країни в цілому, внутрішня міграція впливає на статеву-вікову розподіл мешканців окремих регіонів, є наслідком і важливим чинником регіональних відмінностей. Аналіз феномену вимушеної внутрішньої міграції також дозволяє створити теоретичне підґрунтя для дослідження внутрішньо переміщених осіб.

2.3. Внутрішньо переміщені особи: концептуалізація поняття та кейс України

Одним із наслідків вимушеної внутрішньої міграції є поява внутрішньо переміщених осіб. Зазначимо, що поняття «внутрішньо переміщена особа» розмежовується з поняттями «біженці» та «економічні мігранти».

Прослідкуємо походження та розвиток цього поняття у світовій практиці. Термін «переміщена особа» почав активно використовуватися під час Другої світової війни, коли велику кількість осіб залучали до примусової праці або ж висилали з країн попереднього місця проживання за расовими, релігійними або політичними міркуваннями [184, с. 129; 190].

На сьогодні поняття «внутрішньо переміщена особа» міцно вписано у міжнародне законодавство, однак існують різні погляди щодо того, як саме воно має розумітись. Дослідниками виділяються два основні незмінні критерії, що характеризують внутрішнє переміщення. Першим критерієм є недобровільний характер руху. Другим критерієм є те, що ВПО мігрує в межах національних кордонів. Однак, зазначимо, що у даному випадку існує можливість раптової зміни кордону, наприклад, як це сталося з розвалом Югославії та Радянського Союзу, тому кращим є формулювання «ті, хто не перейшов міжнародно визнаний державний кордон» [304, с. 11].

Треба відмітити, що люди можуть стати ВПО не лише внаслідок переселення, але і в очікуванні таких наслідків. Тобто люди змінюють місце проживання не тільки в результаті, а і для того, щоб уникнути наслідків.

Вимушене переселення не завжди зумовлене насильством, конфліктами та переслідуваннями, а іноді відбувається унаслідок техногенної або природної катастрофи. Існує багато випадків, коли населення виселяється внаслідок повеней, землетрусів та голоду, а також техногенних катастроф, таких, як ядерні чи хімічні катастрофи. Вони також є, фактично, внутрішньо переміщеними особами й також часто потребують гуманітарної допомоги, а в окремих випадках і захисту [304, с. 10].

Деякі дослідники пропонують розширити поняття внутрішньо переміщена особа та охопити осіб, які мігрують через крайню бідність або інші економічні проблеми. Безумовно, економічні чинники важливі під час переміщення, але відіграють допоміжну роль. До того ж є випадки, коли уряд категоризує вимушених переселенців як «мігрантів», мабуть, щоб відвернути увагу від недобровільного характеру їх руху і, тим самим, уникнути своїх

обов'язків щодо них. З цих причин важливо підтримувати відмінність між ВПО та економічними мігрантами. Ці групи мігрантів розрізняються ще й по тому, що одні знають, куди й навіщо їдуть, тобто еміграція для них – засіб вирішення певних життєвих завдань, а інші – не знають, куди вони поїдуть, і головна мета для них – залишити місце перебування, тобто еміграція сама по собі. Тобто вони розділяються за характером міграції. Для ВПО це виштовхуючий характер, а для економічних мігрантів – привертаючий.

Також на сьогодні не існує певного консенсусу щодо того, протягом якого періоду необхідно вважати людину внутрішньо переміщеною особою та коли цей статус має бути припинений. Для деяких внутрішнє переміщення закінчується лише після повернення ВПО та ефективного скасування їхнього переміщення. Однак, оскільки безпечне повернення не завжди можливе, це може призвести до ситуацій, коли внутрішнє переміщення має перспективу ніколи не закінчитися, і, натомість, важке становище передається поколінням. З іншого боку, внутрішнє переміщення може закінчуватися різко, навіть через кілька місяців після фактичного переміщення. У деяких випадках саме здатність або готовність уряду надавати гуманітарну допомогу є вирішальним чинником. Уряди можуть оголосити, що внутрішнє переміщення закінчилося, щоби дати змогу країні повернутися до норми, навіть якщо фактичні умови передбачають інше [304, с. 22].

Таким чином, хоча ВПО часто характеризуються в контексті концепції «внутрішніх біженців», фактично внутрішнє переміщення набагато ширше, ніж концепція біженця. Це не обмежується лише конфліктами та переслідуванням, а охоплює й інші причини примусового переселення, включно зі стихійними лихами, а також можуть охоплювати людей, змушених переселятися у зв'язку проєктами розвитку [190].

Ще одна група мігрантів, що потребує розмежування з внутрішньо переміщеними особами – шукачі притулку. Ці дві групи мігрантів об'єднує вимушений характер переміщення. Однак, шукач притулку – це мігрант, який шукає міжнародного захисту та очікує прийняття статусу біженця у

країні прибуття, тоді як внутрішньо переміщені особи переміщуються у межах однієї країни.

Ключовою віхою в історії становлення поняття «внутрішньо переміщена особа» було створення Керівних принципів внутрішнього переміщення. Вони складають 30 стандартів, які визначають засоби захисту, доступні для внутрішньо переміщених осіб. Такі принципи деталізують права та гарантії захисту ВПО щодо примусового переміщення, до їхнього захисту та допомоги під час переміщення, до досягнення тривалих рішень [274].

На сьогодні, згідно з керівними принципами УВКБ ООН (Управління Верховного комісара ООН у справах біженців), внутрішньо переміщені особи визначаються як «люди або групи людей, які були змушені рятуватися втечею або покинути свої будинки або місця проживання, через або для того, щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, ситуації загального насильства, порушень прав людини або стихійних лих/техногенних катастроф, і які не перетнули міжнародно визнаний державний кордон країни» [39]. Саме таке визначення ми будемо використовувати в нашому дослідженні.

Події, що почалися у 2014 році, пов'язані з анексією Криму та воєнним конфліктом на сході України, призвели до появи в українському суспільстві великої категорії населення – внутрішньо переміщених осіб. За даними Мінсоцполітики, станом на жовтень 2019 року в Україні налічується майже 1,5 мільйона переселенців [154].

Попередній досвід масового вимушеного внутрішнього переселення в Україні був пов'язаний з аварією на Чорнобильській АЕС. Внаслідок екологічної катастрофи було переміщено понад 116 000 осіб [254]. Заслуговує уваги випадок українського села в Харківській області Вільча, у якому проживають переселенці одразу з декількох хвиль вимушених переселенців. Першими були мешканці села з однойменною назвою, яке увійшло до зони безумовного (обов'язкового) відселення внаслідок Чорнобильської катастрофи у 1993–1996 роки. Населення поліського села

здебільшого переїхало до харківської Вільчі. Після подій 2014 року до Вільчі перебралися переселенці із зони воєнного конфлікту. Досвід переселення, адаптації та взаємодії «старих» та «нових» переселенців досліджувався у межах українсько-німецького проєкту «Вільча – переселене село», який був реалізований за програмою «MEET UP! Німецько-українські зустрічі молоді» за фінансової підтримки фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (EVZ) [36]. Вивчення та фіксація досвіду ВПО двох поколінь, акцентування уваги на віктимізованих формах пам'яті дозволило дослідити проблеми встановлення та налагодження контактів між приймаючою громадою та новоприбульцями, особливості досвіду співіснування та адаптації вимушених переселенців. Відсутність можливості обирати вектор переїзду, організований характер переселення (можна говорити про певну міграційну мережу), безповоротний характер були певними особливостями першої хвилі переїзду до Вільчі. Досвід їхнього переселення унікальний тому, що їм вдалося зберегти свою громаду та не втратити власну локальну ідентичність. У другому випадку мігранти з окупованих територій здебільшого мали можливість обирати регіон переїзду, у них є можливість повернення на попереднє місце проживання. Спільним серед двох хвиль міграції є вимушений характер переміщення та травматичний досвід.

Не зважаючи на те, що українське суспільство вже стикалось з проблематикою ВПО під час аварії на Чорнобилі, на законодавчому рівні визначення категорії «внутрішньо переміщена особа» з'являється тільки внаслідок подій 2014 року. Отже, згідно з сучасним українським законодавством, «внутрішньо переміщена особа» – це «громадянин України, який постійно проживає в Україні, якого змусили або який самостійно покинув своє місце проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини» [187].

Поява внутрішньо переміщених осіб актуалізувала потребу у наданні їм допомоги різного характеру. За результатами низки досліджень [136; 12; 13;

34; 40; 91; 99; 218; 74; 75], переселенці з Криму та Донбасу стикаються з низкою матеріальних та соціокультурних проблем: пошук житла, пошук роботи, психологічна, юридична, гуманітарна допомога тощо. Рівень пристосування до нових умов залежить від адаптивних стратегій та стратегій переселення ВПО.

Згідно з дослідженням О. Міхеєвої та В. Середи, важливими в стратегіях переселення було обрання вектору переїзду, наявність родичів, наявність роботи чи можливість її отримання, наявність друзів, колег, товаришів по службі тощо. Вибір міста пов'язаний із тим, як людина сприймає перспективи свого повернення. Якщо ВПО вважають ситуацію тимчасовою та/або мають на непідконтрольній території майно, родину, то шукають місце неподалік від окупованої зони (підконтрольні Україні частини Донецької та Луганської областей, Харківська, Дніпровська, Запорізька). Часто обирається вже знайоме місце (де люди вчилися, бували по роботі або в родичів). Для багатьох внутрішньо переміщених осіб страхи та стереотипи стали на заваді до переїзду в Західну Україну, або до переїзду до підконтрольної території взагалі [136, с. 9].

Окремо серед переселенців дослідниці виділяють кримських татар [136, с. 4-5]. Вони переселялися здебільшого до Західної України та Києва. Багато хто з кримських переселенців активно взаємодівав із державою та волонтерськими організаціями (які часто самі й ініціювали), створювали власний бізнес. Треба зазначити, що кримські татари виділяються на фоні інших ще й тим, що населення Західної України було більш позитивно налаштоване до них завдяки співчуттю та підтримці, що спричинене досвідом депортації з Польщі до Західної України. На відміну від ВПО зі Сходу, кримським татарам надається перевага в разі прийняття на роботу чи під час пошуку житла [136, с. 4-5].

На процеси адаптації переселенців впливають багато чинників. Якщо переселення відбувалося в складі організованого колективу (наприклад, підприємства, установи, релігійні громади, регулярні війська тощо), то

переселенці більше інтегруються в місцеві спільноти, використовуючи локальні, професійні, національні, регіональні ресурси. Переселенці у такому випадку «отримують допомогу від національно-культурних товариств чи релігійних спільнот у вигляді безкоштовного (або оплачуваного спільнотами) житла, предметів побуту, фінансової допомоги» [136, с. 10]. Якщо ж переселення відбувалося індивідуально або із сім'єю, то така траєкторія загострює проблеми, пов'язані з пошуком роботи, житла, встановлення нових соціальних контактів [136, с. 9-10]. Також на процеси адаптації впливають сприйняття навколишньої дійсності самим переселенцем, недовіра до органів влади, ЗМІ, ставлення до ВПО приймаючих громад, «розірвання» родини.

О. Іванкова-Стецюк виділяє моделі інтеграції внутрішньо переміщених осіб [75, с. 31-43]:

- «Асиміляція – характеризується засвоєнням норм, цінностей та культурних зразків приймаючої громади, втрата контактів з середовищем виходу, тобто у термінах Г. Теджфела «відбувається ідентифікація зі значущою спільнотою».

- Діаспора – прагнення, з одного боку, зберегти свою групову ідентичність, з іншого – активно включатися до життя приймаючої громади, підтримувати «своїх». Прикладом можуть слугувати організації самопомогі ВПО.

- Транзит – невдоволеність своїм життям на новому місці у сукупності з високою міграційною рухливістю, мобільністю, працездатністю, в результаті призводить до пошуку нового місця проживання та нових можливостей .

- Маятник – регулярна міграція між новим середовищем та місцем колишнього проживання через низку причин: догляд за хворими родичами, за власним господарством, домівками на непідконтрольній території тощо. На відміну від попередньої моделі, де переселенці не розглядають можливість повернення на попереднє місце проживання, у моделі «маятник» люди регулярно здійснюють такі переміщення.

- Гетто – відчуженість переселенців, певна сепарація на тлі обриву старих соціальних зв'язків та зростання споживацьких настроїв, фокусування на своїх проблемах. Однак, не завжди, наш погляд, дана модель супроводжується наявністю споживацьких настроїв. Ілюстрацією слугують «модульні містечка» ВПО, де останні роки проживають люди з інвалідністю та пенсіонери, а взаємодія з приймаючою громадою ускладнюється через відокремленість даних поселень від міст.

- Повернення – переміщення недалеко від місця попереднього проживання, орієнтованість на повернення до дому».

У дослідженні⁹ інформаційного забезпечення соціального захисту ВПО авторами було умовно виділено три типи адаптації, які визначають поведінку опитаних, – «активний тип» (51 %), «пасивний тип» (33 %), «розгублені» (15 %) [249, с. 25].

Багато ВПО у 2015 році вказували на негативний досвід роботи з органами влади, передусім зазначаючи проблему зі швидкістю розв'язання бюрократичних питань, небажанням вийти за рамки встановлених бюрократичних схем (ситуації з втратою певних документів, неможливістю представити певні необхідні документи), негативні відгуки та коментарі посадових осіб на адресу переселенців. Це свідчить про неготовність системи соціального захисту до соціального забезпечення вимушених переселенців, недостатність кадрових та матеріальних ресурсів [249, с. 25]. Станом на 2019 рік внутрішньо переміщені особи зазначили задоволеність доступністю адміністративних послуг (77 %) і медичних послуг (69 %), тобто прослідковується покращення ефективності діяльності державних установ [90].

Через неготовність органів соціальної політики швидко реагувати на появу великої кількості внутрішньо переміщених осіб, забезпечення потреб

9 Дослідження, проведене співробітниками Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна з 15 по 30 липня 2015 року (інтерв'ю з 253 внутрішньо переміщеними особами). Критерії відбору респондентів: а) легалізація статусу внутрішньо переміщеної особи у вигляді офіційної реєстрації; б) звернення за соціальною допомогою до державних інституцій та волонтерів.

нової категорії громадян частково взяли на себе громадські організації, волонтерські об'єднання та ініціативи. Самі переселенці зазначають волонтерів серед основних джерел допомоги. За даними КМІС у 2016 році 36% зверталися до таких організацій по фінансову та матеріальну допомогу, 13 % зверталися по юридичну допомогу. Перші роки волонтерська діяльність фокусувалася здебільшого на гуманітарній допомозі ВПО, згодом додалися юридична, психологічна допомога, пошук житла тощо.

До волонтерських організацій, які відомі ВПО належать наступні: «Крим-SOS», «Восток-SOS», «Станція Харків», «Під Арочкою», «Станція Чугуїв», «Допомога Дніпра», «SOS Краматорськ», «Небайдужі жінки Донбасу», «Фролівська 9/11» тощо [91]. У вересні 2014 року був створений Ресурсний центр допомоги внутрішньо переміщеним особам – спільний проєкт громадських ініціатив, які опікуються допомогою ВПО [92].

Досліджуючи проблеми внутрішньо переміщених осіб, аналітичний центр CEDOS створив індекс інтеграції ВПО в містах (див. табл. 2.6). Пропонований інструмент дає змогу розглядати інтеграцію як взаємну адаптацію між приймаючою громадою міста та мігрантами як окремими індивідами, так і групи загалом. З одного боку, він вимірює наскільки ВПО здатні інтегруватися, з іншого – наскільки влада та громада готові приймати мігрантів.

До даного індексу входять три сфери інтеграції ВПО в містах, кожній із яких присвоюються пропорційні частки (по 33,3 %):

- Доступ до міської інфраструктури (ринок праці, житло, середня та дошкільна освіта, охорона здоров'я);
- Спроможність міської влади (наявність стратегії інтеграції ВПО або інших місцевих політик, звіт про їх виконання та вимірність результатів, публічні позиції місцевої влади щодо ВПО);
- Взаємодія (наявність постійного консультативного органу, який включає представників муніципалітету, організації переселенців, інші громадські організації донорів та бізнесу, наявність практик взаємодії

місцевої влади з громадськими організаціями (зокрема організацій переселенців), донорами, наявність ВПО серед працівників муніципалітету та серед депутатів міської ради) [97].

Таблиця 2.6

Результати рейтингу інтеграції ВПО в містах України

Складено за [98]

Місто	Доступ до інфра-структури	Спроможність влади	Взаємодія	Підсумок
Вугледар	0,32	1,37	-0,28	1,41
Новогродівка	1,27	1,46	-0,28	2,45
Маріуполь	3,32	2,22	3,94	9,47
Сєвєродонецьк	3,38	0,22	3,94	7,55
Ізюм	-0,16	-0,54	-0,28	-0,98
Харків	-1,17	0,30	-2,53	-3,39
Першотравенськ	-3,32	0,30	-0,28	-3,29
Дніпро	0,43	-1,41	-2,53	-3,51
Полтава	-0,20	2,22	-0,28	1,74
Херсон	4,28	2,22	-0,28	6,22
Миколаїв	-1,20	-1,69	-0,28	-3,17
Очаків	-2,02	-3,40	2,97	-2,45
Буча	-5,62	-1,49	-2,53	-9,64
Ірпінь	-3,27	-3,40	0,72	-5,96
Київ	3,39	1,65	1,68	6,72
Одеса	-0,59	1,46	-0,28	0,59
Ужгород	4,51	-1,41	-0,28	2,81
Львів	-1,40	3,03	-0,28	1,35
Хмельницький	-1,48	-1,41	-0,28	-3,17
Івано-Франківськ	-0,50	-1,69	-2,53	-4,72

До рейтингу входять 20 міст України. Залежно від віддаленості областей від зони проведення ООС було умовно виділено 5 зон:

- зона 1: Донецька та Луганська області;
- зона 2: Запорізька, Харківська та Дніпропетровська області;
- зона 3: Кіровоградська, Миколаївська, Сумська, Херсонська, Черкаська, Полтавська області;

- зона 4: Вінницька, Одеська, Чернігівська, Житомирська, Київська області;
- зона 5: Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька, Рівненська, Волинська області [97].

Отже, за емпіричними даними, найбільш спроможними інтегрувати внутрішньо переміщених осіб містами визначено Маріуполь, Сєверодонецьк та Київ. Зазначимо, що це міста великою кількістю внутрішньо переміщених осіб.

Згідно із соціологічними даними, за 6 років ВПО дедалі інтегруються на новому місці, працевлаштовуються, вирішують проблеми з житлом, отримують освітні та медичні послуги. У 2019 році за звітами національної системи моніторингу ситуації з ВПО (МОМ) 86% опитаних переселенців повідомили про певний рівень інтеграції в приймаючі громади. 23 % опитаних мають намір повернутися додому після закінчення конфлікту; 34 % – не збираються назад, 23 % не мають певної відповіді на це запитання [90]. Однак, переселенці залишаються здебільшого не залученими до прийняття рішень у громадах, де мешкають, позбавлені права голосу на місцевих виборах.

Виходячи з цих даних, ми не можемо говорити про приживання (приживлюваність) переселенців в українському суспільстві. Даний етап міграційного процесу за Л. Рибаківським характеризується переходом від новосела до старожила, тоді як ВПО зазначають, що до кінця не інтегрувалися до приймаючих громад, держава та суспільство виділяють дану групу населення на різних рівнях (наприклад, статус ВПО, довідка переселенця, наявність пільг та привілей у державних установах, неможливість голосувати на місцевих виборах тощо).

Отже, внутрішньо переміщені особи є новими об'єктами соціальної та волонтерської допомоги. Переселенці стикаються з низкою проблем різного характеру, намагаються адаптуватися та інтегруватися до приймаючої громади. Перешкодами інтеграції ВПО, є відсутність власного житла, брак

або погана вираженість публічної позиції влади щодо переселенців, слабе залучення ВПО до управління та ставлення приймаючої громади.

Висновки до розділу 2

Волонтерство не є новим феноменом для українського суспільства – традиції благодійної діяльності та милосердя існували давно. В Україні волонтерство пройшло чотири етапи розвитку: протоволонтерство (до XIX століття); поширення організацій сестер милосердя, Червоного Хреста тощо (XIX століття); напівволонтерство (початок XX століття – 80-ті роки XX століття); демократичний або інституційний етап (кінець 90-х років XX ст. – теперішній час). Останній із зазначених етапів волонтерства в Україні має два потужних сплески. Перший був пов'язаний із проведенням спортивного чемпіонату Євро-2012, інший – почався з подій 2013–2014 років.

Волонтерство в сучасному українському суспільстві актуалізували такі макросоціальні чинники: вплив зростання соціальної напруги в українському суспільстві, загрози державній суверенності, активізація роботи міжнародних організацій на території країни, дефіцит ефективних управлінських рішень щодо нових груп, що виникли, починаючи з 2014р., та потребують допомоги різного характеру (внутрішньо переміщені особи; викладацькі та студентські колективи переміщених ЗВО; військові, що залучені в АТО та їхні сім'ї; жителі прифронтових міст та селищ; ветерани АТО; діти, народжені під час війни).

У сучасному українському суспільстві волонтерство має такі особливості:

- 1) високий рівень довіри до волонтерів і волонтерства;
- 2) актуалізація певних видів волонтерської діяльності, а саме – в умовах воєнної загрози актуалізуються ті види волонтерства, що спрямовані на сек'юритизацію (питання національної та соціальної безпеки);
- 3) гетерогенність учасників волонтерської діяльності;

4) процес інституціоналізації волонтерства в нашій країні відбувається за відсутності остаточно сформованої всеосяжної законодавчої бази (тобто існуючі закони стосуються лише деяких аспектів волонтерської діяльності);

5) активізація волонтерства за принципом «знизу вгору»;

6) мобілізація ресурсів громадянського суспільства через втрату територіальної цілісності країни.

Певним соціокультурним контекстом актуалізації волонтерства є культурна травма, у термінах П. Штомпки, спричинена подіями на Євромайдані, анексією Криму, воєнним конфліктом на Донбасі, вимушеною міграцією.

Серед сучасних міграційних процесів суттєво виділяється вимушена внутрішня міграція, яка має вплив на економіку держави та приймаючі громади. Через тривалість воєнного конфлікту та довгостроковість його вирішень ці переміщення набувають затяжного характеру. Наслідком вимушеної внутрішньої міграції є поява нової категорії населення, що потребує допомоги – внутрішньо переміщені особи – люди або групи людей, які були змушені рятуватися втечею або покинути свої будинки чи місця проживання, через або для того, щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, ситуації загального насильства, порушень прав людини або стихійних лих/техногенних катастроф, і які не перетнули міжнародно визнаний державний кордон країни.

Внутрішньо переміщені особи, разом із іншими вразливими групами населення (ветерани АТО, мешканці лінії розмежування), є найбільш схильною до впливу культурної травми групою в українському суспільстві, що впливає на їхню рефлексію та інтерпретацію.

На адаптацію та інтеграцію ВПО впливають багато об'єктивних чинників, як: наявність/відсутність житла, працевлаштування, наявність/відсутність соціальних контактів, кількість переселених осіб (одноосібна, сімейна, групова міграція), наявність рідних, близьких у місці переселення та суб'єктивні чинники до яких відносяться ставлення

приймаючої громади до переселенця, ставлення ВПО до громади, сприйняття/несприйняття внутрішньо переміщеною особою соціокультурних особливостей приймаючої громади, довіра/недовіра до органів влади, ЗМІ), що впливають на адаптацію та інтеграцію ВПО до нового середовища тощо. Вирішення проблем ВПО та задовільнення їхніх потреб здійснюється державними установами, міжнародними організаціями, благодійними фондами, волонтерськими об'єднаннями та ініціативами.

За 6 років існування вимушеного внутрішнього переміщення, ВПО частково адаптувалися та інтегрувалися до приймаючих громад, але залишаються проблеми залучення до прийняття рішень у громадах, право голосування на місцевих виборах, адміністративні перепони тощо.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора: [192; 196; 189; 190; 188].

РОЗДІЛ 3. ВОЛОНТЕРСЬКІ ПРАКТИКИ ЯК ЧИННИК ТА ПОКАЗНИК ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ

3.1. Образ внутрішньо переміщених осіб у медійному та повсякденному дискурсах

Разом із появою нової великої категорії населення – внутрішньо переміщених осіб – у суспільстві виникають певні дискурси щодо ВПО (повсякденний, медійний, офіційний, академічний тощо). Ці дискурси розглядаються нами як вид соціальної практики, оскільки їх формують соціальні структури, соціальні агенти, учасники, що залучені в соціальні процеси. Також дискурс може виступати у ролі ідеологічного конструкту [322], за допомогою якого формується певна позиція суспільства та ставлення до ВПО.

Одним із інструментів соціального конструювання і домінування в суспільстві виступає медійний дискурс. Від того, з якої точки зору медіа висвітлює тематику переселенців, які образи формуються, залежить їхнє сприйняття в суспільстві. Крім того, як свідчить соціологічне дослідження КМІС, тільки кожен п'ятий мешканець України спілкувався з переселенцями безпосередньо, а серед тих громадян, що не мали досвіду взаємодії з ВПО та не живуть у місцях із найбільшою їхньою концентрацією, велику роль у формуванні образу та ставлення до цієї групи відіграють ЗМІ¹⁰ [34]. Саме тому, дослідження *медійного дискурсу* допоможе зрозуміти, як конструюється образ ВПО у сприйнятті різних соціальних груп та як цей образ впливає на їхню саморепрезентацію.

Перш ніж звернутися до аналізу, визначимося з поняттям «дискурс». В академічному середовищі сформувалося багато шкіл та напрямів вивчення та аналізу дискурсу. У зв'язку з цим науковцями неодноразово пропонувалися

10 Опитування показали, що 65 % респондентів по всій Україні формують своє ставлення до ВПО на основі інформації ЗМІ та 63 % – у містах концентрації переселенців.

різні систематизації та класифікації наявних теорій дискурсу. Найбільш повною, на нашу думку, є класифікація М. Йоргенсен та Л. Філіпс. Вони вивчали дискурс із позиції соціального конструкціонізму та виділили такі підходи: критичний дискурс-аналіз (Н. Феркло, Т. Ван Дейк), постструктуралістський (Е. Лакло і Ш. Муфф), дискурсивна психологія (Дж. Поттер, М. Уэзерелл) [102].

Згідно з теорією критичного дискурс-аналізу (КДА), «дискурс – це форма соціальної практики, що конститує соціальний світ та конститується соціальними практиками» [102, с. 25]. Характерною рисою КДА є використання лінгвістичного та семіотичного аналізу. Завдяки дискурсу можна виявити певні образи та уявлення про феномен чи групу. Критичний дискурс-аналіз концентрується на владно-політичній та ідеологічній складових дискурсу, намагаючись виокремити в них відносини нерівності, домінування, дискредитування [102, с. 26].

Згідно з постструктуралістським підходом, дискурс розглядається як структурна єдність, що виникла в результаті артикуляції. За Е. Лакло і Ш. Муфф, немає недискурсивної реальності, тобто все є дискурсом [102, с. 26].

З позиції дискурсивної психології дискурс створює суб'єктивні психологічні реальності, тобто дискурс конструє не тільки соціальний світ, але і внутрішній світ людини. Особлива увага в цьому підході приділяється аналізу культурних, історичних та соціальних контекстів [102, с. 26-27].

Для дослідження медійного дискурсу ВПО найбільш доцільною концептуальною рамкою ми вважаємо концепцію критичного дискурс-аналізу. Цей підхід дозволяє фокусуватися на таких системах і структурах дискурсу, які можуть сприяти певним соціальним наслідкам дискурсу, наприклад, вплив на соціальні переконання і дії людей. Критичний дискурс аналіз розглядає взаємозв'язок дискурсу та влади, механізми відтворення та реалізації відносин влади та домінування у суспільстві за допомогою

дискурсу. Згідно з даною концепцією ЗМІ володіють особливим доступом до публічного дискурсу, а, отже, володіють певною дискурсивною владою [33].

Емпіричну базу нашого дослідження складають публікації в таких виданнях, як «Голос України» (ГУ), «Дзеркало Тижня» (ДТ), «Харківські вісті» (ХВ), «Media Port» (МР) – ЗМІ, які ми розділили на національні та регіональні, державні/комунальні та недержавні (див. табл. 3.1).

Вибір саме цих засобів масової інформації спричинений їхнім різним підходом до підбору й висвітлення новин. До недержавних ЗМІ ми відносимо ті, видання яких не здійснюються за фінансової підтримки держави або/та на базі державної власності, належать певним фізичним або юридичним особам.

Таблиця 3.1.

Перелік проаналізованих ЗМІ за обраними критеріями

	Національні	Регіональні
Державні/комунальні	«Голос України» (ГУ) 206 повідомлень	«Харківські вісті» (ХВ) 1092 повідомлення
Недержавні	«Дзеркало тижня»(ДТ) 184 повідомлення	«Media Port» (МР) 1020 повідомлень

Регіональні державні/комунальні та недержавні ЗМІ проаналізовані на прикладі Харківської області. Специфіка харківських регіональних державних/комунальних та недержавних ЗМІ стосовно висвітлення новин про ВПО пов'язана з великою кількістю зареєстрованих переміщених осіб у регіоні [69]. Це також відбивається й на кількості публікацій про ВПО. Так, в харківських ЗМІ кількість публікацій за цей період більше ніж в 5 разів більша, порівняно з національними ЗМІ. Зазначимо, що у «Media Port» аналізувалися повідомлення, що були об'єднані в проєкт «Переселенцы.Live», який здійснюється з вересня 2014 року за фінансової підтримки Уряду Канади через Міністерство міжнародних справ Канади. Ми звернули увагу саме на цей проєкт тому, що прагнули дослідити проблеми,

тематики, які, на думку журналу, важливі для переселенців, висвітлюють їхнє життя, асоціюються з ними; а також з'ясувати, які дискурсивні конструкції використовуються у цьому виданні.

В якості одиниць аналізу дискурсу обрано повідомлення ЗМІ в період із 2014 по 2018 рік, в яких згадувалися внутрішньо переміщені особи. Збір інформації для аналізу здійснено на інтернет-сайтах обраних ЗМІ з пошуковими словами «ВПО», «внутрішньо переміщена особа», «переселенець» та похідні від них. В рамках аналізу ми акцентували увагу на дискурсах, що конструюються ЗМІ, мовних засобах та тематичних структурах представлених в них публікацій. В результаті аналізу повідомлень ЗМІ ми визначили дискурс знедоленості, дискурс девіантності та дискурс активності.

Найчастіше національні та регіональні ЗМІ конструюють **дискурс знедоленості**, розглядаючи ВПО як об'єктів соціальної допомоги. Так, використовуються такі фрази, як: *«виїхавши з Донбасу на початку бойових дій, ці люди змушені поневірятися»* [175], *«люди з непростими долями»* [156], *«люди, які знаходяться в досить уразливому становищі»* [176] тощо. У статтях пишуть про порушення прав ВПО (*«Як голосуватимуть на виборах вимушені переселенці?»* [267]), їхні проблеми (*«Переселенці не можуть отримати соцвиплати без спец довідки»* [171]), іноземну (*«ООН виділить переселенцям в Дніпропетровській області \$ 2 млн»* [157]), державну (*«Більше 250-ти переселенців із зони АТО вже звернулися в Харкові в центр зайнятості за допомогою в працевлаштуванні»* [141]) та волонтерську допомогу (*««АКЦентр». Історії, які надихають»* [7]), історії з життя окремих людей (*«Розділені»* [211]).

З одного боку, ЗМІ висвітлюють допомогу ВПО, акцентуючи увагу на її різноманітності (грошова, гуманітарна, профорієнтаційна, консультаційна допомога, працевлаштування), з іншого – зазначають її недостатність та неефективність. В останньому випадку у повідомленнях та публікаціях ЗМІ наголошують на *«байдужості та безвідповідальному ставленню до проблем*

переселенців» [38], нездатності та небажання держави побудувати ефективну стратегію допомоги (*«Україна не має комплексної стратегії роботи з внутрішньо переміщеними особами, яка реалізовувалася б державними органами»* [245]), порушенні виборчих та інших прав ВПО (*«Кабмін обмежив у правах пенсіонерів-переселенців»* [103]). Часто у медійному дискурсі переселенців називають поряд з іншими соціально вразливими категоріями населення, показуючи їхню потребу у допомозі різного характеру. Наприклад, у назві статті – *«Малозабезпечені, безробітні і переселенці можуть отримати гроші на відкриття власного бізнесу»* [131], або об'єднуються декілька категорій – *«діти внутрішньо переміщених осіб, діти-інваліди»* [143] тощо.

Для посилення емоційного ефекту на читачів засоби масової інформації використовують метафори, епітети, зменшувально-пестливі слова. У статті від «Media Port» *«Дім – це не стіни»* [77] журналістка бере інтерв'ю у багатодітної сім'ї ВПО, використовуючи такі фрази, як *«дітки-переселенці»*, *«Сергій і Людмила розуміли: їм, як переселенцям, держава може запропонувати хіба що кімнати в модульному містечку»* тощо [77].

Внутрішньо переміщені особи у межах цього дискурсу описуються за допомогою таких епітетів та метафор, як *«пускають коріння крізь камінь»* [201], *«які пройшли всі кола пекла»* [104], *«люди у повітрі»* [123], *«знедолені війною»* [30], *«транзитні долі»* [240], *«з правом на надію з вірою в любов»* [215] тощо.

До проблематики переселенців ЗМІ привертають увагу за допомогою інтригуючих заголовків. Наприклад, коли описують роботу центру зайнятості на Рівненщині та кількість прийнятих заяв від ВПО, «Голосі України» дає таку назву – *«165 переселенців...»* [1] або статті *«Коридор життя»* [111] та *«Дах»* [114], у яких розповідається про проблеми внутрішньо переміщених осіб. Таким чином, ЗМІ, конструюючи дискурс знедоленості, віктимізують переселенців, висвітлюють їх як залежних, пригнічених. У результаті, з одного боку, формується соціальна політика патерналістського напрямку, а з

іншого – посилюється формування та закріплення стереотипів щодо ВПО як утриманців держави (дискурс патерналізму), що усвідомлюється приймаючою громадою, а також відчувається самими переселенцями.

Наступний дискурс пов'язаний з формуванням образу ВПО як людей, що порушують загальноприйняті соціальні норми, тобто *дискурс їхньої девіантності* та недовіри. Завдяки таким негативно забарвленим фразам, як «шахрайство», «псевдопереселенці» [200], «так звані туристи» [145], «липові переселенці» [151], «нахраписті» [180], формується образ шахраїв, які хочуть обікрати державу. Статті такого характеру з'явилися, коли почалися перевірки фактичного проживання ВПО, достовірності поданих до органів соціального забезпечення документів. Зазначимо, що незважаючи на те, що люди, які фактично не виїжджають з окупованих територій або виїжджають тільки для оформлення та отримання соціальних виплат, пенсій тощо, не є переселенцями у прямому розумінні, проте ЗМІ включають їх у дискурс ВПО. Прикладом може слугувати стаття-розслідування «*Мертві душі та живі гроші*» [133], в якій аналізується кількість переселенців, офіційно зареєстрованих в Україні, та виділені на ВПО бюджетні кошти, аналізуються можливі шахрайські схеми. Автори публікації використовують фрази: «*навколо виплат переселенцям працюють добре організовані злочинні групи*», «*виявлені ВПО з мільйонними депозитними рахунками і приватними будинками*», «*штампувати "пакети переселенців"*» [133] тощо.

Також було проаналізовано публікації, у яких описуються девіантна поведінка ВПО, їхня причетність до криміналу. Наприклад, у статтях «*Війна на кримінальному фронті*» [35], «*В регіонах, де сконцентровано більшість переселенців, значно зросла кількість крадіжок (інфографіка)*» [29], розглядаючи війну як криміногенний фактор, підвищення рівня злочинності в Україні пояснюється, у тому числі, й появою внутрішньо переміщених осіб. Автори пишуть: «*Напрямую пов'язаний із війною і так само новий для України виклик, який прямо впливає на рівень злочинності — безпрецедентне зростання числа вимушених переселенців. Чи всі вони законослухняні?*»

Очевидно, що ні — особливо, коли перед більшістю з них кардинально постає питання вирішення елементарних побутових потреб (пошук житла, роботи, начальних закладів для дітей), що, у свою чергу, потребує значних фінансових витрат» [35]. Хоча далі в публікації зазначається, що «чимало аналітиків ставлять на перше місце серед причин росту злочинності саме соціально-економічний фактор» [35]. Отже, можна сказати, що ЗМІ конструюючи дискурс девіації стигматизують внутрішньо переміщених осіб, тобто виникає дискурс стигматизації.

Іноді в ЗМІ конструюється дискурс ВПО як «активних громадян», «патріотів», тобто **дискурс активності**. У публікаціях використовуються фрази: «не просять милості у природи» [82], «люди, які беруть відповідальність за свою долю у свої руки» [152]; йдеться про успішну інтеграцію та адаптацію ВПО («Почати з нуля. Стартапи бійців АТО і переселенців» [148]), про громадянську позицію, яка виявляється в участі в мітингах та пікетах із питань прав ВПО («Голодування за житло: як переселенка домагається уваги влади» [57]), про інші соціальні проблеми переселенців («Толерантність через діалог. Переселенці і міська влада вирішує актуальні питання разом» [237]); акцентується увага на їхній проукраїнській позиції («яскравий, але вкрай незручний для чиновників приклад дієвого патріотизму» [158]).

Зазначимо, що навіть позитивні номінації внутрішньо переміщених осіб деякі ЗМІ висвітлюють на тлі їхніх негативних номінацій; на тлі дискурсу стигматизації: «більшість є активними громадянами, а не утриманцями» [52]; «ВПО – це не частина проблеми, а частина рішення» [37], «Переселенці – не проблема, а ресурс» [172], «така активна позиція людей, які вимушені були покинути рідні місця і вирішили оселитися у Харкові, <...> слугуватиме для інших прикладом того, як знайти себе, рішення проблем, чим займатися» [237]. Це свідчить про вкоріненість і сформованість таких схем сприйняття, їхній первинний характер відносно активно орієнтованих номінацій.

Окрему увагу ми приділили аналізу повідомлень ЗМІ, в яких йдеться про *благодійну та волонтерську практики внутрішньо переміщених осіб*. Наприклад, використовуються такі фрази, як: «хочуть бути корисними для міста, стати його частиною» [170], «нові люди — потужний заряд, нові члени громади — чудовий ресурс» [142], «підвищення соціальної активності переселенців» [202], а також назви статей: «Переселенці стали волонтерами» [174], «“Що ви ниєте?”: Як студенти-переселенці розв’язують проблеми» [255], «Як переселенці із зони АТО починають нове життя на новому місці» [105]. Такі статті присвячені переселенцям, які долучаються до певних волонтерських ініціатив, громадських об’єднань, самоорганізацію спільнот ВПО. При цьому внутрішньо переміщені особи описуються як люди, що пережили травматичний досвід на непідконтрольних територіях, в результаті чого почали займатися волонтерством та/або благодійністю, їхнє життя до та після переселення.

У деяких статтях присутні ознаки одразу декількох дискурсів про переселенців. Прикладом може слугувати стаття з інтернет-видання «Харківські вісті», яка називається «В Одесі шахраї масово маскуються під біженців із Донбасу» [28]. З одного боку, ВПО — це потерпілі від шахраїв («Найбільш звична схема розводу переселенців — це питання з житлом» [28]), з іншого — самі ВПО виступають як шахраї («Вистачає шахраїв і серед переселенців» [28]).

У «Харківських вістях» можна також побачити повідомлення, що мають певний політичний PR. Завдяки темі переселенців можна побачити міського голову, членів міської ради, депутатів інших органів місцевого самоврядування. Таким чином представники місцевих еліт накопичують політичний капітал. У статті «Валерій Писаренко відстоює житлові права студентів-переселенців» [32] описується законопроект голови міжфракційного об’єднання «За Харків! За Слобожанищину!». За цим законопроектом студенти із зони АТО можуть ще півроку після закінчення навчального закладу отримувати певні виплати. Ще одне компліментарне

повідомлення стосується прийому громадян мером Харкова Г. Кернесом. Стаття називається *«До початку холодів усі роботи повинні бути завершені!»* [70]: *«Ігор Зачко (представник громадської організації, яка займається питаннями соціального захисту внутрішньо переміщених осіб) звернувся до мера з проханням прийняти міську програму щодо співфінансування придбання житла для переселенців. Відзначимо, що за дорученням Геннадія Кернеса така програма вже розробляється й буде впроваджуватися у 2018 році»* [70].

Цікавою віссю нашого аналізу був дискурс, в якому проблематика ВПО, висвітлювалась у контексті різноманітних проблем життєдіяльності українського суспільства.

Аналіз статей за обраною нами проблематикою дозволив нам виокремити такі публікації: ***статті, що пов'язані безпосередньо з життям ВПО*** (висвітлення проблем переселенців; волонтерська, державна, іноземна, місцева допомога ВПО; результати досліджень щодо ВПО; законодавство; анонси можливостей; інтерв'ю з експертами та журналістами; історії успіху; «організації-переселенці»; випадки шахрайства серед ВПО тощо); ***публікації, що пов'язані з Майданом, АТО, Донбасом***, які опосередковано стосуються проблематики внутрішньо переміщених осіб та являють собою так званий «макроконтекст» подій (повідомлення із зони бойових дій; ситуація на контрольних пунктах «в'їзду – виїзду»; обмін полоненими; новини з підконтрольної Україні частини Донбасу; новини з Криму, непідконтрольних територій; Мінські домовленості; волонтерство тощо); ***публікації, у яких ВПО розглядаються у контексті різних соціально незахищених верств населення та соціальних проблем країни*** (економіка; підвищення кримінальної ситуації; торгівля людьми; проблеми людей з інвалідністю, хворих, пенсіонерів, малозабезпечених, потерпаючих від насилля, сиріт, ветеранів АТО та ін.).

У всіх чотирьох ЗМІ було зафіксовано повідомлення, в яких переселенці згадуються, так би мовити, мимохідь. Наприклад, у статті *«Переселенці під*

час зарахування дитини до школи подаватимуть витяг із довідки ВПО» [173] йдеться про старт вступу до початкових класів взагалі й, у тому числі, згадуються ВПО, але в назві статті вказані саме переселенці. Ще один приклад – стаття *«Харків–2015. Що обіцяють зірки?»* [248], що присвячена астрологічному прогнозу на наступний рік. У цій публікації у підпункті «Економіка» згадуються ВПО: *«розв’язати проблему з безробіттям, яка навесні охопить наше місто у зв’язку з напливом переселенців із Донбасу, допоможуть нові вакансії на харківських підприємствах»* [248]. Деякі новини подаються на портали по декілька разів, іноді під різними назвами, а іноді навіть під однією з додаванням певних оновлених даних.

Як бачимо, для ЗМІ проблематика внутрішньо переміщених осіб є досить актуальною. Задля досягнення більшого впливу на аудиторію при конструюванні певних дискурсів медіа використовують такі мовні засоби, як: епітети, метафори, протиставлення, порівняння. Державні ЗМІ використовують більш нейтральну лексику щодо переселенців, тоді як недержавні – багаті на метафори та епітети. Аналіз тематичних структур публікацій свідчить про спробу ЗМІ включити проблематику ВПО до загального дискурсу.

Що стосується владних структур, то вони намагаються формувати свій позитивний імідж, використовуючи дискурс про внутрішньо переміщених осіб, зокрема висвітлюючи надання їм всілякої допомоги, тим самим підкреслюючи, що вони не здатні самостійно вирішити власні проблеми, потребують допомоги, є безпомічними та пасивними. Акцентування уваги на девіантній та кримінальній поведінці представників ВПО та конструювання їхнього образу як об’єктів держави може створювати (створює) в суспільстві негативні настанови щодо внутрішньо переміщених осіб.

Досліджуючи вплив ВПО на приймаючу громаду, науковці частіше за все звертають увагу на ставлення, упередження, стереотипи щодо переселенців. Наприклад, згідно з результатами дослідження, що проведено Київським міжнародним інститутом соціології у 2016 році [91], мешканці

приймаючої громади здебільшого не бачать жодних наслідків появи ВПО у їхньому населеному пункті – ані позитивних (66 %), ані негативних (62 %). Тим не менш, серед позитивних наслідків, які побачили місцеві мешканці, є поява кваліфікованих спеціалістів (35 %), «переселенці – нормальні, адекватні, хороші люди» (16 %), збільшення кількості населення (12 %), більша згуртованість (8 %), ремонт у місті, більше фінансування (8 %), поява освітніх закладів, робочих місць (7 %). Серед негативних наслідків появи ВПО у своєму населеному пункті опитані назвали черги, велику кількість людей (29 %), конкуренцію за робочі місця (24 %), погіршення криміногенної ситуації (13 %), неповагу переселенців до місцевого населення (9 %), «переселенці – пияки та інші маргинали» (9 %), витрати на переселенців бюджетних коштів, нестачу місць у дитячих садках та школах (по 6 %), зростання цін, соціальну напруженість (по 5 %), небажання переселенців працювати (4 %). Більше половини мешканців приймаючих громад ставляться до ВПО позитивно або нейтрально [91].

Дослідження Інституту соціології НАНУ висвітлює динаміку змін у ставленні населення до внутрішньо переміщених осіб за 2015-2018 рр. [128]. Опитані зазначали, що, на їхню думку, переселенцям найбільше не вистачає: можливості підтримувати постійний контакт з їхніми рідними, які залишилися в зоні конфлікту (23,7%); можливості (у разі потреби) знайти постійну легальну роботу(29,3%); можливості (у разі потреби) повернутися додому в будь-який час (33,8 %) тощо. Значна частина респондентів переконана, що більшість переселенців з Донбасу вважають себе громадянами України з такими ж правами та обов'язками, як у решти (71% у 2017 і 2018 рр.) [128].

Отже, досліджуючи ставлення українців до ВПО, науковців цікавить здебільшого думка приймаючої громади. При цьому залишається майже не дослідженим питання, як упередження представників приймаючої громади позначаються на саморепрезентації ВПО. Істотно, що погляди на спільноту зсередини та ззовні можуть сильно відрізнятися за змістом. Обидві ці точки

зору в дослідженнях слід брати до уваги, саме тому ми фокусуємося на дискурсах «своїх про своїх» та «інших про нас». Ці дві категорії за змістом найчастіше не збігаються, що в певних обставинах може призводити до політичних та побутових непорозумінь, стигматизації, дискредитації. Самоопис спільноти та опис з позиції тих, хто до неї не належить, можуть розглядатися як два взаємодоповнюючі аспекти формування й реалізації саморепрезентації [19, с. 164].

У схемі саморепрезентації Т. Ван Дейка мета-мова опису також побудована за допомогою так званого «ми-дискурсу»:

1. Ознаки приналежності до спільноти (стать, етнічна приналежність, зовнішність, походження тощо): хто ми є?
 2. Дії та вчинки: що ми робимо?
 3. Цілі: для чого ми діємо?
 4. Норми і цінності: що є хорошим, а що – поганим?
 5. Позиція: яке місце в суспільстві ми займаємо, у тому числі й по відношенню до інших груп?
 6. Ресурси: що нам належить? І що ми хотіли б мати за будь-яку ціну?
- [322, с. 14]

Щоб дослідити, як ставлення приймаючої громади впливає на саморепрезентацію переселенців, ми перебудували наведену вище схему в термінах «вони», тобто модель набуває такого вигляду: хто вони, що вони роблять, для чого тощо.

Дослідження впливу упереджень на саморепрезентацію ВПО ми вивчали через *повсякденний дискурс*. Його специфіка полягає у високому рівні варіативності, що забезпечує негомогенність його структури, тобто конкретно-ситуативним різноманіттям окремих повсякденних дискурсів [243, с. 52]. Тобто це ситуативне використання мови в текстах і мовленні в повсякденній практиці спілкування.

Для аналізу ми обрали дані, що зібрали під час проведення глибинних напівструктурованих інтерв'ю¹¹. Вибір саме якісних методів дослідження, на нашу думку, є доречним, оскільки вони надають можливість вивчати співвідношення суб'єктивного та об'єктивного, макро- та мікроконтекстів в умовах соціальних змін, що дозволяє нам розглянути вплив об'єктивних чинників через їхню інтерпретацію певними учасниками (у даному випадку ВПО).

У межах дисертаційного дослідження протягом 2017–2018 років у Харкові нами було проведено 21 інтерв'ю з внутрішньо переміщеними особами (ВПО), що задіяні у волонтерських практиках. З них 5 осіб діють самостійно та не є членами жодної з волонтерських організацій або ініціатив, а 16 опитаних є/були членами певної волонтерської організації. Інтерв'ю проводилося з волонтерами, що залучені до таких організацій та ініціатив:

- ГО «Станція «Харків»» (допомога внутрішньо переміщеним особам) [60];

- БФ «Карітас Харків» (гуманітарна допомога та реагування на надзвичайні ситуації; здоров'я; сім'я, діти, молодь; надання соціально-правового захисту; протидія насильству; сприяння зайнятості; інтеграційний напрям; розвиток громад) [17];

- Адаптаційно-культурний центр АКЦентр (допомога ВПО, їхня адаптація та інтеграція, юридичні та психологічні консультації, перекваліфікація) [4];

- Ініціативна група «Нова мета» (спорт, туризм, допомога ВПО) [100];

- Молодіжне відділення Червоного Хреста Харків (надання першої допомоги, допомога незахищеним верствам населення, донорство, організація соціальних проєктів) [138];

11 Глибине інтерв'ю як метод збору інформації якісного характеру має свої переваги: вільне обговорення деяких непублічних питань; контроль повноти отримуваної інформації; отримання більш детальної інформації про думки, глибинні мотиви, уявлення респондента; спроможність спостереження за невербальними реакціями респондента; можливість коригування перебігу дослідження інтерв'юером у разі потреби; адаптація техніки проведення інтерв'ю під умови конкретної ситуації та розширення кола питань [95; 106; 109].

- Департамент захисту внутрішньо переміщених осіб «Європола» (відновлення виборчих прав ВПО; допомога бізнесу ВПО, допомога ВПО з житлом тощо) [66].

Інтерв'ю можна умовно поділити на дві частини: досвід внутрішнього переміщення респондентів (мотиви переселення, адаптація, інтеграція, ставлення приймаючої громади тощо) та досвід їхньої участі у волонтерських практиках (мотиви, сутність діяльності, переваги та недоліки волонтерства тощо) (див. додаток А).

Відбір респондентів здійснювався методом «сніжного кома», для проведення інтерв'ю запрошувалися респонденти, які переїхали з Донбасу та Криму на підконтрольну українській владі територію після подій 2014 року та не брали участь у волонтерських практиках до переїзду. Аналіз текстів інтерв'ю здійснювався за допомогою щільного опису та концептуалізації даних.

Задля аналізу інтерв'ю автором було здійснено структурування/класифікацію текстів за тематиками. Серед них такі: «життя до війни», «життя під час війни», «причина переїзду», «переселенці й соціальна допомога», «адаптація та соціалізація у приймаючих громадах», «ставлення приймаючої громади до переселенців», «стереотипи про ВПО», «початок волонтерських практик, мотиви», «обов'язки, сфера діяльності волонтера», «корисні навички: соціальний капітал», «корисні навички: особистісний розвиток», «корисні навички: професійні», «волонтерські практики як спосіб допомогти іншим», «волонтерські практики як спосіб адаптації, соціалізації», «ставлення близьких/родичів до волонтерства», «волонтери-переселенці», «стереотипи про волонтерів».

За результатами проведених глибинних напівструктурованих інтерв'ю з переселенцями ми виокремили такі усталені/поширені уявлення ВПО про ставлення до них приймаючої громади (тобто «дискурс інших про нас»): «хочуть нажитися на волонтерській допомозі або допомозі держави»; «агресивні, нахабні»; «схильні до кримінальної поведінки», «підтримують

сепаратизм»; «не можуть адаптуватися», «дуже вразливі та потребують допомоги»; «незабаром повернуться додому» (мається на увазі, що переселенці знаходяться на новому місці проживання тимчасово, тому їм не потрібно надавати допомогу, їм не має сенсу працевлаштовуватися та шукати житло); «мають високе матеріальне становище».

З огляду на наведені вище висловлювання, можна дійти висновку, що приймаючі громади переважно розглядають переселенців як утриманців, що не хочуть працювати, використовують допомогу держави та волонтерів для виживання. Наведемо декілька цитат з проведених нами інтерв'ю¹²:

«Есть люди, которые думают, что они [переселенці] хотят только нажиться. На самом деле я встречала некоторых таких людей, когда была выдача ваучера. То есть приходили люди и иногда действительно вели себя нагло. Некоторые были адекватны. Это зависит от человека, то, как они себя видят, но, действительно, есть такой стереотип, что они на халяву все заберут» [Ж, 17, Старобільськ, Молодіжне відділення Червоного Хреста Харків].

«Есть определенная категория переселенцев, которая привыкла получать что-то «на шару», которая не привыкла что-то отдавать, и которая привыкла требовать. И люди приезжают посмотреть, что и как. И они создают негативный стереотип, чтобы его пожалели, чтобы ему что-то дали, что ему что-то должны. «Я <...> бедный, несчастный, а ты плохой потому, что ты мне не даешь того, что мне необходимо». Они могут мало того, что попросить еще и потребовать, еще и обвинить тех волонтеров, которые приезжают помочь, обвинить в черствости, обвинить в безучастности, в равнодушии, в жесткости, жестокости» [Ж, 33, Крим, Департамент захисту прав внутрішньо переміщених осіб «Європола»].

12 Цитати надаються на мові оригіналу та кодуються таким чином: стать респондента (Ж, Ч), вік, місто з якого переїхав, організація, до якої він/вона належить/працює самостійно (ПС).

Такі характеристики формують дискурс ворожості до ВПО та наголошують на негативних та кримінальних характеристиках переселенців, що перетинається з образом шахраїв, який транслюється деякими ЗМІ.

«Ну, в основном, как бы, воруют, такого плана [стереотип]. Был, конечно, момент, когда мы только приехали, в школу только поступили, и дети говорили, что в школах появилось много заболеваний за счет того, что приехали дети переселенцев, и они не привиты. «Это все из-за того, что понаприезжали здесь и поэтому наши дети болеют. Понапривозили нам инфекций»» [Ж, 38, Горлівка, ініціативна група «Нова мета»].

«Кто-то рассказывал, что переселенцы поселялись, снимали жилье и вывозили оттуда технику и мебель» [Ж, 32, Горлівка, БФ «Карітас»].

«Ой, ну, донецкие – это там было и все такое», хотя смотришь на некоторых харьковчан, и ты понимаешь, как они ведут себя на дорогах. В Донецке такого себе не позволяли» [Ж, 46, Донецьк, ГО «Станція “Харків”»].

«Ну, стереотип, что такие люди, нахрапом берут все подряд. <...> Мы начинаем общаться, и когда узнают, что я с той территории [АТО], они говорят: «Да ладно, мы думали, что [люди з Донбасу] это либо титушки, либо быдловатые люди. Не может быть такого, чтоб были такие люди, как ты»» [Ч, 38, Алчевськ, Департамент захисту прав внутрішньо переміщених осіб «Європола»].

Іноді приймаюча громада ототожнює переселенців із непідконтрольною територією та акцентує увагу на начебто проросійських настроях ВПО.

«Некоторые относятся с жалостью, некоторые относятся с восторгом. «Вау. У тебя получилось», «А чё ты сюда приехал?»

Красавчик», а некоторые – «А чё ты не поехал в Россию?»» [Ч, 22, Горлівка, ПС].

«Стереотип это или не стереотип, может, кто-то там из переселенцев плохо себя повели, что-то не так сделали, а у них теперь как бы на всех это. Обожгутся на молоке, теперь на воду дуют. Так и здесь. Может просто считают, что, если с восточной части Украины, то однозначно пророссийские, а нам такие не нужны. Может быть, так считают» [Ч, 60, Первомайськ, Адаптаційно-культурний центр АКЦентр].

«Второй стереотип, что те люди, которые оттуда приехали, они за русский мир, пророссийски настроенные, и вот это большая проблема. Когда я встречаю людей и начинаю общаться и когда они начинают: «поприезжали тут с Луганска, Донецка, они – за Россию». Я пытаюсь людям объяснить, что те, которые приехали сюда с той территории в Украину они априори уже проукраинские» [Ч, 38, Алчевськ, Департамент захисту прав внутрішньо переміщених осіб «Європола»].

«Когда нужна какая-то справка, мы приходим к депутатам, а они говорят: «Ребята, ну вы кто? Вы же за меня голосовать не будете. Ваши голоса мне...» Поэтому решать наши проблемы на местном уровне никто не может. Почему? Потому, что они [депутати] говорят, что все мы «сепарюги», мы все привезли русский мир туда, мы будем голосовать только за ОППО блоки [Опозиційні блоки]» [Ч, 43, Свердловськ, Департамент захисту прав внутрішньо переміщених осіб «Європола»].

Така група суджень, як «не можуть адаптуватися», «дуже вразливі та потребують допомоги»; «незабаром повернутися додому», віктимізує образ ВПО.

«Обычно, когда человек приезжает в Харьков, наверное, больше стереотип, что очень сильно напуган, нервничает, мало чего знает» [Ж, 17, Старобільськ, Молодіжне відділення Червоного Хреста Харків].

«Когда ты устраиваешься на работу: «Ой, вы из Донбасса, извините, нет». И с квартирой тоже: «Ой, нет, с Донбасса, нет». Некоторые в объявлениях на работу и про квартиру так и пишут сразу: «Не переселенцы». <...> Я только один логичный ответ слышал, что люди не хотят сдавать на короткий срок [квартиры], потому, что переселенцы могут вернуться назад» [Ч, 23, Горлівка, ПС].

«А люди относились с глубоким сочувствием, и мне это иногда даже казалось, ну, как будто даже унижительно. Типа: «Ой, ты такой бедненький, бедняжечка с Донбасса приехал, типа, что тебе надо?» «Да мне ничего от тебя не надо». «Ой, давай мы тебе этим поможем, тем...» Я говорю: «Да не надо мне ничего». То есть иногда мне казалось, что даже слишком как бы сочувственно относились люди» [Ч, 23, Горлівка, ПС].

Респонденти зазначають, що навіть позитивні випадки адаптації переселенців викликають у приймаючих громад певне упередження.

«И она [подруга], когда со мной познакомилась, а это было не так уж и давно, она удивилась, что «я с Луганска». Она удивилась, что я достаточно хорошо адаптировалась в Харькове, что я многого добилась, приехав сюда всего-то в свои семнадцать лет» [Ж, 17, Старобільськ, Молодіжне відділення Червоного Хреста Харків].

«Ой, ты что из АТО приехал и занимаешься волонтерством?» [Ч, 22, Горлівка, ПС].

«Обращают внимание и некоторые люди даже вслух говорят: "Представляете, какой-то парень из Донецка переселенец приехал и начал ворошить все. Спокойно со всеми [спілкується], кабинеты открывает"» [Ч, 46, Донецьк, керівник ініціативної групи «Нова мета»].

Поширені уявлення у «дискурсі інших про нас» щодо високого матеріального становища ВПО пішли ще відтоді, коли Донбас асоціювався з промисловим регіоном, що «кормить всю Україну», а у випадку переселенців отримав негативну конотацію. Про це найчастіше говорили внутрішньо переміщені особи, що переїхали до Ізюму¹³.

«Ну, они и сейчас до сих пор воспринимают нас как людей из богатого города с большими возможностями» [Ч, 46, Донецьк, керівник ініціативної групи «Нова мета»].

«Я, допустим, когда приехал в Изюм, они говорили: «А, ты тут богатый». Я говорю: «Богатых вы видели по сути тех, которые... Богатые, [які] честно заработали деньги, они себя не афишируют». А если посмотреть по телевизору, то, конечно. Но их вообще-то и сложно назвать богатыми. Вот сложились стереотипы у людей. То есть восприятие нас, дончан, такое. И они же все думали, что если мы оттуда, то с большими деньгами...» [Ч, 46, Донецьк, керівник ініціативної групи «Нова мета»].

«Ну, вот такой миф есть, что мы «сорим деньгами»» [Ч, 42, Антрацит, ПС].

«Цены сразу подняли здесь на все. Машины если хотят купить, то подешевле, а квартиры продать подороже. Наши знакомые даже

13 Ця ситуація може бути пов'язана з тим, що, по-перше, Ізюм – це місто з меншою, ніж у багатьох містах Донбасу кількістю населення, по-друге, з тим, що в Ізюмі зменшилася кількість промислових підприємств, і, по-третє, з міфом про високий рівень заробітної платні серед металургів та шахтарів Донбасу.

говорили: «Под переселенца продать». А за что покупать? Мы выехали, мы что-то продали?» [Ж, 38, Горлівка, ініціативна група «Нова мета»].

Деякі респонденти виділяють певні ознаки приналежності до своєї групи. Наприклад, одна з волонтерок з числа ВПО, яка часто контактує з переселенцями, виділяє такі ознаки:

«Вот приходят люди, например, и нормальные уже глаза. Я понимала, что у людей глаза стали другие, и вдруг одни пришли, а глаза больные, <...> как у переселенца. А потом я начала уже анализировать, к какому адресу они привязаны. Это была "Ромашка" и Ландау 27, где группа. И они жили группой. У них вот это очень долго сохранялось <...> У них до сих пор еще вот это. Уже меньше, да, реально меньше, но все равно у них еще вот это болезненное состояние души. Именно боль душевная выдает» [Ж, 59, Первомайськ, Адаптаційно-культурний центр АКЦентр].

Певні дискурсивні рамки, що задаються приймаючою громадою, впливають на саморепрезентацію ВПО. Респондентам було складно асоціювати себе з переселенцями через «дискурс інших про нас», з яким вони стикалися:

«Мне никогда не нравилось, когда мне говорили вот, ты типа переселенец, тебе нужна помощь. Типа, формально переселенец, но у меня никогда не было никакой острой нужды ни в чем, поэтому, ну, переселенец и переселенец» [Ч, 23, Горлівка, ПС].

«Муж мой до сих пор не считает себя переселенцем, вот еще с того момента для него это такая болезненная тема. И мне тоже неприятно о себе думать, как о переселенке, потому что, знаете, как общественное мнение, все равно каким-то образом... Я не привыкла быть в позиции просящего» [Ж, 33, Крим, Департамент захисту прав внутрішньо переміщених осіб «Європола»].

З наведених цитат ми бачимо, що більшість наших респондентів не відчують себе вразливими та не потребують допомоги, тому повною мірою не репрезентують себе як внутрішньо переміщених осіб.

Поряд зі ЗМІ, державою, волонтерами, міжнародними організаціями, пересічними громадянами приймаючої громади певний дискурс ВПО формують й дослідники даної тематики, зокрема соціологи, психологи, політологи та представники інших соціогуманітарних наук. Як приклад, розглянемо дослідження щодо внутрішньо переміщених осіб Ю. Сороки, результати якого здебільшого підтверджують наші дослідження медійного дискурсу. Аналізуючи звіти українських науково-дослідних організацій про статус ВПО, вона виділяє такі номінації та дискурси, в яких ці номінації відтворюються [317]:

- ВПО як об'єкт допомоги (залежність від обставин, несаможиттєвість, слабкість, пасивність переселенців) та держава як сильна, здатна допомогти, компенсувати;
- переміщені особи, внутрішні мігранти (ВПО як проблема для місцевих бюджетів);
- вимушені переселенці (новий різновид соціально незахищених категорій);
- переселенці як «шукачі притулку», своєрідні біженці;
- патерналістський дискурс держави (переселенці як конкуренти в споживанні державної допомоги);
- дискурс соціальної допомоги (актуалізація питання достатності державної, волонтерської, міжнародної допомоги ВПО);
- переселенці як «вороги держави» (ототожнення непідконтрольних територій, їхнього уряду та ВПО);
- ВПО – стигматизована група (поширення низки негативних стереотипів серед населення);
- переселенці як «чужі» (повинні повернутися додому, не асоціюють себе з населенням території, морально відірвані від суспільства) [317].

Отже, аналіз медійного дискурсу та репрезентації повсякденного дискурсу самими переселенцями дозволив нам зробити висновок, що з боку ЗМІ та приймаючих громад відбувається певний процес стигматизації внутрішньо переміщених осіб. Незважаючи на те, що більше половини приймаючої громади ставляться до ВПО позитивно або нейтрально, внутрішньо переміщені особи залишаються «іншими» для приймаючої громади. Переважно негативний та пасивний образ, що здебільшого конструюється медіа, відтворюється місцевими громадами та відчувається самими переселенцями. Тому, ми поділяємо думку Ю. Сороки, що дискурс, в якому переселенці номінуються як об'єкти соціальної допомоги залишається домінуючим. Очевидним є той факт, що задля успішної інтеграції внутрішньо переміщених осіб, необхідно створювати позитивні образи ВПО, позбавлені негативного забарвлення будь-якого гатунку.

3.2. Модуси волонтерської діяльності: від індивідуальних ініціатив до інституціоналізованих практик

У даному підрозділі ми фокусуємося на динаміці розвитку волонтерства (зокрема на волонтерстві внутрішньо переміщених осіб), його інституціоналізації. Процес інституціоналізації волонтерства, у якому соціальні практики є формами функціонування соціальних інститутів, розглядали М. Шабанова, С. Кірдіна, Т. Заславська. За М. Шабановою, інституціоналізація має такі етапи. Будь-який процес починається з активності, яка з'являється в результаті певної потреби. Перший етап – це поява масових дій і взаємодій. Далі ці дії хабіталізуються та стають соціальними практиками. Ці практики спочатку мають неінституціоналізовану (мало поширені, спорадичні, недостатньо освоєні практики, а також практики, що суперечать прийнятим у даному суспільстві нормам, представляють периферію суспільного життя), а потім інституціоналізовану форму (відрізняються або більшою значимістю і

масовістю, або усталеністю і традиційністю). Наступним етапом інституціоналізації є об'єднання практик у взаємопов'язаний комплекс. Насамкінець, відбувається формування соціального інституту / трансформація інституту [257, с. 72].

М. Чухрай узагальнила підходи до етапів інституціоналізації та проаналізувала за допомогою них процес становлення інституту волонтерства в Україні. Вона описала сім основних етапів, «необхідних для становлення соціального інституту:

- 1) виникнення потреби;
- 2) формування загальних цілей;
- 3) формування соціальних норм і правил;
- 4) поява процедур, пов'язаних із нормами і правилами;
- 5) встановлення санкцій для підтримки норм і правил;
- 6) легітимація системи соціального контролю;
- 7) утворення статусно-рольової системи членів цього соціального інституту» [256, с. 106].

І. Юрченко сформулювала власну аналітичну схему процесу інституціоналізації волонтерського руху в Україні. У деяких моментах вона перетинається з попередньою і включає такі етапи:

1. Поява потреби, задоволення якої потребує організації спільних дій, її розповсюдження та усвідомлення багатьма членами суспільства, формування спільних цілей, поява під час стихійної взаємодії соціальних норм і правил;
2. Формування ціннісно-нормативної структури, початок формування ідеологічних засад діяльності;
3. Створення символічно-смислової структури через відтворення в часі та просторі системи символів, дій, правил поведінки, наділення соціального інституту необхідними для підтримки її систем ресурсами;
4. Створення статусно-рольової структури та системи соціального контролю;

5. Легітимація соціального інституту через створення його історії та міфології, виокремлення постатей видатних особистостей, формування стереотипів у масовій свідомості;

6. Формальна легалізація в нормативно-законодавчій галузі;

7. Формування колективної ідентичності та інституціональної поведінки через передачу знань наступному поколінню [264, с. 8].

Поєднання цих трьох схем допоможе розглянути динаміку розвитку сучасного українського волонтерства. Наприкінці 2013 року сплеск волонтерства носив спонтанний, неорганізований характер та не відрізнявся масовістю. Після подій на сході України волонтерство перестає бути стихійним, діяльність охоплює все більше громадян [18; 181]. Волонтери отримують високий рівень довіри [71; 72], актуалізуються нові види волонтерства, з'являються його нові об'єкти та суб'єкти. На фоні падіння рівня довіри до державних інституцій, волонтери стають ключовим соціальним суб'єктом з еталонним рівнем довіри українців.

Цінності та ідеологічні засади волонтерства базуються на цінностях альтруїзму, солідарності, доброти, взаємодопомоги, відповідальності, на релігійних засадах тощо. За І. Юрченко, у волонтерства є свої норми, правила, стратегії поведінки, системи символів. Легітимація волонтерства в сучасному українському суспільстві проявляється у створенні історії; у формуванні стереотипів, міфів щодо суб'єктів цієї діяльності; утворенні певної статусно-рольової системи, що функціонує всередині організацій (у будь-якій організації або групі виділяються лідер(и) та члени; існує поділ роботи за сферами допомоги тощо) та представлена в її статуті [265]. Насамкінець, сформовано певні колективні ідентичності волонтерів, наприклад, волонтери Червоного Хреста, волонтери Майдану тощо. Передача знань наступному поколінню проявляється у проведенні навчальних та психологічних тренінгів для волонтерів. Тим не менш, можна говорити про те, що волонтерство ще знаходиться у процесі інституціоналізації.

Щодо формальної легалізації волонтерства, то первинними елементами цього процесу є прийняття низки нормативно-законодавчих актів, пов'язаних з волонтерською діяльністю (Закон України “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю”, Закон України “Про соціальні послуги”, Постанова КМУ від 10.12.2003 р. № 1895 “Про затвердження Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг”). Попри існування певних законів, що регулюють функціонування волонтерської діяльності, слід зазначити їхню недосконалість та неефективність. Після подій 2014 року багато перешкод для здійснення волонтерства були пов'язані із «Законом про волонтерську діяльність». Законодавство, що було створене в мирний час, виявилось не спроможним задовольнити потреби волонтерів [197]. Іноземні волонтери та волонтери, що везли гуманітарну допомогу й інші товари стикалися з потребою розмитнення товару, що затримувало одержання цієї допомоги та втрату певних коштів. У законі про волонтерську діяльність були відсутні напрями, що стосуються допомоги Збройним Силам України та внутрішньо переміщеним особам, отже, ті громадяни, що займалися таким видом діяльності, не вважалися волонтерами. Також законом не було передбачено ніякої компенсації через отримання інвалідності, поранень або загибелі волонтера.

Згодом, у 2015 році, Верховною Радою було ухвалено закон України № 246–VIII «Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності» [186], в якому були враховані ці недоліки. Однак законодавча база досі вимагає доопрацювання. Наприклад, компенсації через отримання інвалідності, поранень або загибелі можуть отримати тільки волонтери, що надавали волонтерську допомогу в районі проведення антитерористичних операцій, бойових дій та збройних конфліктів. Це означає, що інші види волонтерської діяльності, під час яких людина може отримати ушкодження, не враховуються.

Отже, процес інституціоналізації волонтерства в українському суспільстві має певні особливості та відбувається за відсутності остаточно

сформованої законодавчої бази. Дана ситуація підтверджує тезу про розвиток волонтерства за принципом «grass roots» («знизу вгору»)¹⁴. Події останніх шести років в Україні актуалізували виникнення нових напрямів та нових об'єктів волонтерських практик, що потребує змін у відповідному законодавстві.

Як зазначалося вище, легітимація волонтерства в сучасній Україні здійснюється через формування ставлення до волонтерів та їхньої діяльності в масовій свідомості. Всупереч високому рівню довіри населення до волонтерства, має місце упереджене ставлення громади. За допомогою інтерв'ю з волонтерами-переселенцями ми проаналізували певні уявлення щодо волонтерів у суспільстві, з якими стикалися наші респонденти тим чи іншим чином. Аналіз отриманих даних дозволив нам виділити *три позиції* у ставленні до волонтерства в нашому суспільстві.

До першої позиції відноситься ототожнення всього багатоманіття сфер волонтерських практик з якоюсь однією (декількома) з них. Досить часто ВПО, що займаються волонтерством, стикаються з тим, що їх асоціюють тільки з допомогою армії, що їх діяльність пов'язана з АТО/ООС. Причиною може слугувати акцентування уваги засобів масової інформації на висвітленні цих видів волонтерської діяльності.

«Не нравится, когда говорят, если ты волонтер, значит обязательно АТО. И, вообще, люди не понимают, что в городе можно вообще кому-то помогать и нужно. «А зачем? А чего государство не помогает? Чего мы должны? Пусть тогда делает государство. Пусть это делают те, кто должны». Ну, иногда, те, кто должны, это вообще не собираются делать» [Ч, 23, Горлівка, ПС].

«Мне единственное, что не нравится, что у нас тоже появился стереотип. Спрашивают: «А кому ты помогаешь?», имея у виду какому подразделению в АТО. Потому что, если у нас слышат слово

¹⁴ Докладніше про це див. у підрозділі 2.1.

«волонтер», то у нас это обязательно помощь АТО» [Ч, 22, Горлівка, ПС].

Ототожнюючи волонтерство тільки з військовою сферою, пересічні громадяни, як засвідчили наші респонденти, розглядають волонтерів як таких, що мають активну проукраїнську позицію, є патріотами своєї держави.

«Если молодые, то в основном [кажуть]: «Ты же за украинцев». В принципе, мой ответ не должен их как-то сильно разочаровать. Я не помогаю военным. Я помогаю детям, я помогаю людям, которые сейчас в беде. Они не держали оружия и никакого отношения не имеют к этой войне» [Ч, 22, Горлівка, ПС].

Також розповсюдженням є «спрощений» образ волонтера як людини з коробкою для грошей в метро чи на вулиці. Такі люди закликають жертвувати гроші на лікування хворої людини або на якісь інші соціально значущі речі. Однак волонтерство не обмежується даним видом діяльності.

«Обычно для людей волонтеры – это те, которые ходят с коробкой у метро и собирают деньги» [Ч, 27, Єнакієво, Молодіжне відділення Червоного Хреста Харків].

Ще одне уявлення про волонтерів пов'язане з участю в подієвому волонтерстві (наприклад, Євро 2012, Чемпіонати Світу з різних видів спорту тощо).

«Ты доброволец и многие люди говорят, что они типа колоссальную работу делают и вообще такие «волонтеры 99 уровня», когда помогают организации марафона. <...> И не нравится, что говоришь слово «волонтер», и они подразумевают участие в этих коммерческих проектах – это узкое определение. Мне вообще не нравится, что это с волонтерством связывают» [Ч, 23, Горлівка, ПС].

Разом із тим існує **позиція сприйняття волонтерства як псевдоволонтерства (квазіволонтерства)**, про що йшлося в підрозділі 1.1. Незважаючи на те, що волонтерство є неприбутковою діяльністю,

розповсюдженням є уявлення про отримання волонтерами матеріальної винагороди, заробітної платні.

«У некоторых были все-таки стереотипы, что: «я не верю в вас. Я не верю, что вы, действительно, все делаете бесплатно. Я не верю в то, что вы действительно делаете все своими силами, и что вам за это все реально ничего нет. Как вообще такое можно делать? Вы все это делаете, и вам реально за это ничего нет?». Я говорю: «Нет, за это реально мне ничего не обещают. То, что я получаю, это чисто для моего развития»» [Ж, 17, Старобільськ, Молодіжне відділення Червоного Хреста Харків].

«Во-первых, среди переселенцев, опять же слышала, что если вы какая-то общественная организация или волонтер, то люди не могут понять, как это так: что-то кто-то делает просто так. То есть у людей сразу какие-то стереотипы, что кто-то кому-то должен. На самом деле, они не могут поверить, что люди делают это бесплатно. Вообще. Просто даже спасибо не ждут. Просто делают» [Ж, 33, Крим, Департамент захисту внутрішньо переміщених осіб «Європола»].

«Если люди раздают [щось], то у нас стереотип какой? «Да сколько ж они себе то наворовали?» Вот это один из распространенных стереотипов. Девочке, которая раздавала теплую одежду, ей все говорили: «Это же сколько она себе ukrала. Это же сколько на Барабашово отвезла»» [Ч, 43, Свердловськ, Департамент захисту внутрішньо переміщених осіб «Європола»].

Ще одним уявленням, що відноситься до принципу безоплатності та неприбутковості волонтерства, є образ волонтерів як «грантожерів», які відмивають гроші, отримані від міжнародних та українських організацій на реалізацію певних проєктів.

«Были такие, которые считают, что волонтеры – это «коммерсы» [людина, яка займається малим бізнесом]. Это типа «бабки» получил, тебе их кто-то дал, и ты половину потратил и половину отмыл. Были такие люди, которым я свободно предлагаю: «Давай, поехали со мной, и ты посмотришь, как это происходит». Ни один человек из этих не поехал. Никто не хочет проверять. У него есть своё мнение, пусть оно и тупое, но он решает так» [Ч, 22, Горлівка, ПС].

«Смысл заключается в том, что тебе выделяется грант под твой проект. Ты пишешь проект – тебе выделяется грант. Например, твой проект заключается в том, что в проекте должно участвовать десять человек, на 10 000\$. Реальная стоимость затрат, будет стоить, например, 8 000\$. Все остальные затраты будут без отчёта. Все документы пройдут, как подотчётные на 10 000\$. Где-то будет цена завышена и, грубо говоря, эти десять человек, либо 2 или сколько там организаторов, разделит эти деньги. Конечно, бывает такое, что нет возможности разделить деньги. Тогда да, всё по-честному проходит, как должно быть, но иногда, нет» [Ч, 22, Горлівка, ПС].

«Стереотип есть, что волонтеры – это грантоеды, которые «пилят» гранты на, так сказать, ненужные нужды и, соответственно, отрицательное отношение к ним» [Ч, 38, Алчевськ, Департамент захисту прав внутрішньо переміщених осіб «Європола»].

Уявлення про подієве волонтерство і діяльність, яка пов'язується зі «збором коштів у коробочки», також мають негативну конотацію. Перше пов'язується з отриманням вигоди з участі у волонтерських проектах (наприклад, безкоштовний фірмовий одяг, білети на спортивну або культурну подію тощо), друге – з прибутковим бізнесом.

«И то, что они собирают до людей нуждающихся даже если доходит, то процентов 30. Остальное забирает организация, которая это

собирает в метро» [Ч, Єнакієво, Молодіжне відділення Червоного Хрест].

За третьою позицією волонтерство сприймається як діяльність з необмеженою кількістю можливостей та ресурсів. Респонденти зазначали, що здебільшого таке упереджене ставлення проявляли отримувачі волонтерської допомоги. На нашу думку, це може бути пов'язане, по-перше, з непоінформованістю громадян про специфіку діяльності волонтерських організацій, про їхню неприбутковість та віддільність від державного та комерційного секторів; по-друге, з асоціюванням волонтерства тільки з гуманітарною допомогою.

«Волонтеры – это всемогущие люди, которые, в принципе, могут всё и должны всё» [Ч, 38, Алчевськ, Департамент захисту прав внутрішньо переміщених осіб «Європола»].

«Если нам действительно что-то нужно, нам достаточно написать, попросить, и это будет. То есть даже вот эти распространены шутки на тему "если волонтеры попросят атомную бомбу, через сколько часов она будет?"» [Ж, 18, Шахтарськ, ГО «Станція "Харків"»].

«Ну почему-то все сразу хотят: "а вы продукты выдаете?", "а вы деньгами помогаете?" Вот почему-то у всех такая реакция. Да, но мы больше психологическая поддержка, физическая. "А, а че продукты не будете выдавать?". Либо начинают звонить и говорить: "А вы что-то давать будете?". Ну вот такого плана в основном» [Ж, 31, Новоселівка, ініціативна група «Нова мета»].

Аналіз уявлень щодо волонтерства дозволив виявити низку позицій, які впливають на процес його легітимації, а, отже, і на його інституціоналізацію. З іншого боку, як ми зазначали вище, соціологічні дослідження показали високий рівень довіри громадян до волонтерства. На нашу думку, це може бути пов'язане з тим, що в кількісних дослідженнях акцентувалася увага на

довірі тільки до двох видів волонтерської діяльності: допомога армії та допомога переселенцям. Однак ця гіпотеза потребує подальшого дослідження.

Отже, не дивлячись на те, що волонтерство пройшло всі етапи, процес інституціоналізації волонтерства в українському суспільстві ще не завершено через тривалість формальної легалізації волонтерства в нормативно-законодавчій галузі.

Як свідчать результати аналізу медіа-дискурсу, ЗМІ конструює три образи ВПО. Нашу особливу увагу привернув дискурс активних громадян, у тому числі, внутрішньо переміщених осіб, що займаються волонтерством. Поява нового виду волонтерства, суб'єктами якого виступають ВПО, актуалізує вивчення способів існування волонтерських практик. Спосіб існування або форми залучення до волонтерських практик ми визначаємо як *модус*. На основі аналізу проведених нами глибинних напівструктурованих інтерв'ю з ВПО та даних дослідження, проведеного БФ «Карітас» (12 фокус-груп) [74] за критерієм «форма залучення» було виділено чотири модуси волонтерських практик внутрішньо переміщених осіб:

- індивідуальне волонтерство;
- волонтерство у складі спільнот(и) самодопомоги ВПО;
- волонтерство у складі організації(й), що піклується(ються) проблемами ВПО;
- волонтерство у складі інших організацій, ініціатив.

У першому модусі волонтерських практик ВПО діють самостійно або беруть участь в окремих проєктах та ініціативах, не асоціюючи себе з певною волонтерською організацією.

«Честно сказать, я не хочу себя приписывать ни к какой организации в Харькове, хотя в 2016 году их насчитывалось около восьми [волонтерських організацій]. Я не хотел бы приписывать себя отдельно к какой-то организации, потому что я не считаю, что какая-то

организация может иметь у себя в подчинении людей, то есть волонтеров» [Ч, 22, Горлівка, ПС].

Іноді такі переселенці, порівнюючи себе з волонтерами-членами приймаючих громад, наголошують на унікальності свого досвіду та неможливості його зрозуміти. Так, наприклад, респондент зазначає, чому не приєднався до існуючих ініціатив та організацій в Ізюмі.

«Разные взгляды у нас были. У нас более жестче были, потому что мы это пережили. Это было у нас, и мы это пережили. Мы к этому относились немного по-другому. То, что люди не понимали этого, не прочувствовали» [Ч, 42, Антрацит, ПС].

Волонтерські практики, що належать до першого модусу, мають широкий спектр спрямованості: від соціального волонтерства (допомога соціально незахищеним верствам населення, в тому числі ВПО) до екологічних акцій та безоплатних туристичних походів [197].

До другого модусу належать ініціативи та організації, що були створені безпосередньо внутрішньо переміщеними особами. Спочатку такі громадські організації та спільноти створювались задля допомоги всередині своєї спільноти. Так, організації «Нова мета» (м. Ізюм) та «Департамент захисту прав внутрішньо переміщених осіб «Європола»» (м. Харків) об'єднує те, що майже сто відсотків членів організації – це ВПО. Такі спільноти самопомоги захищають права своєї громади, розв'язують проблеми з житлом, займаються працевлаштуванням, а також діляться досвідом один з одним [197]. Дослідник О. Резнік визначає такі практики як колективні або організаційні та наголошує, що вони «виявляються переважно через членство в організаціях, які сформовані для або впливу на ухвалення рішень у державному чи муніципальному управлінні, або відстоювання та реалізації спеціалізованих інтересів» [207, с. 28]. Зазначимо, що такі волонтерські об'єднання переселенців володіють потужним адаптаційним потенціалом для її учасників. Потреба в комунікації, адаптації та інтеграції у приймаючі

громади частково реалізується за допомогою участі у практиках взаємопідтримки та взаємодопомоги.

«Плюс ко всему, мы познакомились там с ребятами, <...> и мы решили, что нам нужно объединяться с другими переселенцами для того, чтобы вместе защищать свои права, если вдруг что, потому что было много нарушений каких-то» [Ж, 33, Крим, Департамент захисту прав внутрішньо переміщених осіб «Європола»].

«Если ты видишь, ты приехала сюда, ты видишь, ты такая не одна, и не только мне нужна эта помощь, а и другим таким же, как и я. Чем они отличаются? Они также бежали. <...> Наверное, беда вот так нас сплотила, и поэтому мы начали так заниматься этим» [Ж, 31, Горлівка, ініціативна група «Нова мета»].

«Все пытался расширить круг знакомых среди переселенцев. Ну, понятно, что мне близки по духу переселенцы, особенно дончане... В общем, с этими людьми думал создать такую, как знаете, диаспору. Ну, думал: дончане в меньшинстве, зато такие забойные. <...> Дончане приехали, я им предложил такую идею: давайте мы создадим для начала какую-то инициативную группу людей, которые будут участвовать в проектах, потому что для меня был один из интересных примеров в одесской области – Маяки [село в Одеській області]. Там тоже типа диаспоры <...> Я начал подключаться к деятельности, создавать списки переселенцев, пошел в исполком» [Ч, 46, Донецьк, лідер ініціативної групи «Нова мета»].

Наступним кроком для спільнот самодопомоги ВПО є розширення сфер їхньої діяльності, у тому числі її спрямування на вирішення потреб приймаючих громад, тобто організації стають апропріативними (тобто створені для однієї мети, вони можуть використовуватися і для інших цілей). Адаптуючись, переселенці прагнуть покращити нове місце свого проживання

[197]. Наприклад, діяльність досліджуваних нами ініціативної групи «Нова мета» та громадської організації «Департамент захисту прав внутрішньо переміщених осіб «Європола»» на сьогодні охоплює великий спектр суспільних проблем (від організації культурних та спортивних заходів до екологічної та патріотично-виховної діяльності).

«Я, когда в Изюм попал, я понял, что здесь есть потенциал. То есть потенциал в чем заключался? Он заключался в том, что мы в большом городе видели скверы, парки, динамику, развитие, отношение людей, а здесь этого нет, и я думаю: «а здесь еще можно что-то делать». То есть там, может, я и не брался бы, а здесь это еще можно развивать, и меня все это время двигала эта мысль. <...> Нужно писать, что-то делать для того, чтобы что-то создать именно для нас и для окружающих. Я именно не отбрасывал в сторону местное население, потому что я считал, что они тоже пострадали и они имеют такие же права, ну, то есть в плане того, что участвовать в этом проекте и с нами работать» [Ч, 46, Донецьк, лідер ініціативної групи «Нова мета»].

Отже, в умовах культурної травми, спільноти самодопомоги можуть стати чинниками формування оптимальних стратегій адаптації до різних труднощів. Цей досвід дає змогу учасникам інтегруватися як у локальні спільноти, так в суспільство в цілому. Аналогічних думок щодо потенціалу кооперативних практик дійшов О. Резнік [206, с. 75].

Третій модус волонтерських практик виникає в ситуаціях, коли внутрішньо переміщені особи приєднуються до наявних ініціатив та організацій. В основному, це ті організації, до яких ВПО зверталися по допомогу, або які розташовані недалеко від місця переїзду людини. Прикладом можуть слугувати такі організації, як «Адаптаційно-культурний центр АКЦентр» (м. Харків), «Станція «Харків»» [197]. Ці організації спеціалізуються на допомозі внутрішньо переміщеним особам (гуманітарна

допомога, юридичні консультації, адаптація та інтеграція ВПО в приймаючу громаду тощо).

«А что касается АКЦентра, мы пришли, мы ничего не просили, мы сразу просили волонтерить, на нас в АКЦентре так посмотрели: "О! Находка! Вы реально хотите поволонтерить?" "Ну да". И мы буквально, будем говорить, 6 июля мы пришли, а 7 июля мы начали волонтерить. Это было огромное счастье, потому, что мы начали целенаправленно куда-то выходить, мы понимали, что мы должны утром вставать. Нужно куда-то идти» [Ж, 59, Первомайськ, Адаптаційно-культурний центр АКЦентр].

Четвертий модус волонтерських практик переселенців також виникає тоді, коли ВПО долучаються до конкретної організації, але, на відміну від попереднього модусу, мета цих організацій та ініціатив не обмежується допомогою тільки внутрішньо переміщеним особами, а поширюється й на інші верстви та групи населення. Наприклад, такі міжнародні організації, як «Карітас Харків», «Молодь Червоного Хреста Харківської області» тощо [197].

«Пока учился, тоже менял жилье, периодически, и одно жилье оказалось возле «Креста» [Молодіжне відділення Червоного Хреста Харків] в том же доме <...> Говорили: «Приходи помогай». Нужны волонтеры потому, что помощь есть, а выдавать не кому». <...> И в итоге я оказался в «Кресте». Ну, и так получилось, что проекты начали заходить. У меня английский был нормальный, и меня в начале переводчиком брали на всяких гостей, потом сопроводителем на всякие поездки, потом уже, когда ваучерные проекты «заходили», я вначале тоже волонтерил, потом ассистентом архитектора был в одной программе по восстановлению детского садика, общежитие для переселенцев делали на Алексеевке» [Ч, 27, Єнакієво, Молодіжне відділення Червоного Хреста Харків].

Волонтери-переселенці у складі організацій, що опікуються проблемами ВПО, та у складі інших організацій та ініціатив можуть отримувати певні преференції, оскільки мають доступ до інформаційних та матеріальних ресурсів (можливості для ВПО, гуманітарна допомога). Так, говорячи про те, чому ВПО, на його думку, приєднуються до волонтерських організацій, один з волонтерів зазначає:

«Не было работы, была нестабильность. Люди вместо того, чтобы сидеть дома, смотреть страшилки по телевизору или просто сходить с ума от безделья, нашли себя в виде волонтерства. Это все очень просто. Особенно когда это волонтерство еще поощрялось какими-то тренингами, поездками или гуманитарной помощью; каждый что-то свое получал. Ну, или хотя бы сфера общения. Новые люди – это тоже очень сильно стимулировало людей чем-то заниматься. Потеряв все, люди чувствовали себя частью чего-то нового, и им были рады, их деятельности, поэтому они этим и занимались. Все, по-моему, очень просто» [Ч, 27, Єнакієво, Молодіжне відділення Червоного Хреста Харків].

«Потом уже девочки, которые работали, переселенки, нам тоже стали давать продуктовые наборы от «Станции», потому что возможности устроиться куда-то нет. Мы, естественно, помогали и могли брать какие-то вещи, которые приносили и, соответственно, мы могли брать пакеты [продуктові набори]. Нам выдавали определенное количество продуктов на семью, на человека» [Ж, 46, Донецьк, ГО «Станція “Харків”»].

Отже, переселенці залучаються до суспільнокорисної діяльності як у складі певних організацій, так і за індивідуальною ініціативою. За допомогою участі у волонтерських практиках внутрішньо переміщені особи реалізують соціальні потреби різного рівня: «для інших» (потреба спілкування, потреба захисту слабкого тощо); «для себе» (потреба самоствердження, потреба в

самореалізації, потреба в самоідентифікації, потреба мати своє місце у суспільстві); «разом з іншими» (потреба безпеки, потреба свободи, потреба миру тощо) [74, с. 63].

Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що процес інституціоналізації волонтерства має певні особливості: розвивається за принципом «знизу вгору». Поява нових напрямів та нових об'єктів та суб'єктів волонтерських практик актуалізувала потребу у зміні законодавчої бази, яка б регулювала даний вид діяльності. Волонтерські практики внутрішньо переміщених осіб, проявляючись у чотирьох модусах, сприяють їхній адаптації до приймаючих спільнот. Таким чином, за допомогою вивчення засобів залучення до волонтерства, ми проілюстрували процес інституціоналізації волонтерства (від індивідуальної ініціативи до інституціоналізованих практик) на прикладі розвитку волонтерство ВПО.

3.3. Основні прояви соціальної суб'єктності волонтерів-переселенців

Група, що досліджується нами, а саме внутрішньо переміщені особи, цікава завдяки тому, що за участі в реалізації волонтерських практик вона переходить з позиції об'єкта у позицію їхнього суб'єкта. Ми знаємо, що найважливішою атрибутивною властивістю суб'єкта є його соціальна суб'єктність¹⁵ [224], тому припускаємо, що залученість переселенців до волонтерства сприяє розвитку в них потенціалу соціальної суб'єктності. Тобто вважаємо, що волонтерські практики мають суб'єктний потенціал, який проявляється у здатності формувати соціальну суб'єктність в учасників цих практик.

Для того, щоб зрозуміти, чому внутрішньо переміщені особи займаються волонтерством, ціннісно-мотиваційну складову цих практик та

15 Як зазначалося вище (у підрозділі 1.3.), суб'єктність визначається як «сутнісна якість суб'єкта (індивіда, групи і так далі), яка передусім проявляється у його ціннісних орієнтаціях, стратегічному життєвому виборі, соціально творчій самодіяльності, цілеспрямованій активності» [□224, с. 155].

які суб'єктні характеристики вони розвивають, ми звернулися до аналізу інтерв'ю, що нами проведено серед волонтерів з числа ВПО.

Беручи до уваги двоїсту структуру соціальної суб'єктності (за Л. Сокурянською), вважаємо, що волонтери з числа ВПО володіють як диспозиційною, так і актуалізованою суб'єктністю. Приділимо увагу її диспозиційним характеристикам. Соціальна суб'єктність зумовлюється такими внутрішніми детермінантами, як потреби, ціннісні орієнтації, мотиви тощо.

На нашу думку, мотиви є одним із найважливіших аспектів волонтерських практик. Існує безліч класифікацій мотивів волонтерської діяльності. Наприклад, дослідники А. Омото та М. Снайдер виділяють такі:

- наявність певного набору цінностей (альтруїзм, гуманізм, емпатія тощо);
- прагнення здобути нові знання й досвід;
- бажання зустріти близьких за духом людей;
- потреба належати до будь-якої групи, прагнення до ідентифікації;
- прагнення протидіяти страху за допомогою занять волонтерством [цит. за: 150, с. 149].

Мотиви підпорядковуються потребам. Спираючись на ідеї А. Маслоу, М. Слабжанін запропонував види волонтерської роботи, що відповідають потребам волонтерів:

- «задоволення фізичних потреб (приготування їжі; пошив та роздача одягу; робота на свіжому повітрі, пов'язана з проведенням різноманітних спортивних заходів; робота в притулку, центрі денного перебування, літньому таборі тощо);
- задоволення потреби в безпеці (розповсюдження екологічно чистих продуктів харчування; робота в колективі з метою розширення кола спілкування; робота спільно з правозахисними організаціями; робота для підвищення професіоналізму, що дозволить закріпити позиції на

основному місці роботи; отримання знань, умінь, навичок, які допоможуть працевлаштуватися тощо);

- задоволення соціальних потреб (організація та участь у різноманітних соціальних заходах; адміністративна робота; менеджерська робота; робота в групі з представниками обох статей тощо);
- задоволення потреби в почутті гордості та престижу (представлення інтересів організації; керівництво групою; отримання престижної посади тощо);
- самореалізація (розробка власного соціального проєкту; творча робота з ненормованим графіком; викладацька/тренерська робота тощо)» [125, с. 86; 220, с. 21].

Однак, треба зазначити, що дані мотиви можливі за умов відсутності конфлікту та травми в суспільстві. У таких ситуаціях вони можуть змінюватися.

Переважна більшість класифікацій мотивації зводиться до виділення двох груп мотивів: альтруїстичних та егоїстичних (інші варіації – інструментальні, прагматичні, раціональні). Також дослідники волонтерства наголошують на тенденції переходу від альтруїстичних до прагматичних мотивів.

Найбільш плідною для нашого дослідження ми вважаємо класифікацію Х. Анхайера і Л. Саламона [275, с. 11]. Науковці виділяють три базові групи мотивів, додаючи до вже зазначених (альтруїстичних та інструментальних) мотиви обов'язку, які в умовах воєнного конфлікту, загрози державного суверенітету та дефіциту ефективних управлінських рішень вирішення проблем ВПО надзвичайно актуалізуються. **Альтруїстичні мотиви**, згідно з авторами, включають допомогу знедоленим, співчуття нужденним, ототожнення себе з постраждалими людьми тощо. **Інструментальні мотиви** пов'язані із надбанням нового досвіду й навичок, бажання зробити щось вартісне у вільний час, можливість знайомитися з людьми, отримання особистого задоволення від діяльності тощо. **Мотиви обов'язку**

пов'язуються з можливістю реалізувати моральний, релігійний, громадянський обов'язок, а також бажанням робити внесок у розвиток місцевої громади тощо. Однак, враховуючи специфіку досліджуваної групи – волонтерів-переселенців, вважаємо доцільним додати до існуючої класифікації *адаптаційні мотиви*, до яких входять компенсаторні (захист своїх прав, вирішення власних проблем, покращення власного самопочуття, подолання почуття самотності) мотиви та афіліація (прагнення створювати довірчі емоційно забарвлені відносини). Слід підкреслити, що всі перелічені групи мотивів доволі рідко можна виявити, так би мовити, в «чистому» вигляді. На практиці відбувається «сплетіння» цих мотивів за домінуванням одного з них.

За допомогою даної класифікації ми проаналізували мотиви волонтерів. Як виявилось, одна із домінант альтруїстичних мотивів – допомагати іншим. Також розповсюдженими були бажання «врятувати світ», зробити світ краще, прагнення до створення вільного справедливого суспільства. Типовими були такі відповіді респондентів:

«Девиз "давать добро людям, помогают им как только возможно"» [Ж, 17, Старобільськ, Молодіжне відділення Червоного Хреста Харків].

«Я вот организовываю проекты для людей, чтобы им было хорошо, понимаете? Не нам, а им. И вообще во всей деятельности, чем бы вы где не занимались, какой бы профессией не делали... ну, что бы ни делали, всегда старайтесь думать о том, кому вы это даете. Не о том, как вам, о том, как им. Вот и все» [Ч, 60, Первомайськ, Адаптаційно-культурний центр АКЦентр].

«Я хочу создавать такой мир, в котором не будет разочарований, слез, в котором будут совершенно другие, счастливые люди и, собственно общество в целом. Я знаю, что это утопия и многие у виска крутят, что ты ненормальная, что ты далеко оторвана от земли, но если ты

можешь, идя по улице, хоть кому-то сделать хорошо или предложить свою помощь и у тебя есть, что дать этому человеку, то это радует. Меня лично это радует, что я создала для кого-то маленький кусочек радости» [Ж, 33, Крим, Департамент захисту внутрішньо переміщених осіб «Європола»].

«А волонтерская деятельность дала увидеть, как сказать, ... какие-то стороны жизни, так сказать, людей более неблагополучных увидел. Я как бы в детские дома только первый раз в Харькове попал от Креста [Молодіжне відділення Червоного Хреста Харків], и вот именно людям помогал, и у меня даже в 14-м году где-то там на стене висит запись, что "если у меня спросят, почему я не добился успеха в свои года, я скажу, что я потратил время на добрые дела"» [Ч, 27, Єнакієво, Молодіжне відділення Червоного Хреста Харків].

Альтруїстичні мотиви здебільшого перекликаються з мотивами обов'язку, які присутні майже у всіх опитаних волонтерів-переселенців. Респонденти зазначають, що через залучення до суспільнокорисної діяльності намагаються віддати моральний обов'язок суспільству, мають відчуття громадянської відповідальності. Типовими для переселенців є ситуації розчарування діями влади, пасивністю громади, бажанням не допустити того, що сталося у них вдома, на новому місці проживання.

«Я думаю, потому что переселенцы, активные переселенцы, это всё прочувствовали на себе. Приехали сюда, так получилось, что пришлось уехать, бросать свои дома, работу – все. Посмотрели, а здесь – то же самое болото. Здесь ничего нет. Поэтому они тут волонтерят для того, чтобы здесь не повторилось то, что произошло там» [Ч, 42, Антрацит, ПС].

«Я увидел, что государство вообще никакой помощи не оказывает и плеvalo оно вообще на всех переселенцев, волонтеров, на детей,

животных, пенсионеров и что государство вообще никаким образом не хочет помогать уязвимым слоям населения. Я так как-то более холодно начал относиться к политике. Вообще нейтрально. Я вообще перестал вникать в это. Я понял, что это все бесполезно и не имеет никакого смысла. Я стал интересоваться проектами, помимо того у меня появилось желание самому какие-то проекты начинать, возглавлять и инициировать, но как бы в большей степени все проекты сводятся к тому, что я начал помогать людям» [Ч, 22, Горлівка, ПС].

Наявність сім'ї та дітей є одним з рушійних серед мотивів обов'язку. Так, волонтери з числа внутрішньо переміщених осіб відчують відповідальність за майбутнє, в якому будуть жити їхні діти, намагаються покращити становище. Зазначимо, що орієнтація на майбутнє є однією з важливих характеристик соціальної суб'єктності.

«Каждый человек, который родился на этом свете, должен жить не только для себя любимого, а еще как-то по возможности друг другу помогать. <...> Мне хорошо, когда я знаю, что кому-то хорошо от моих поступков. Просто мне это несложно делать. У меня бывают такие «окна» на работе, что я час сижу свободно. Но это же лучше, чем просто сериал включить смотреть?» [Ж, 32, Горлівка, БФ «Карітас»].

«Это опять же перемещение из позиции просящего в, позицию создающего. Я что-то могу дать и что-то создать для своего будущего, будущего своего ребенка, для будущего вообще» [Ж, 33, Крим, Департамент захисту внутрішньо переміщених осіб «Європола»].

«Вот то, чем я занимаюсь, я же воспитываю дочку, я хочу, чтобы она видела живой пример, как нужно в жизни жить. Не просто ходит там гулять, приходит домой, смотреть телевизор, а что нужно еще что-то делать. В общем, быть человеческим что ли. То есть мне

хочется, чтобы мой ребенок видел этот пример» [Ж, 32, Горлівка, БФ «Карітас»].

До цієї групи мотивів також входить бажання переселенців віддати витрачені на них сили та кошти й таким чином подякувати громаді за допомогу. Респонденти зазначають це як «певний енергообмін», «банк послуг» тощо.

«То есть когда тебе кто-то оказывает какую-то услугу, то это значит, что ты берешь в «банке услуг» кредит и рано или поздно тебе придется отдать этот кредит. <...> Поэтому я очень много в этом «банке услуг» набрал кредитов и стараюсь отдавать их таким образом: информативно, продуктивно, материально, нематериально» [Ч, 38, Алчевськ, Департамент захисту внутрішньо переміщених осіб «Європола»].

«Потому что, если ты что-то берешь у мира, ты ему что-то должен отдавать. Ну, не то, чтобы должен. Никто ничего не должен, но есть определенные правила, определенный энергообмен. Не знаю, во что вы верите, но я верю, что, если ты что-то отдаешь и что-то создаешь в обществе и в мире, оно в любом случае вернется или тебе, или твоим потомкам, или твоим друзьям. Ну, ко всем тем, кто тебе дорог» [Ж, 33, Крим, Департамент захисту внутрішньо переміщених осіб «Європола»].

Поширеними серед ВПО, залучених у волонтерські практики, є інструментальні мотиви, спрямовані на набуття певних знань та навичок, розвиток лідерських якостей, знайомство з людьми, пошук однодумців та друзів, вдосконалення особистості, самоактуалізацію та самореалізацію тощо.

«Просто было время свободное. Не хотелось дома сидеть, поэтому приходил и волонтерил. Нравилась атмосфера, нравились люди, поэтому этим и занимался; потому, что все «горели» Красным

Крестом и тем, что он делал. Своеобразное хобби у нас» [Ч, 27, Єнакієво, Молодіжне відділення Червоного Хреста Харків].

«Вот организовываем мероприятие, пришло мало, да? Ну хотя бы 1-2 пришло уже... Но опыт появился, да? И ты можешь двигаться дальше. Ты уже знаешь, как надо делать или как лучше не делать, как лучше по-другому сделать. Так и здесь. Обязательно учишься. Обязательно учишься, причем каждый день что-то приносит нам» [Ч, 60, Первомайськ, Адаптаційно-культурний центр АКЦентр].

«Единственное, что приоритетным для меня остается, это прохождение курсов доврачебной помощи. Уметь это все оказывать правильно, потому что в медицинском колледже не всегда правильно учат. И так же есть очень много семинаров, которые проводятся по обмену волонтеров. Поехать в тот же Киев на какой-то семинар по волонтерству, по помощи другим, узнать что-то новое и в общем стремление узнавать что-то новое» [Ж, 17, Старобільськ, Молодіжне відділення Червоного Хреста Харків].

Таким чином, волонтерство використовується як певний інструмент. У першому випадку за допомогою волонтерських практик реалізується потреба в соціальних зв'язках, спілкуванні тощо. Зазначимо, що надалі цей респондент пов'язав своє життя із соціальною роботою, тобто компетенції, які він отримав, працюючи волонтером, допомогли йому знайти оплачувану роботу. Отже, для деяких респондентів волонтерство стало своєрідним «трампліном» для подальшого кар'єрного зростання.

Адаптаційні мотиви займають важливе місце у мотиваційній структурі волонтерських практик внутрішньо переміщених осіб. Деякі волонтери приходять до організації і починають займатися волонтерською діяльністю, щоб впоратися зі стресами.

«Если бы не «Станция» [ГО «Станція “Харків”»], я не понимаю, как бы я вообще выжила в психологическом плане. <....> Когда у тебя проблемы, ты вот помогаешь, и вот этой помощью ты решаешь какие-то свои психологические проблемы. Естественно, до конца это не решается, но это помогло. Я не сидела. <....> Мне не когда было. Мне нужен был коллектив, мне нужно было уйти, то есть вообще не думать о себе. Этот год [2015 рік], может быть, я вообще не думала о себе» [Ж, 46, Донецьк, ГО «Станція “Харків”»].

«Ну, как? Просто, чтобы в голову гадости всякие не лезли» [Ж, 38, Горлівка, ініціативна група «Нова мета»].

Розглянемо наступний фрагмент інтерв'ю однієї волонтерки. Респондентка жила і навчалася в Криму, а потім переїхала до Харкова, стала членом організації Молодіжне відділення Червоного Хреста Харкова. Для даної дівчини волонтерство виступає як компенсація за переживання (компенсаторний мотив). З огляду на те, що вона стала членом організації у жовтні 2014 року, пережиті стреси зумовили почуття відповідальності, бажання зайнятися волонтерством.

«Сейчас такое время, что сложно очень стоять в стороне и очень-очень много переживаний на тебя выливается. Для меня это один из способов справиться со стрессом, который выливается вокруг. Ты понимаешь, что все очень плохо, и думаешь сделать немножко лучше. Волонтерство дало мне ощущение того, что ты не стоишь в стороне, чувствуешь себя социально полезным» [Ж, 23, Сімферополь, Молодіжне відділення Червоного Хреста Харків].

Адаптаційні мотиви можуть проявлятися у афіліації, тобто у прагненні за допомогою волонтерства створити тісні, довірчі, теплі відносини. В умовах стресових ситуацій, з якими стикаються респонденти, спілкування з волонтерською спільнотою дає змогу задовольнити потребу в підтримці, прив'язаності тощо.

«Был такой переломный момент, когда все тебя "кидают" и ты "закрываешься" и никого не хочешь видеть, а когда начинаешь помогать людям и видишь еще таких единомышленников с горящими глазами, меня это так подкупает. Я очень ценю этих людей, которые что-то делают вообще за бесплатно» [Ж, 23, Сімферополь, Молодіжне відділення Червоного Хреста Харків].

«Волонтерская деятельность дает вдохновение потому, что это и определенный круг общения. Общения с подобного качества людьми, во-первых» [Ж, 33, Крим, Департамент захисту прав внутрішньо переміщених осіб «Європола»].

Отже, серед основних мотиваційних аспектів переселенці найчастіше зазначали такі: допомагати іншим; бажання «врятувати світ», зробити його кращим; прагнення до створення вільного справедливого суспільства; віддати моральний обов'язок суспільству; відчуття громадянської відповідальності; майбутнє дітей; допомога у відповідь; придбання нового досвіду, знань; лідерство; знайомитися з людьми; подолання відчуття самотності; поліпшення власного самопочуття; афіліація.

Підводячи підсумки аналізу мотиваційної складової волонтерських практик переселенців, зазначимо, що у зв'язку зі специфікою життєвого досвіду ВПО, їм присутні адаптаційні мотиви та мотиви обов'язку. За результатами нашого дослідження, серед волонтерів-переселенців мотивами, що присутні тією чи іншою мірою всім респондентам, є альтруїстичні та адаптаційні мотиви.

Ще однією характеристикою особистості, яка є невід'ємною частиною волонтерства, є ціннісні орієнтації людини. Згідно з концепцією Р. Інглхарта, виокремлюються матеріалістичні та постматеріалістичні цінності. Становлення останніх пов'язують зі зміною самосвідомості особистості, що сприяє змінам у ціннісно-мотиваційній структурі, активізації індивідуального самовираження [227, с. 132]. Як показують соціологічні дослідження,

ситуація соціально-економічних потрясінь впливає на ціннісні орієнтації особистості, підвищуючи рівень матеріалістичних, вітальних цінностей особистості. Результати моніторингу Інституту соціології НАН України демонструють, що у 2018 році ця тенденція серед населення зберігалася: домінують такі вітальні цінності, як здоров'я, сім'я, діти, добробут. Водночас дані дослідження показали підвищення рівня орієнтацій на просоціальні цінності (національно-культурне відродження, сприятливий матеріально-психологічний стан, створення можливостей для всіх, соціальна рівність, участь у релігійному житті), а також на громадянські та демократичні цінності (державна незалежність, демократичний розвиток, свобода слова, демократичний контроль рішень влади, підприємницька ініціатива, участь у політичному житті), що свідчить «про позитивний потенціал для зміцнення загального солідаризму українського соціуму» [213, с. 215]. Щодо наявних цінностей у волонтерів, то за результатами дослідження, проведеного серед людей, що долучилися до волонтерського руху, виявлено домінування серед них постматеріалістичних цінностей [20, с. 84]¹⁶.

Аналіз інтерв'ю з волонтерами-переселенцями дозволив виявити, що постматеріалістичні цінності найвиразніше демонструють волонтери, що не асоціюють себе з певною організацією. Дані цінності проявляються в їхньому прагненні до самовираження, саморозвитку, індивідуалізмі та реалізуються через волонтерські практики.

«Я могу сказать только то, что я волонтер «для себя». Я не делаю это для кого-то там, для Социального Дома, для АвтоМайдана или для «Станции "Харьков"». Если нужна где-то помощь, я готов помочь. И точно также они [організації] мне не нужны. Я делаю это от себя. Мы с братом помогаем. С удовольствием помогаем онкобольным детям, мы помогаем клинике, мы помогаем больницам в Харькове. Облагородить территорию, привезти памперсы» [Ч, 22, Горлівка, ПС].

16 Дослідження з використанням методу напівструктурованого інтерв'ю серед інтернет-активістів, що організували волонтерський рух із подолання наслідків снігопаду та хуртовини в Києві [20].

Однією з характеристик суб'єктності є наявність у людини певної життєвої стратегії. Життєва стратегія реалізується через широкий спектр поведінкових стратегій, що охоплюють основні сфери життя соціальної спільності (роботу, домогосподарство, побут, дозволя, сім'ю тощо) [9, с. 626]. Тобто життєві стратегії досліджуються через вибори, що робить людина, а конкретним результатом їхньої реалізації є певна сукупність виборів людини, пов'язаних між собою загальною логікою її поведінки. Як зазначає В. Лапигін, можна побачити відмінності життєвих стратегій особистості шляхом узагальнення численних життєвих виборів, під якими мається на увазі вибір способу вирішення життєвих проблем і суперечностей [120, с. 134]. Якщо ми будемо вважати життєву стратегію результатом рефлексії індивіда, то соціальне самопочуття, позначається як ставлення до її реалізації [214, с. 11].

Зазначимо, що в умовах культурної травми в українському суспільстві довготривалі, усталені життєві стратегії замінюються на стратегії адаптації та стратегії виживання. Через невизначеність, швидкоплинність середовища людина змушена постійно коригувати життєву стратегію [9, с. 625]. Внутрішньо переміщені особи, які зазнають впливу цієї культурної травми, перебувають у ситуації ризику, невизначеності, намагаються адаптуватися до нових умов існування.

Аналізуючи інтерв'ю волонтерів-переселенців, можна помітити певні подібності щодо початку залучення до волонтерських практик. Стикаючись з упередженим ставленням певної частини громади, проблемами різного рівня під час адаптації та інтеграції, ВПО намагаються задовольнити свої потреби, подолати стан культурної травми, використовуючи різні ресурси. Одним з таких ресурсів для певних переселенців є залучення до волонтерських практик, під час якого актуалізується потенціал соціальної суб'єктності. У цьому погоджуємося з Л. Сокурянською, яка зазначає, що ситуація невизначеності та непередбачуваності суспільного розвитку провокує актуалізацію суб'єктних характеристик особистості, «робить людину не

тільки суб'єктом реалізації власного життєвого проєкту, а й соціальним суб'єктом, що провокує суспільний розвиток» [224, с. 466]. Респонденти зазначають вплив переїзду та ситуації у країні на їхнє заняття волонтерством:

«Все в основном выехали куда ближе: Харьков, Днепропетровск, Запорожье, поэтому там [в Одесі] просто проблема была не так выражена, как вот в Харькове – 600 000 переселенцев приехало [насправді в Харківській області станом на 2018 рік налічувалося близько 130 000 ВПО]. Но я как-то не задумывался, не видел этого, а в Харькове, ну, да, возможно, это как бы и стало толчком для какой-то социальной активности» [Ч, 22, Горлівка, ПС].

«То есть если бы я сюда не переехала, я никогда бы в жизни не познакомилась бы, я бы об этом не узнала. Я не думаю, что я бы сюда попала и я бы не набрала и этого опыта и я бы не занималась бы, наверное, этим не попробовав» [Ж, 17, Старобільськ, Молодіжне відділення Червоного Хреста Харків].

«Когда начался Майдан, как бы пришло озарение, освещение, что все изменилось, что все меняется. Поэтому, ну, как бы занял, конечно, проукраинскую сторону. Все началось с Майдана. <...> Мы решили, чем заниматься? Мы решили воспитывать молодежь в Изюме. Хоть 10 человек, но воспитать патриотами. Как бы это не звучало» [Ч, 42, Антрацит, ПС].

Незважаючи на те, що залучення до волонтерських практик почалося вже після переїзду, деякі респонденти зазначали й інші причини та обставини, які вплинули на залучення до волонтерства. В результаті аналізу інтерв'ю, з огляду на типологію Л. Сокурянської, ми виявили два різновиди суб'єктності волонтерів-переселенців, а саме суб'єктність *ситуативну*

(реактивну) та усталену¹⁷. До першого різновиду було віднесено тих, **чиє залучення до волонтерських практик зумовлене здебільшого зовнішніми чинниками** (певною ситуацією, що склалася).

«Первый волонтерский опыт был в Харькове. Ну, просто тупо надо было что-то разгружать и загружать, то есть гуманитарная какая-то помощь для переселенцев. То есть были пункты выдачи, они там тоннами раздавали, и надо было чисто физически помогать. То есть с этого началось» [Ч, 23, Горлівка, ПС].

«Началось с Харькова. Я до этого вообще не имел представления, что такое волонтеры и что такое вообще бывает. Волонтеры – это реально крутые люди, они реально помогают людям. Вот в четырнадцатом, пятнадцатом году они реально очень много помощи предоставили. Впервые я увидел волонтеров в четырнадцатом году в Харькове» [Ч, 22, Горлівка, ПС].

Другий різновид – **ті, що мали певний досвід громадської діяльності, мали активну життєву позицію** (наприклад, свого часу були активними членами комсомольської, профспілкової організацій, членами громадських організацій, мали знайомих або родичів, що займаються волонтерством). Тобто суб'єктність волонтерів у даному випадку є продуктом свідомого вибору, зумовленого інтеріоризованими особистістю ціннісними орієнтаціями.

«Да я как-то всю свою жизнь не то, чтобы волонтер, но пытаюсь, если могу, чем-то помочь» [Ж, 32, Горлівка, БФ «Карітас»].

«Я всю жизнь занимался какой-то общественной деятельностью. Потом был комсомол, я был среди активистов, я организовал отряд, который изучал участников Великой Отечественной войны. Ходили

¹⁷ Як зазначалося вище (у підрозділі 1.3.) Ситуативна суб'єктність актуалізується під впливом зовнішніх факторів, усталена – обумовлена внутрішніми чинниками (за Л. Сокурянською) [□224].

рассказы записывали потом типа музея все это делали. Это просто лично я организовал в школе. Я занимался этим отрядом, и никто не заставлял» [Ч, 60, Первомайськ, Адаптаційно-культурний центр АКЦентр].

«Я человек по жизни активный, поэтому я занимаюсь и спортом, для меня, вы знаете, и огород не страшен, и физический, и умственный труд для меня не страшен. Мне все равно, чем заниматься, но у меня всегда была активная позиция по отношению к жизни» [Ч, 46, Донецьк, лідер ініціативної групи «Нова мета»].

«Была у нас в Луганске археологическая профстилка. Ну, не волонтерская, а была просто для себя, для города, для развития» [Ж, 31, Горлівка, ініціативна група «Нова мета»].

Отже, завершуючи розгляд диспозиційної соціальної суб'єктності волонтерів з числа ВПО, зробимо ряд висновків. По-перше, специфікою волонтерства ВПО є наявність у її суб'єктів адаптаційних мотивів та мотивів обов'язку; по-друге, ціннісні орієнтації волонтерів-переселенців здебільшого мають постматеріалістський характер; по-третє, існують зовнішні та внутрішні чинники актуалізації волонтерства ВПО, що дає змогу виділити ситуаційну та усталену суб'єктність.

Що стосується актуалізованої соціальної суб'єктності волонтерів-переселенців, то вона (актуалізована суб'єктність) допомагає їм сформувати соціальний капітал, який, у свою чергу, є важливим чинником їхньої адаптації до нових умов. Респонденти зазначають, що коло їхніх знайомих набагато розширилось, а іноді й кардинально змінилося після переїзду та занять волонтерством.

«У меня появилось много друзей благодаря проекту, который «по деревьям» [висадка дерев]. *Познакомилась со многими волонтерами,*

которые работают и с АТОшниками» [Ж, 33, Крим, Департамент захисту прав внутрішньо переміщених осіб «Європола»].

«Я вообще не ожидал. Дети старшие подросли, общались каким-то своим ограниченным кругом и вроде как всего хватало. Ребенок маленький появился – еще сузился круг общения, а здесь хочешь-не-хочешь познакомишься. Больше народа. Вообще тогда не ожидал, что столько будет знакомых. Мне нравится» [Ч, 63, Донецьк, ПС].

«Я узнал очень много хороших людей, с которыми можно общаться» [Ч, 42, Антрацит, ПС].

Нові зв'язки допомагають більш якісно реалізувати волонтерські практики, краще адаптуватися до приймаючої громади, допомагають з роботою, житлом. Коли переселенці вступають до волонтерських організацій та починають займатися волонтерством, то вони автоматично стають членами великої спільноти, межі якої розходяться далеко від організаційних. Згуртованість заданої спільноти дає ВПО змогу впоратися з низкою проблем.

«Я ничего не могла найти, пока меня, в конце концов ..., которая тоже у нас работает на "Станции" [ГО «Станція “Харків”»] не свела с <...>. У ее знакомых квартира, в процессе ремонта. Меня туда пустили за коммунальные [послуги]» [Ж, 46, Донецьк, ГО «Станція “Харків”»].

«Очень большая проблема в нашей организации была с моим здоровьем. Три дня... ну неделю за меня боролись все – сдавали кровь, собирали деньги. Я просто был в шоке, потому что деньги собрали буквально за 3-4 дня. Пока я лежал в реанимации, там провернули такую работу, что просто в моей голове это не укладывается. Если бы я остался там, где я был раньше, с теми людьми, с которыми общался я раньше, меня бы, наверное, уже не было» [Ч, 43, Свердловськ, Департамент захисту прав внутрішньо переміщених осіб «Європола»].

«А потом я устроился в кофейню, грубо говоря, через знакомых. Тогда нас уже достаточно много людей знали, сказали знакомым, что нужна работа. Они там «кинули» клич и через знакомство все было» [Ч, 23, Горлівка, ПС].

Волонтерські організації формують тісні соціальні зв'язки всередині організації. Такі міцні соціальні зв'язки сприяють встановленню взаємодії між членами організації, що ґрунтується на довірі. Так, волонтерка Червоного Хреста описує, що їй дає волонтерська діяльність:

«В социальном плане это люди, это общение, это семья, это второй дом. Если ты приходишь на встречу и видишь все знакомые лица, ты не боишься выдвинуть какие-то идеи» [Ж, 23, Сімферополь, Молодіжне відділення Червоного Хреста Харків].

Залучаючись до волонтерських практик, переселенці доволі часто взаємодіють з місцевою владою¹⁸. Ефективність такої взаємодії говорить про наявність у внутрішньо переміщених осіб контактного (linking) соціального капіталу. Вертикальні соціальні зв'язки з акторами, що займають владні позиції, допомагає в реалізації волонтерських практик.

«Связь всегда есть. Есть обратная связь. Ну, я понимал прекрасно, что я здесь никого не знаю. И чтобы реализовать какие-то интересные задачи, ну, не задачи, а интересные вещи, надо с кем-то будет решать эти задачи для реализации этих вещей, но опять же те, кто у власти, могут что-то подсказать, что-то сделать, добавить» [Ч, 46, Донецьк, лідер ініціативної групи «Нова мета»].

«Единственное с кем мы общались, это с городской властью, они как бы понимали проблемы. <...> Я просто представляю, сколько через нее прошло вот этих вот "дай". И тут, появляется общественная

¹⁸ В. Погрібна, в залежності від характеру взаємодії з владою, виділяє два типи волонтерів: волонтери, що довіряють, співпрацюють з владою та волонтери, що не довіряють владі, знаходяться в опозиції до неї, діють самостійно [179].

организация, которая говорит "мы дадим", заплатим налоги и так далее. Она [Заступник міського голови з питань охорони здоров'я та соціального захисту населення] тогда выступала на нашем открытом собрании, и она говорила: «Я в первый раз встречаю таких людей, которые у меня ничего не просят». Мы реально ничего не просили. Руки есть, голова есть, ноги есть, мы заработаем деньги. Просто помогите нам чуть-чуть, хотя бы направьте нас. Не надо нам материально помогать. Хотя бы покажите, в какую дверь стучать» [Ч, 43, Свердловськ, Департамент захисту прав внутрішньо переміщених осіб «Європола»].

Волонтерство дозволяє переселенцям інкорпорувати культурний капітал. Респонденти зазначали, що завдяки волонтерству у них сформувалась низка професійних навичок. Наприклад, навички взаємодії з особливими категоріями населення (діти з аутизмом, інвалідністю та ін.), публічних виступів, комунікаційні навички, навички організації заходів, надання долікарняної допомоги тощо.

«Опять же, это опыт работы с людьми. Конечно, повлияло, потому что, в будущем, я менеджер. Я, конечно, не планирую работать по специальности, но работа с людьми – это очень ценный опыт, который мало кто может тебе дать. И он тебе поможет и в бизнесе, и в жизни, и в общении с родными и близкими, и со всем» [Ч, 22, Горлівка, ПС].

«Для себя, я научилась работе с детьми, тем более что я училась уже на детях с ограниченными возможностями, с которыми даже сложнее работать. Потом я научилась выступать на публике, разговариваю, а не просто танцую. Я могу спокойно, зная или немного не до конца зная материал, спокойно выйти и рассказывать это, и я могу спокойно взаимодействовать с аудиторией. Меня это абсолютно

не пугает» [Ж, 17, Старобільськ, Молодіжне відділення Червоного Хреста Харків].

«Много общаюсь с людьми, потому что столько людей через меня прошло. Хочешь-не-хочешь, ты выучишь там какие-то постановления в юридическом плане, консультируешь переселенцев, берешь на себя частично уже роль социальных служб, каких-то, может быть, юристов. Ты советуешь, что и как обращаться, куда. То есть как нужно себя повести, потому, что через нас это все проходит» [Ж, 46, Донецьк, ГО «Станція “Харків”»].

«Очень много узнал про работу органов, как все происходит, как, кто и чем занимается, психологически, почему вот кто-то чего-то не хочет делать. Ну, чисто вот практический опыт, знания. <...> Коммуникативные навыки, то есть это огромный вообще прирост» [Ч, 23, Горлівка, ПС].

Також респонденти зазначають, що сформували низку особистісних соціально-психологічних навичок. Волонтерство допомагає краще зрозуміти себе, навчав емпатії, емоційності, альтруїзму, допомагає краще розбиратися в людях, розширює світогляд.

«Да, больше видишь фальши. Просто не разговариваешь абы с кем. Уже знаешь, с кем говорить, с кем не говорить. На многое уже просто закрываешь глаза, смотря на этих бабушек и дедушек, и не только» [Ч, 42, Антрацит, ПС].

«Я бы сказал, что волонтерская деятельность меня полностью поменяла. Ну, полностью пересмотрены все ценности и кругозор расширен, потому что я и в Одессу ездил как волонтер, и в Киев ездил как волонтер, и в Славянск ездил. Поэтому это полностью меня поменяло. Тот человек, который выехал из Енакиево и который теперь

живет в Харькове, - это два разных человека» [Ч, 27, Єнакієво, Молодіжне відділення Червоного Хреста Харків].

«Я, наверное, больше стала думать не только о себе. Так надо, потому что я знаю, что у них [переселенців] такая ситуация, как у меня, и что им это тоже поможет» [Ж, 31, Горлівка, ініціативна група «Нова мета»].

«Это целый пласт. Целый пласт взаимоотношений в обществе. Это дает развитие, это дает взаимопонимание. Лучшие осознавать вообще мироздание, понимаете? Раньше я этого не касался. Сейчас я уже гораздо лучше себя чувствую» [Ч, 60, Первомайськ, Адаптаційно-культурний центр АКЦентр].

Наявність різних видів соціального капіталу та інкорпорований культурний капітал волонтерів-переселенців допомагає не тільки у волонтерських практиках, але й в особистому житті та впливає на їхню адаптацію у приймаючих громадах. Це має значення саме тому, що «соціальні відносини, що утворюють соціальний капітал, порушуються при кожному переїзді» [112], тобто ВПО мають потребу у встановленні нових соціальних зв'язків різного характеру.

Однією з характеристик актуалізованої суб'єктності є вплив на інших суб'єктів. У випадку з волонтерством це може бути не тільки вплив у результаті діяльності, а й залучення до цих практик інших людей. Підтримка рідних та близьких також впливає на заняття волонтерством.

«Ну, мои близкие совершенно полностью за деятельность. Жена, все помогают. Все, если что-то надо, все кинут, все будут» [Ч, 43, Сverdловськ, Департамент захисту прав внутрішньо переміщених осіб «Європола»].

«Она [жінка] точно так же занимается. Дети нет. У старшей уже трое детей и средние в Киеве работают, поэтому остается младшая. Она поддерживает» [Ч, 63, Донецьк, ПС].

Деякі родичі та близькі не одразу почали підтримувати та заохочувати заняття волонтерством і сприймали це з нерозумінням або з острахом. Деякі родичі й досі не сприймають волонтерство як щось необхідне.

«Насчет мужа могу сказать, что сначала поддерживал все, а потом, я же говорю: я как-то отошла от своей семьи, и его начало это раздражать. И он начал так: «Давай побудь с семьей, ты опять куда-то там едешь», или «ты опять на телефоне сидишь». И поэтому, наверное, я так вот решила пока» [Ж, 31, Горлівка, ініціативна група «Нова мета»].

«Моя жена, бывшая, к этому относилась крайне негативно, потому что она, к сожалению, из другой категории, что «надо все сначала нам, а потом уже посмотрим». Из-за вот этой позиции мы не то что ссорились, но она меня постоянно осуждала» [Ч, 38, Алчевськ, Департамент захисту прав внутрішньо переміщених осіб «Європола»].

Вплив на залучення до волонтерських практик здійснюється не тільки на близьких та рідних. Так, респонденти говорили про спонування до цієї діяльності інших людей.

«Есть такие приятные случаи, касаются нескольких человек, которые «окунулись» тоже, перестали сомневаться, боятся. Есть такие люди, которые по примеру начали писать проекты, успешно выигрывать, вот, участвовать, проводить мероприятия и так далее. Их немного, но они есть» [Ч, 46, Донецьк, лідер ініціативної групи «Нова мета»].

«Я думаю, что благодаря мне, таким, как я, и таким, как те люди, которые помогали мне, то много людей привлечлось к волонтерской

деятельности и были готовы помогать хотя бы на то время, пока мы работали с ними. Сейчас я, конечно, не знаю, как все люди, с которыми мы работали, относятся к волонтерской деятельности, но на тот момент было достаточно много людей, которые хотели помогать, которые помогали» [Ч, 23, Горлівка, ПС].

Таким чином, ми виявили, що волонтери-переселенці володіють великим потенціалом як диспозиційної, так і актуалізованої соціальної суб'єктності. До їхніх характеристик можна віднести:

- **диспозиційні** (наявність певних мотивів особистості, орієнтованих на здійснення волонтерської діяльності, її ціннісних орієнтацій; здатність корегування життєвих стратегій під впливом зовнішнього середовища; орієнтація на результат; бачення своїх проблем та можливостей їхнього вирішення (мається на увазі адаптація та інтеграція в приймаючі громади); громадянська відповідальність);

- **актуалізовані** (створення або приєднання до волонтерських організацій, ініціатив; формування та інкорпорація соціального та культурного капіталів; самотрансцендентність (що формується в т. ч., за допомогою навчання, тренувань); здатність впливати на інших суб'єктів (у т. ч. залучення до волонтерських практик інших); встановлення соціальних зв'язків з владою).

Отже, в умовах, коли суспільство знаходиться у стані культурної травми, завдяки формуванню соціальної суб'єктності внутрішньо переміщені особи краще адаптуються та намагаються подолати цей стан за допомогою волонтерства.

Висновки до розділу 3

Волонтерство у сучасному українському суспільстві знаходиться на етапі інституціоналізації. У всякому разі можна говорити про існування інституціоналізованих волонтерських практик. Про це свідчить їхній масовий

(колективний) та значущий характер; формування законодавчої бази; наявність у волонтерів певних цінностей, норм, правил, стратегій поведінки, системи символів, певної статусно-рольової системи; утворення колективної ідентичності волонтерів; легітимація, яка проявляється у ставленні до волонтерів та до волонтерської діяльності, суспільної думки. Інституціоналізація волонтерства має певні особливості – розвиток «знизу у гору».

Одним з наслідків участі у волонтерстві є формування соціальної суб'єктності особистості. Прикладом може слугувати суб'єктність, яка формується у внутрішньо переміщених осіб, що залучені до волонтерської діяльності.

Досліджуючи нових суб'єктів волонтерських практик – внутрішньо переміщених осіб, ми виявили, що однією з проблем на шляху їхньої інтеграції та адаптації є ставлення до них приймаючих громад. Образи ВПО, що формуються ЗМІ та відтворюються в суспільстві, далеко не завжди позитивно впливають на їхню адаптацію на новому місці. Намагаючись пом'якшити вплив культурної травми та вирішуючи проблеми різного рівня під час адаптації та інтеграції, внутрішньо переміщені особи намагаються задовольнити свої потреби, використовуючи різні ресурси. Одним з таких ресурсів є участь у волонтерстві. Це залучення відбувається у чотирьох модусах: індивідуальне волонтерство; волонтерство у складі спільнот самодопомоги ВПО; волонтерство у складі організацій, що опікуються проблемами ВПО; волонтерство у складі інших організацій, ініціатив. Незалежно від модусу волонтерських практик, за допомогою участі у цих практиках у переселенців формується як диспозиційна, так і актуалізована соціальна суб'єктність.

Участь внутрішньо переміщених осіб у волонтерстві зумовлена певними мотивами та ціннісними орієнтаціями. Як з'ясувалось, волонтерам-переселенцям притаманні альтруїстичні, інструментальні, адаптивні мотиви та мотиви обов'язку. Незважаючи на те, що в умовах кризи в суспільстві

частіше актуалізуються матеріалістичні цінності, для волонтерів, як засвідчили результати нашого дослідження, більш характерні постматеріалістичні цінності. Найвиразніше це демонструють волонтери, що не асоціюють себе з певною волонтерською організацією.

Адаптуючись та інтегруючись у приймаючих громадах, переселенці реалізують певні життєві стратегії. В умовах культурної травми це перш за все стратегії адаптації та стратегії виживання. Окрім основного фактору – вимушеного переселення, яке зазначали всі ВПО, на їхнє залучення до волонтерських практик вплинули й інші причини та обставини. Вони актуалізують два різновиди суб'єктності (за Л. Сокурянською) – ситуативну (реактивну) та усталену. Перший різновид суб'єктності притаманний тим, хто не замислювався над соціальними проблемами та шляхами їхнього вирішення, не знав нічого про волонтерство, прийшов до нього спонтанно, під впливом певної ситуації; другий притаманний тим, хто займався певною громадською діяльністю, мав активну життєву позицію та продовжує займатися суспільно корисною справою.

Волонтерство допомагає ВПО сформувати та інкорпорувати соціальний (у т. ч. контактний) та культурний капітали. Діяльнісний аспект соціальної суб'єктності волонтерів-переселенців, тобто їхня актуалізована суб'єктність, характеризується самотрансцендентністю (здатністю виходити за власні межі, прориватися через труднощі за допомогою навчання, тренувань тощо) та здатністю впливати на інших суб'єктів (у т. ч. залучати до волонтерських практик інших).

Наявність диспозиційної та актуалізованої соціальної суб'єктності сприяє адаптації та інтеграції внутрішньо переміщених осіб до приймаючої громади.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора: [194; 192; 193; 197].

ВИСНОВКИ

Здійснений в роботі аналіз наявних наукових підходів до інтерпретації волонтерства, його визначень, характеристик дає підставу стверджувати, що в сучасному науковому дискурсі вивчення феномену волонтерства має міждисциплінарний характер, про що свідчать численні дослідження цього феномену в різних галузях соціогуманітарного знання (соціальної психології, політології, історії, педагогіці, соціальній роботі тощо). Однак ми акцентували саме на соціологічному погляді, оскільки методологічний потенціал соціологічної науки створює підґрунтя для всебічного дослідження волонтерства: його об'єктивних та суб'єктивних характеристик, оцінок суспільної думки, різноманітних проявів на макро-, мезо- та мікрорівнях соціальної взаємодії.

Здійснене нами дослідження довело, що найбільш придатним теоретичним підґрунтям для розгляду волонтерства в сучасному українському суспільстві в умовах вимушеної міграції є соціокультурний підхід та «практична парадигма». Це зумовлено тим, що соціокультурний підхід інтегрує взаємопов'язані виміри людського буття: людина в її співвідношенні зі спільнотою, характер культури, тип соціальності тощо. Водночас використання положень «практичної парадигми» про «фоновість» та «розкриваючий» характер соціальних практик дає змогу розглядати волонтерство не просто як соціальну, а як соціокультурну практику. Теоретичний потенціал соціокультурного підходу та «практичної парадигми» дозволив нам визначити волонтерство як хабітуалізовані (узвичаєні) дії людини або групи людей, що мають добровільний, реципрокний характер, спрямовані на вирішення соціальних проблем певних категорій населення та залежать від соціокультурного контексту, зокрема цінностей, норм, традицій, взірців поведінки тощо історично конкретного суспільства.

В умовах сучасної України волонтерство набуває все більшого поширення, до нього долучаються різні групи населення. Волонтерська діяльність здійснюється як індивідуально, так і організовано (в межах

різноманітних волонтерських організацій, груп самопомоги тощо), розвивається за принципом «знизу в гору». Однак, недостатня розвиненість нормативно-законодавчої бази свідчить про те, що сьогодні волонтерство знаходиться на етапі інституціоналізації.

До макросоціальних чинників актуалізації волонтерства в сучасному українському суспільстві, ми віднесли: зростання соціальної напруги, загрозу державному суверенітету, виникнення нових груп населення, яким потрібна допомога різної спрямованості, активізацію роботи міжнародних організацій на території країни, дефіцит ефективних управлінських рішень щодо розв'язання проблем ВПО. До мікросоціальних чинників актуалізації волонтерства ми віднесли: мотиви волонтерів, їхні ціннісні орієнтації, життєві стратегії.

Як засвідчили результати нашого дослідження, одними з впливових чинників актуалізації волонтерства в Україні є Євромайдан, анексія Криму, бойові дії на сході нашої країни; спровоковані цими подіями зростання соціальної напруги та загроза державній суверенності. Ця ситуація спричинила появу в українському суспільстві нових груп, що потребують допомоги різного характеру, та які стали новими об'єктами волонтерської діяльності. До таких груп відносяться й внутрішньо переміщені особи, викладацькі та студентські колективи переміщених закладів вищої освіти (ЗВО); військові, що залучені в АТО/ООС та їхні сім'ї; жителі прифронтових міст та селищ; ветерани АТО/ООС; діти, народжені під час війни. Поява великої кількості людей, яким потрібна допомога, та загроза державній суверенності призвели до того, що українське суспільство стало об'єктом уваги з боку багатьох міжнародних організацій, що здійснюють діяльність різного характеру та спрямованості. На відміну від міжнародних організацій та волонтерів, український уряд демонструє дефіцит ефективних управлінських рішень щодо реальної допомоги тим групам населення, які цього потребують. Волонтерство, яке активно проявило себе під час революційних подій в Україні (Євромайдан), пізніше стало одним із

механізмів протистояння зовнішній збройній агресії, порятунку та допомоги переселенцям із Криму та Донбасу, бійцям у зоні АТО/ООС, виконуючи, по суті, функції держави.

Травматичні події, з якими пов'язується активізація сучасного волонтерства (анексія Криму, акти насильства, вимушена внутрішня міграція тощо), розглянуто у дисертації крізь призму концепції культурної травми П. Штомпки. Кожна з цих подій сприяла появі нових травм, що впливають як на певні категорії населення, так і на суспільство в цілому.

Внутрішньо переміщені особи є однією з категорій населення, які є більш уразливими щодо культурної травми. В Україні ця група осіб стикається зі стигматизацією та дискримінацією на різних рівнях життєдіяльності. В результаті дискурс-аналізу ЗМІ нами було виявлено дискурс знедоленості, дискурс девіантності, дискурс активності. Окрім ідентифікованих основних дискурсів виявлено дискурси-слідства. Дискурс знедоленості породжує дискурс патерналізму, в результаті чого формується соціальна політика патерналістського напрямку, посилюється формування та закріплення стереотипів щодо ВПО як утриманців держави. Дискурс девіантності стигматизує внутрішньо переміщених осіб, отже, породжує дискурс стигматизації.

Переселенці, намагаючись пом'якшити вплив культурної травми та адаптуватися, починають долучатися до волонтерських практик, змінюючи образ залежних, пригнічених, знедолених, який транслюється ЗМІ, усвідомлюється приймаючою громадою і відчувається самими переселенцями, на позитивний образ активних громадян. Волонтерство у цьому зв'язку ми розглядаємо і як «практичний маніфест» ВПО у спробі перевизначення дискурсів, що існують у приймаючих громадах, реалізація цього актуалізує соціальну суб'єктність внутрішньо переміщених осіб.

Використовуючи якісні методи, а саме глибинне напівструктуроване інтерв'ю з волонтерами з числа ВПО, за формою залучення було виділено чотири модули волонтерських практик внутрішньо переміщених осіб:

- індивідуальне волонтерство (переселенці діють самостійно або беруть участь в окремих проєктах та ініціативах, не асоціюють себе з певною волонтерською організацією);
- волонтерство у складі спільнот самодопомоги ВПО (створені безпосередньо внутрішньо переміщеними особами задля потреб своєї групи; у подальшому діяльність спільнот самодопомоги також може спрямовуватися на вирішення потреб громади, що їх приймає);
- волонтерство у складі організацій, що опікуються проблемами ВПО (приєднуються до наявних ініціатив та організацій);
- волонтерство у складі інших організацій, ініціатив (приєднуються до наявних ініціатив та організацій за широким спектром діяльності).

Проведене нами дослідження довело, що головним наслідком актуалізації волонтерства в умовах вимушеної міграції є формування та розвиток такої характеристики, як соціальна суб'єктність особистості. Виступаючи у якості суб'єктів волонтерських практик, ВПО набувають таку суб'єктність.

Аналіз результатів емпіричного дослідження з волонтерами-переселенцями, дозволив дійти висновків, що незалежно від того, в якому модусі реалізуються волонтерські практики, це сприяє розвитку як диспозиційної, так і актуалізованої соціальної суб'єктності особистості (за Л. Сокурянською). До диспозиційних характеристик соціальної суб'єктності волонтерів-переселенців ми відносимо: певні мотиви особистості, орієнтовані на здійснення волонтерської діяльності, її ціннісні орієнтації; здатність корегувати життєві стратегії під впливом зовнішнього середовища; орієнтацію на результат; бачення своїх проблем та можливостей їхнього вирішення (мається на увазі адаптація та інтеграція в приймаючі громади); громадянську відповідальність.

За результатами інтерв'ю, специфікою волонтерських практик ВПО є, окрім альтруїстичних та інструментальних мотивів, наявність у її суб'єктів адаптаційних мотивів та мотивів обов'язку. Також ми виявили, що ціннісні

орієнтації волонтерів здебільшого є постматеріалістськими. Вони орієнтуються на такі цінності, як самореалізація, якість життя, громадянська участь тощо. Саме ці цінності зумовлюють життєві стратегії волонтерів-переселенців.

Застосування типології соціальної суб'єктності, запропонованої Л. Сокур'янською, надало нам також змогу виокремити два різновиди соціальної суб'єктності волонтерів-переселенців: ситуативну та усталену суб'єктності. Перший різновид суб'єктності притаманний тим, хто практично не мав досвіду соціально корисної діяльності, чиє долучення до волонтерських практик було зумовлено певною життєвою стратегією; другий, – тим, хто й раніше займався громадською діяльністю, мав активну життєву позицію.

Ми виявили, що актуалізована суб'єктність волонтерів-ВПО перш за все виявляється у створенні або приєднанні до волонтерських організацій, ініціатив; формуванні та інкорпорації соціального та культурного капіталів; самотрансцендентності (що актуалізується, у т. ч. за допомогою навчання, тренувань); здатності впливати на інших осіб, зокрема залучати їх до волонтерських практик; встановленні зв'язків з владними структурами.

Проведені нами інтерв'ю з волонтерами-переселенцями довели, що долучення до волонтерства впливає на їхню адаптацію та інтеграцію у приймаючі громади. Міцність соціальних зв'язків волонтерів з числа ВПО уможливорює їхню взаємодію на довірчій основі. Вертикальні соціальні зв'язки з місцевою владою та ефективність такої взаємодії говорять про наявність у внутрішньо переміщених осіб контактного (linking) соціального капіталу. Волонтерство дозволяє переселенцям інкорпорувати культурний капітал, що допомагає розвитку низки ділових навичок.

Отже, в умовах культурної травми саме волонтерські практики та соціальна суб'єктність, що сформована завдяки ним, допомагають внутрішньо переміщеним особам краще адаптуватися до нового соціокультурного середовища та подолати стан травми.

Підсумовуючи зазначене вище, підкреслимо, що незважаючи на те, що стрімкий розвиток та популярність даного феномену призвели до появи квазіволонтерства, що негативно позначається на іміджі волонтерів та волонтерських практик в цілому, актуалізація волонтерства в українському суспільстві спричинила ряд наслідків переважно позитивного характеру, зокрема розбудові громадянського суспільства.

Безумовно, феномен волонтерства в Україні в сучасних соціокультурних умовах не може вважатися вичерпно проаналізованим та потребує подальших досліджень, в тому числі волонтерських практик ВПО. Залишається відкритою перспектива аналізу практик військового волонтерства. Серед подальших напрямів досліджень може бути компаративний аналіз специфіки українського та зарубіжного волонтерства; визначення впливу волонтерства на розвиток громадянського суспільства в Україні. Представлені в даній роботі результати дослідження можуть бути теоретичним базисом подальших студій волонтерства не тільки в галузі соціологічного знання, але й у міждисциплінарних дослідженнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 165 переселенців. *Голос України*. 31 жовтня 2017 року. URL: <http://www.golos.com.ua/article/295316>
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. Издательство «Мысль», 1991. 299 с. URL: <http://rubinstein-society.ru/cntnt/nauchnie-raboti/raboti-k-a-abulh/strategiya.html> (дата звернення: 31.08.2020)
3. Автономов А. С. Добровольчество как фактор развития гражданского общества и социальных инноваций. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. 2014. №6 (38). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dobrovolchestvo-kak-faktor-razvitiya-grazhdanskogo-obschestva-i-sotsialnyh-innovatsiy> (дата звернення: 31.08.2020)
4. Адаптаційно-культурний центр АК Центр. URL: <https://www.facebook.com/ACCcenter/> (дата звернення: 31.08.2020)
5. Адеподжу А. Взаимосвязь между внутренней и международной миграцией: африканская действительность. *Международный журнал социальных наук*, 1999. № 024. С. 101–111.
6. Аксенова Ю., Вербицкий А., Гамольский П. Фандрайзинг для развития. М.: ИНФРА – М, 2001. 234 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/955216/> (дата звернення: 31.08.2020)
7. «АКЦентр». Истории, которые вдохновляют. *MediaPort*. 29 сентября 2017 года. URL: <https://www.mediaport.ua/akcentr-istorii-kotorye-vdohnovlyayut> (дата звернення: 31.08.2020)
8. Алебастрова И. А. Конституционализм как правовое основание социальной солидарности : монография. М.: Проспект, 2016. 549 с. URL: <https://bitly.su/Ou49QTb> (дата звернення: 31.08.2020)
9. Амбарова П. А. Жизненные и поведенческие стратегии в зеркале общностного подхода. *Культура, личность, общество в современном мире: Методология, опыт эмпирического исследования*: материалы XVIII Международной конференции памяти проф. Л. Н. Когана, (г. Екатеринбург,

- 19-20 марта 2015 г.). Екатеринбург: УрФУ, 2015. С. 620-630. URL: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/32502/1/klo_2015_72.pdf (дата звернення: 31.08.2020)
10. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». К.: НІСД, 2015. 684 с. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/POSLANNYA-2015_giper_new-4af35.pdf (дата звернення: 31.08.2020)
11. Арбеніна В. Л. Структура вільного часу та спрямованість інтересів молоді. *Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації* / ред. Л. Г. Сокурянської. Х.: Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2000. С. 107–125.
12. Балакірєва О. Спектр проблем вимушених переселенців в Україні: швидка оцінка ситуації та потреб. *Вимушені переселенці в Україні: питання термінового та середньострокового реагування: матер. круглого столу*. (9 липня 2014 р.). URL: <http://www.uisr.org.ua/news/36/83.html> (дата звернення: 15.02.2015)
13. Балакірєва О. Трудовий потенціал та рівень державної підтримки внутрішньо переміщених осіб. *Внутрішньо переміщені особи в Україні: реалії та можливості: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (27 лютого 2015 р.). 28 с. URL: http://www.idss.org.ua/arhiv/2015_27_02_Balakireva.ppt (дата звернення: 31.08.2020)
14. Балаян М. Н. Социокультурный потенциал волонтерского движения современной студенческой молодежи : автореф. дисс. ... канд. социолог. наук : 22.00.06. Адыгейский государственный университет. Майкоп, 2015. 23 с. URL: <http://cheloveknauka.com/sotsiokulturnyy-potentsial-volonterskogo-dvizheniya-sovremennoy-studencheskoj-molodezhi> (дата звернення: 31.08.2020)
15. Білич І. О. Мімікрія волонтерського руху в Україні. *Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*, 2013. Т. 18. Вип.

- 2(2). С. 156-163. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_sip_2013_18_2\(2\)_21](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_sip_2013_18_2(2)_21) (дата звернення: 31.08.2020)
16. Биков А. В. Теоретико-методологические подходы к изучению альтруизма: аналитический обзор. Социология: 4М, 2013. № 37. С. 179-207. URL: <https://www.jour.fnisc.ru/index.php/soc4m/article/view/3759/3520> (дата звернення: 22.01.2021)
17. Благодійний фонд «Карітас Харків». URL: <https://caritas.kharkiv.ua/> (дата звернення: 31.08.2020)
18. Благодійність і волонтерство-2016: результати соціологічного дослідження. URL: <https://dif.org.ua/article/blagodiynist-i-volonterstvo-2016-rezultati-sotsiologichnogo-doslidzhennya> (дата звернення: 31.08.2020)
19. Богомолов А. В., Данилов С. И., Семиволос И. Н., Яворская Г. М. Исламская идентичность в Украине / Пер. с укр. Изд. 2е доп. К.: ИД «Стилос», 2006. 192 с. URL: <https://bitly.su/4mF0ZuEK> (дата звернення: 31.08.2020)
20. Бойко Н. Ціннісні пріоритети соціально-активних користувачів інтернету. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, 2015. №4 (29). С. 79-85. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/apspp_2015_4\(1\)_12](http://nbuv.gov.ua/UJRN/apspp_2015_4(1)_12). (дата звернення: 31.08.2020)
21. Браточкин А. Культурная травма и медиа. *Культура 3.0.*: материалы семинара (г. Киев, 15 ноября 2014 г.). 7 с. URL: <http://gefeter.ru/archive/15301> (дата звернення: 31.08.2020)
22. Буздуган Я. М., Никонович О. Еволюція світового волонтерського руху. *Віче: теоретичне, громадсько-політичне видання у структурі апарату Верховної Ради України*, 2013. №12. С. 7-10. URL: <https://bitly.su/V9oMhu> (дата звернення: 31.08.2020)
23. Булатик В. Из переселенцев – в возвращенцы, или почему молодежь возвращается на Донбасс. *Остров*. 30 ноября 2016 года. URL: <https://www.ostro.org/general/politics/articles/514156/> (дата звернення: 31.08.2020)

24. Бурдьє П. Начала. Choses dites / пер. с фр. Н. А. Шматко. М. : Socio Logos. 1994. 288 с.
25. Бурдьє П. Практический смысл / Перевод с французского. Общая редакция перевода и послесловие Н. А. Шматко. Издательство «АЛЕТЕЙЯ», Санкт-Петербург. 2001. 562 с. URL: http://yanko.lib.ru/books/cultur/bourdieu-praktich_smusl-8l.pdf (дата звернення: 31.08.2020)
26. Бурдьє П. Социология социального пространства / Пер. с фр., общ. ред. Н. А. Шматко. СПб.: Алетея; М.: Ин-т эксперим. социологии : Алетея, 2005. 288 с. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/3047> (дата звернення: 31.08.2020)
27. Бурдьє П. Формы капитала / пер. с англ. М. С. Добряковой. *Экономическая социология*, 2002. №5. С. 60–74. URL: https://ecsoc.hse.ru/data/2011/12/08/1208205039/ecsoc_t3_n5.pdf (дата звернення: 31.08.2020)
28. В Одессе жулики массово маскируются под беженцев из Донбасса. *Харьковские известия*. 24 февраля 2015 года. URL: <http://izvestia.kharkov.ua/on-line/20/1181316.html> (дата звернення: 31.08.2020)
29. В регионах, где сконцентрировано большинство переселенцев, значительно возросло количество краж (инфографика). *Зеркало недели*. 8 октября 2016 года. URL: <https://goo-gl.su/L4WL> (дата звернення: 31.08.2020)
30. "Вайдотас делает очень важное дело". Литовские волонтеры помогают украинским детям. *Зеркало недели*. 11 июня 2016 года. URL: <https://goo-gl.su/Hzm7> (дата звернення: 31.08.2020)
31. Вайнола Р. Х., Капська А. Й., Комарова Н. М. Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку. К, 1999. 122 с.
32. Валерий Писаренко отстаивает жилищные права студентов-переселенцев. *Харьковские известия*. 9 июля 2018 года. URL: <http://izvestia.kharkov.ua/on-line/20/1273382.html> (дата звернення: 31.08.2020)

33. Ван Дейк Т. А. Дискурс и доминирование / пер. с англ. Е. Кожемякина. Современный дискурс-анализ. Вып. 1. Том 1. 2009. URL: http://www.discourseanalysis.org/ada1_1.pdf (дата звернення: 20.01.2021)
34. Відбулася презентація результатів соціологічного опитування населення України щодо ставлення до внутрішньо переміщених осіб. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/249101863> (дата звернення: 31.08.2020)
35. Війна на кримінальному фронті. *Дзеркало тижня*. 8 жовтня 2018 року. URL: <https://dt.ua/internal/viyna-na-kriminalnomu-fronti-.html> (дата звернення: 31.08.2020)
36. Вільча – переселене село / під ред. Г. Грінченко, В. Науменко, С. Телухи. Харків: «Друкарня Мадрид», 2018. 188 с. URL: <https://bitly.su/ZKULd> (дата звернення: 31.08.2020)
37. Вибірчі права переселенців невід’ємні від інших прав. *Голос України*. 6 червня 2016 року. URL: <http://www.golos.com.ua/article/270996> (дата звернення: 31.08.2020)
38. Вибірчі права пропонують поновити для всіх переселенців. *Голос України*. 8 грудня 2018 року. URL: <http://www.golos.com.ua/article/296916> (дата звернення: 31.08.2020)
39. Внутрішньо переміщені особи (ВПО). УВКБ ООН в Україні. URL: http://unhcr.org.ua/en/?option=com_content&view=article&layout=edit&id=1293 (дата звернення: 31.08.2020)
40. Внутрішня міграція та тимчасові переміщення в Україні в умовах політичних та соціально-економічних загроз. Аналітична записка. URL: http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/vnutrishnya_migratsia-45aa1.pdf (дата звернення: 31.08.2020)
41. Волков В. В. О концепции практик(и) в социальных науках. *Социологические исследования*, 1997 № 6. С. 9-23. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/234/149/1217/002.VOLKOV.pdf> (дата звернення: 31.08.2020)

42. Волков В. В., Хархордин О. В. Теория практик. Серия «Прагматический поворот». Вып. 2. СПб. : Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге. 2008. 298 с. URL: https://eupress.ru/uploads/ebooks/praktiki_e.pdf (дата звернення: 31.08.2020)
43. Волонтер року. Національний конкурс «Благодійна Україна». URL: <https://bitly.su/kUVO> (дата звернення: 31.08.2020)
44. Волонтери харківського шпиталю депутатці Кошелєвій: не треба брехати, Альоно! *ТСН*. 8 грудня 2014 року. URL: <https://bitly.su/DfbiEEV> (дата звернення: 31.08.2020)
45. Волонтерство как направление воспитательной работы в ВУЗе. / Казакова Т. В. та ін. *Современные проблемы науки и образования*, 2015. № 4. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=20442> (дата звернення: 31.08.2020)
46. Волонтерська партія України Харківська область. URL: <https://www.chesno.org/party/154/kharkivska/> (дата звернення: 31.08.2020)
47. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналіт. доп. К.: НІСД, 2015. 36 с. URL: <http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/volonter-697e4.pdf> (дата звернення: 31.08.2020)
48. Волонтерський рух в Україні. GFK. 2014. 29 с. URL: http://www.un.org.ua/images/stories/Survey_Results_2014.pdf (дата звернення: 31.08.2020)
49. Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии. СПб. : Питер. 2007. с. 335.
50. Геваковська М. Волонтерський туризм. *Вісник Львівського університету: Сер.: Географічна*, 2013. Вип.43, ч.1. С. 178-183. URL: <https://bitly.su/UdqY> (дата звернення: 31.08.2020)
51. Геополітичні орієнтації громадян України: стале і мінливе останніх років (лютий 2012 - лютий 2015). URL:

- <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=507> (дата звернення: 31.08.2020)
52. Георгій Тука: «Житло й працевлаштування — це основні проблеми переселенців, і розв’язувати одну без одної безперспективно». *Голос України*. 6 липня 2016 року. URL: <http://www.golos.com.ua/article/271903> (дата звернення: 31.08.2020)
53. Гидденс Э. Устроение общества: Очерки теории структурації. М., 2003. 528 с.
54. Глушко И. В. Осмысление феномена социальных практик и возможностей их развития. *Общество: философия, история, культура*, 2011. № 1-2. С. 32-36. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/osmyslenie-fenomena-sotsialnyh-praktik-i-vozmozhnostey-ih-razvitiya> (дата звернення: 31.08.2020)
55. Голованова Т. П., Гапон Ю. А. Волонтерство в соціальній роботі як феномен цивілізованого суспільства. Запоріжжя, 1996. 314 с.
56. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи. Киев: Наукова думка, 1988. 142 с.
57. Голодовка за жильё: как переселенка добивается внимания власти. *MediaPort*. 14 сентября 2017 года. URL: <https://www.mediaport.ua/golodovka-za-zhilyo-kak-pereselenka-dobivaetsya-vnimaninya-vlastey> (дата звернення: 31.08.2020)
58. Горбунова-Рубан С. А., Кулинич О. В., Коханий Т. А., Парщик А. В. Волонтерское движение в Харькове: Харькову-350 лет / под. ред. С. А. Горбуновой-Рубан. Харьков: Фактор, 2004. 160 с.
59. Гофман И. Анализ фреймов: Эссе об организации повседневного опыта/ Пер. с англ. Р.Е. Бумагина, Ю.А. Данилова, А.Д. Ковалева, О.А. Оберемко под ред Г.С. Батыгина и Л.А. Козловой. М.: Институт социологии РАН; ФОМ, 2004.
60. Громадська організація «Станція “Харків”». URL: <https://station.kharkov.ua/> (дата звернення: 31.08.2020)

61. Губеладзе І. Г. Психологічні механізми трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті: дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.05 / Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. К., 2012. 16 с. URL: http://lib.iitta.gov.ua/705596/3/dis_Hubeladze.pdf (дата звернення: 31.08.2020)
62. Гуманітарні програми. Карітас Україна. URL: <http://caritas.ua/hum/> (дата звернення: 31.08.2020)
63. Гурбик А. О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волесть, дворище, село, сябринна спілка). НАН України. Ін-т історії України. К., 1998. 319 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Toloka> (дата звернення: 31.08.2020)
64. Дейнеко О., Білокопитов Д., Філіппова О. Реформа децентралізації в оцінках лідерів об'єднаних територіальних громад: нові виміри соціальної суб'єктності. *Український соціологічний журнал*. 2020. (21). С. 16-24. URL: <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/15378/14375> (дата звернення: 19.01.21)
65. Демченко З. А. Жизненные стратегии студентов в научно-исследовательской деятельности как педагогическая проблема высшей профессиональной школы и ее альтернативное решение. *Историческая и социально-образовательная мысль*, 2012. № 3(13). С. 98-102.
66. Департамент захисту внутрішньо переміщених осіб «Європола». URL: <https://www.facebook.com/groups/r240880/about/> (дата звернення: 31.08.2020)
67. Дибайло В. Законодавчі аспекти регулювання волонтерської діяльності в Україні. *Добра воля*, 2001. №7. С.16-18.
68. Дикань (Агамір'ян) Л. В. Творчі дозвіллієві практики як фактор формування соціальної суб'єктності сільських підлітків. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04 / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2019. 257 с.

69. Динамика миграции: какие области выбирают переселенцы. *РБК-Украина*. 13 февраля 2018. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/dinamika-migratsii-kakie-oblasti-vybirayut-1518535388.html> (дата звернення: 31.08.2020)
70. До начала холодов все работы должны быть завершены! *Харьковские известия*. 11 октября 2017 года. URL: <http://izvestia.kharkov.ua/SpecPro/deputat/572/573/1252412.html> (дата звернення: 31.08.2020)
71. Довіра до соціальних інституцій та груп 2016 р. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=579> (дата звернення: 31.08.2020)
72. Довіра соціальним інститутам, грудень 2018 р. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=817&page=1> (дата звернення: 31.08.2020)
73. Довіра соціальним інституціям та партія, грудень 2020 р. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1005&page=1&t=1> (дата звернення: 04.01.2021)
74. Долаючи розломи: у пошуку відповідей на виклики інтеграції потерпілих від збройного конфлікту (аналітичні Записки на полях) / За ред. О. Іванкової-Стецюк, Г. Селещука. Карітас України. Стрий: ТОВ «Видавничий дім «Укрпол»», 2016. 68 с.
75. Долаючи розломи-2: розширення просторів миротворення в територіальних громадах України (аналітичні записки на полях) / За ред. О. Б. Іванкової-Стецюк, Г. Селещука; Карітас України. Стрий: ТОВ «Видавничий дім «Укрпол»», 2017. 64 с.
76. Долгов А. Ю. Историко-методологическая реконструкция теории созидательного альтруизма Питирима Сорокина. *Социологические исследования*, 2014, № 9. С. 104-114.
77. Дом – это не стены. *MediaPort*. 24 января 2017 года. URL: <https://www.mediaport.ua/dom-eto-ne-steny> (дата звернення: 31.08.2020)

78. Допомога внутрішньо переміщеним особам. Товариство Червоного Хреста України. URL: <https://redcross.org.ua/idps/> (дата звернення: 31.08.2020)
79. Допомога ВПО і громадам, які зазнали наслідків конфлікту. Міжнародна організація з міграції. URL: <http://iom.org.ua/ua/dopomoga-vpo-i-gromadam-yaki-zaznaly-naslidkiv-konfliktu> (дата звернення: 31.08.2020)
80. Дудник О. В. Жизненные стратегии как инструмент анализа трансформирующегося общества. Вестник РУДН. Серия: Социология, 2007. №4. С. 45-53. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhiznennye-strategii-kak-instrument-analiza-transformiruyuschegosya-obschestva> (дата звернення: 31.08.2020)
81. Жванія Т. В. Сучасна вимушена міграція: соціально-політичні аспекти. *Сучасне суспільство*, 2015. Вип. 2(2). С. 46-56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cuc_2015_2%282%29_7 (дата звернення: 31.08.2020)
82. Житло для переселенців: як поселитися у покинутій сільській хаті. *Голос України*. 29 липня 2015 року. URL: <http://www.golos.com.ua/article/257457> (дата звернення: 31.08.2020)
83. Жужа Л. О. Політичний менеджмент волонтерства АТО. *Грані*, 2015. № 6 (122). С. 38-49. URL: <https://bitly.su/1xppJFY> (дата звернення: 31.08.2020)
84. Журавлева А. А. Волонтерство как социокультурный феномен. Томск: Томский государственный университет, 2016. С. 67. URL: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/services/Download/vital:2569/SOURCE01> (дата звернення: 31.08.2020)
85. Закон України «Про волонтерську діяльність» (№ 246-VIII від 05.03.2015).
86. Заславская Т. И. Современное российское общество. *Социальный механизм трансформации*. М., 2004. 400 с.
87. Зборовский Г. Е. Проблема волонтерства в структуре социологического знания. *Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета*. Социально-экономические науки, 2017. №

3. С. 8–23. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-volonterstva-v-strukture-sotsiologicheskogo-znaniya> (дата звернення: 31.08.2020)
88. Зборовский Г. Е., Певная М. В., Ведерников А. А. Военное волонтерство: концептуализация объекта социологического исследования. *Вестник ВЭГУ*, 2017. № 4(90). С. 41-51. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=29842207> (дата звернення: 31.08.2020)
89. Зверева І. Д. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. Київ, Сімферополь: Універсум, 2012. 536 с.
90. Звіт національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами станом на березень 2019 р. URL: http://ukraine.iom.int/sites/default/files/nms_round_13_ukrainian.pdf (дата звернення: 31.08.2020)
91. Звіт за результатами всеукраїнського опитування внутрішньо переміщених осіб та мешканців приймаючих громад. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20160111_Shpiker-report/Rep_Internews.ukr.pdf (дата звернення: 31.08.2020)
92. Звіт Ресурсного центру допомоги вимушеним переселенцям за друге півріччя 2015 року. URL: <https://www.prostir.ua/?news=zvit-resursnoho-tsentru-dopomohy-vymushenym-pereselentsyam-za-druhe-pivrichchya-2015-r> (дата звернення: 31.08.2020)
93. Злобіна О. Особистість як суб'єкт соціальних змін, К.: ІС НАНУ, 2004. 400с.
94. Злобіна О., Тихонович В. Суспільна криза і життєві стратегії особистості. К.: Стилос, 2001. 238 с.
95. Ильин В. И. Драматургия качественного полевого исследования. СПб.: Интерсоцис, 2006. 256 с.
96. Истомина А. Г., Оберемко О. А. Легитимация протестного участия волонтеров. *Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены*, 2015. № 6. С. 32-47. URL:

- <https://cyberleninka.ru/article/n/legitimatsiya-protestnogo-uchastiya-volonterov>
(дата звернення: 31.08.2020)
97. Індекс інтеграції внутрішньо переміщених осіб: методологія. URL: <https://cedos.org.ua/uk/vpo-integration-index/methodology> (дата звернення: 31.08.2020)
98. Індекс інтеграції внутрішньо переміщених осіб: результати URL: <https://cedos.org.ua/uk/vpo-integration-index/results> (дата звернення: 31.08.2020)
99. Індекс інтеграції внутрішньо переміщених осіб. Чому інтеграція важлива? URL: <https://cedos.org.ua/uk/vpo-integration-index>(дата звернення: 31.08.2020)
100. Ініціативна група «Нова мета». URL: <https://www.facebook.com/novametaua/> (дата звернення: 31.08.2020)
101. Історія, теорія та практика волонтерського руху в Україні: науково-навчально-методичний посібник / Харченко С. Я та ін.; за ред. С. Я. Харченко. Луганськ: ДЗ "Луганський національний університет ім. Т. Шевченка", Н.-д. центр пробл. соц. педагогіки та соц. роботи АПН України і Луганського національного університету ім. Т. Шевченка, 2008. 319 с.
102. Йоргенсен М. В. Филипс Л. Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод: пер. с англ. / 2-е изд., испр. Харьков: Изд-во "Гуманитарный центр", 2008. 352 с.
103. Кабмин ограничил в правах пенсионеров-переселенцев. *Харьковские известия*. 19 октября 2015. URL: <https://izvestia.kharkov.ua/online/politika/1197336.html> (дата звернення: 31.08.2020)
104. Как линия разграничения разделила пенсионеров. *MediaPort*. 31 декабря 2017 года. URL: <https://www.mediaport.ua/kak-liniya-razgranicheniya-razdelila-pensionerov> (дата звернення: 31.08.2020)
105. Как переселенцы из зоны АТО начинают новую жизнь на новом месте. *Харьковские известия*. 29 января 2015 года. URL: <http://izvestia.kharkov.ua/tv-proekty/hi/1548/1179617.html> (дата звернення: 31.08.2020)
106. Квале С. Исследовательское интервью. М.: Смысл, 2003. 301 с.

107. Келін В., Чапуісат Г. дослідження по країнах: Україна зменшення тривалого внутрішнього переміщення як колективний результат, UNOCHA, 2017. 12 с. URL: https://www.unocha.org/sites/unocha/files/Breaking_the_impasse_case_study_ukraine_UA_25.08.pdf (дата звернення: 31.08.2020)
108. Класифікація волонтерських груп. Всеукраїнський Громадський Центр «Волонтер». http://www.volunteer.kiev.ua/pages/57-klasifikacya_volonterskih_grup (дата звернення: 31.08.2020)
109. Ковалев Е. М., Штейнберг И. Е. Качественные методы в полевых социологических исследованиях. М.: Логос, 1999. с. 352. URL: <https://bitly.su/2CHI2> (дата звернення: 02.09.2020)
110. Козачук М. Б. Протоволонтерство як феномен соціального життя людства. *«SOCIOПРОСТІР: міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи»*, 2016. № 5'16. С. 36-39. URL: <https://periodicals.karazin.ua/socioprostir/article/download/5326/4877/> (дата звернення: 02.09.2020)
111. Коридор жизни. *Зеркало недели*. 6 июня 2014 года. URL: <https://dt.ua/internal/koridor-zhittya-.html> (дата звернення: 02.09.2020)
112. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / пер. с англ. Стрельникова Л., Стасенко А. *Общественные науки и современность*, 2001. № 3. С. 122-139. URL: <http://ecsocman.hse.ru/text/16383847/> (дата звернення: 02.09.2020)
113. Крапівіна Г. О. Світовий волонтерський рух: стан і статус. *Вісник економічної науки України*, 2012. № 1 (21). С. 73-76. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/handle/123456789/44739> (дата звернення: 02.09.2020)
114. Крыша. *Зеркало недели*. 9 декабря 2014 года. URL: <https://zn.ua/business/krysha-.html> (дата звернення: 02.09.2020)
115. Кудринская Л. А. Добровольческий труд: сущность, функции, специфика. *Социологические исследования*, 2006. №6. С. 21. URL: <http://www.library.fa.ru/files/Kudrinskaya.pdf> (дата звернення: 02.09.2020)

116. Кузьминчук А. А. Волонтерство как социальный институт. *Культура, личность, общество в современном мире: Методология, опыт эмпирического исследования*: материалы XVII Международной конференции памяти профессора Л. Н. Когана. (Екатеринбург, 20-21 марта 2014 г.). УрФУ, 2014. С. 1011-1017. URL: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/52030/1/klo_2014_125.pdf (дата звернения: 02.09.2020)
117. Кунельский Л. Э., Мацковский М. С. Энциклопедия социальной работы. В 3 т. Т. 3.: Пер. с англ. М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1994. 1024 с. URL: https://www.studmed.ru/kunelskiy-le-mackovskiy-ms-enciklopediya-socialnoy-raboty-perevod-s-angliyskogo_9c63ddd870d.html (дата звернения: 02.09.2020)
118. Лапин Н. И. Социокультурный подход и социетально-функциональные структуры. *Социологические исследования*, 2000. № 7. С. 3-12. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/020/174/1217/001.LAPIN.pdf> (дата звернения: 02.09.2020)
119. Лапыгин В. Д. Изучение жизненных стратегий в контексте теории социального действия. *Вестник РГГУ Серия «Философия. Социология. Искусствоведение»*, 2016 (2). С. 133-137. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/izuchenie-zhiznennyh-strategiy-v-kontekste-teorii-sotsialnogo-deystviya> (дата звернения: 02.09.2020)
120. Лобанова А. С. Феномен соціальної мімікрії. К.: Інститут соціології НАН України, 300с. URL: http://www.ostrovok.lg.ua/sites/default/files/lobanova_a._s._fenomen_socialnoyi_mimikriyi.doc (дата звернения: 02.09.2020)
121. Логачева Л. Н., Логачева Е. В. Потенциал волонтерства — социальный ресурс устойчивого развития региона. *Вісник економічної науки України*, 2014. № 2. С. 71-77. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Venu_2014_2_16.pdf (дата звернения: 02.09.2020)

122. Луговая Е. А. Феномен добровольчества в социокультурном пространстве России : автореф. дис. ... канд. культ, наук : 24.00.01. Саратов, 2012. 20 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/fenomen-dobrovolchestva-v-sotsiokulturnom-prostranstve-rossii> (дата звернення: 02.09.2020)
123. Люди в воздухе. *Зеркало недели*. 10 октября 2014 года. URL: <https://zn.ua/SOCIUM/lyudi-v-vozduhe-.html> (дата звернення: 02.09.2020)
124. Лях Т. Л. Генеза волонтерського руху у вітчизняній та зарубіжній практиці. *Менеджмент волонтерських груп від А до Я* : навч.-метод. посібник. К.: Версо-04, 2012. 288 с.
125. Лях Т. Л. Мотивація до волонтерської діяльності. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, 2012. № 22(8). С. 84-91. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2012_22\(8\)_13](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2012_22(8)_13). (дата звернення: 02.09.2020)
126. Лях Т. Л. Подходы к классификации волонтерских групп. *Соціальна робота в Україні: теорія та практика*, 2010. №3. С.49-58. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/1208/1/T_LYAKH_PDKVG_KSP&KO_IPSP.pdf (дата звернення: 02.09.2020)
127. Маккарлі С., Лінч Р. Управління діяльністю волонтерів. *Як залучити громадськість до вирішення проблем суспільства* / пер. з англ. О. Винничук. К.: Ресурсний центр розвитку громадських організацій “Гурт”, 1998. 160 с.
128. Максименко О. Внутрішньо переміщені особи: реалії та перспективи. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2019. №1. С. 181-188. URL: <http://stmm.in.ua/archive/2019-1/11.php> (дата звернення: 02.09.2020)
129. Малес Л. В. Концептуализация социокультурного анализа в социологическом исследовании культуры общества (постановка проблемы). *Электронная библиотека Гражданское общество в России*. С. 28-32. URL: <http://www.civisbook.ru/files/File/Malec.pdf> (дата звернення: 02.09.2020)
130. Малес Л. В. Вивчаючи тексти культури. *Соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології* : монографія. К.: КІС, 2011. 324 с. URL:

- https://issuu.com/mklymchuk/docs/males_maket_final (дата звернення: 02.09.2020)
131. Малозабезпечені безробітні і переселенці можуть отримати гроші на відкриття власного бізнесу. *Харьковские известия*. 3 июля 2017 року. URL: <http://izvestia.kharkov.ua/tv-proekty/hi/2644/1243811.html> (дата звернення: 02.09.2020)
132. Маслоу А. Мотивация и личность / пер. А. М. Татлыбаевой. СПб.: Евразия, 1999. 478 с. URL: <http://psylib.org.ua/books/masla01/index.htm> (дата звернення: 02.09.2020)
133. Мертвые души и живые деньги. *Зеркало недели*. 1 апреля 2016 года. URL: <https://zn.ua/internal/mertvye-dushi-i-zhivye-dengi-.html> (дата звернення: 02.09.2020)
134. Мертон Р. К. Социальная теория и социальная структура. *Социологические исследования*, 1992. № 3 С. 104-114. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/979/645/1216/012.MERTON.pdf> (дата звернення: 02.09.2020)
135. Метелиця О. Волонтерський рух в Україні: наступність і сучасний стан (1990-ті рр. - поч. XXI ст.). *Наукові записки з української історії: збірник наукових статей*, 2007. №19. Т.: Астон. С. 304-309.
136. Міхеєва О. К., Середа В. В. Сучасні українські внутрішньо переміщені особи: основні причини, стратегії переселення та проблеми адаптації. *Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні: збірка аналітичних матеріалів*. Львів: Галицька видавнича спілка, 2015. С. 9-49. URL: <http://sociology.ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/12/Vnutrishno-peremishheni-osoby-v-Ukrayini-2014.pdf> (дата звернення: 02.09.2020)
137. Молодіжна громадська організація «Іскра». URL: <https://www.facebook.com/ngo.iskra/> (дата звернення: 02.09.2020)
138. Молодіжне відділення Червоного Хреста Харків. URL: <https://www.redcross.kh.ua/> (дата звернення: 02.09.2020)

139. Муздыбаев К. Стратегии совладания с жизненными трудностями. Теоретический анализ. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 1998. Т. 1. № 2. С. 100-111. URL: http://ecsocman.hse.ru/data/647/774/1231/007_Muzdabaev.pdf (дата звернення: 02.09.2020)
140. Мукомель В. И. Адаптация и интеграция мигрантов: методологические подходы к оценке результативности и роль принимающего общества. Россия реформирующаяся. Ежегодник: сборник научных статей / отв. ред. М. К. Горшков; Институт социологии РАН. Москва: Новый хронограф, 2016. Вып. 14. С. 411-467. URL: http://www.isras.ru/files/File/ezhegodnik/2016/Ezhegodnik_2016_Mukomel.pdf (дата звернення: 02.09.2020)
141. На какую работу хотят устроиться в Харькове переселенцы из зоны АТО. *Харьковские известия*. 8 июля 2014 года. URL: <http://izvestia.kharkov.ua/on-line/20/1165833.html> (дата звернення: 02.09.2020)
142. На плаву в Горішніх Плавнях. *Голос України*. 10 серпня 2016 року. URL: <http://www.golos.com.ua/article/274066> (дата звернення: 02.09.2020)
143. На форуме по инклюзии в Харькове обсудили реформу интернатов. *MediaPort*. 6 ноября 2017 года. URL: <https://www.mediaport.ua/na-forume-po-inklyuzii-v-harkove-obsudili-reformu-internatov> (дата звернення: 02.09.2020)
144. Назарук В. Волонтерський рух в Україні: від історії до реалій. *Перехрестя*, 2000. № 7. С. 12-16. URL: <https://www.citizen.novadoba.org.ua/content.php?dep=2&id=116> (дата звернення: 02.09.2020)
145. «Найуразливіша категорія переселенців — люди працездатного віку». *Голос України*. 22 липня 2015 року. URL: <http://www.golos.com.ua/article/257189> (дата звернення: 02.09.2020)
146. Народні помічники: портрет українського волонтера. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2016/01/04/infografika/suspilstvo/narodni-pomichnyky-portret-ukrayinskoho-volontera> (дата звернення: 02.09.2020)

147. Наумова Н. Ф. Жизненная стратегия человека в переходном обществе. *Социологический журнал*, 1995. Том. 0. № 2. С. С. 5-22. URL: <http://jour.isras.ru/index.php/socjour/article/view/159/160> (дата звернення: 02.09.2020)
148. Начать с нуля. Стартапы бойцов АТО и переселенцев. *MediaPort*. 28 марта 2018 года. URL: <https://www.mediaport.ua/nachat-s-nulya-startapy-boycov-ato-i-pereselencev> (дата звернення: 02.09.2020)
149. Нестик Т. Труд, капитал, энергия: Культурный, социальный и символический капиталы (обзорный материал). *Альманах «Восток»*, 2004. № 2(14). URL: https://web.archive.org/web/20180928234539/http://www.situation.ru/app/j_art_32_5.htm (дата звернення: 02.09.2020)
150. Никонов В. Н., Стегний М. В. Мотивы волонтерской деятельности. *Вестник ПНИПУ. Социально-экономические науки*, 2018. № 1, 146-156. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/motivatsiya-volonterskoj-deyatelnosti-1> (дата звернення: 02.09.2020)
151. Новый министр соцполитики разделяет взгляды Розенко по верификации переселенцев Минфином: "Пользы нет никакой". *Зеркало недели*. 17 апреля 2016 года. URL: <https://goo-gl.su/VOdvPy> (дата звернення: 02.09.2020)
152. Нужны ли переселенцам гранты. *Харьковские известия*. 28 февралфя 2017 года. URL: <http://izvestia.kharkov.ua/on-line/20/1234239.html> (дата звернення: 02.09.2020)
153. Обговорення щодо перейменування вулиці Інститутської на вулицю Героїв Небесної Сотні у Печерському районі. URL: <https://forum.kyivcity.gov.ua/projects/view.php?P=36> (дата звернення: 02.09.2020)
154. Обліковано 1 413 649 внутрішньо переміщених осіб. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/17733.html> (дата звернення: 02.09.2020)

155. Огієнко В. І. Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження. *Національна та історична пам'ять*, 2013. Вип. 6. С. 145-156. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_6_16 (дата звернення: 02.09.2020)
156. Одиноких літніх переселенців прихистили на Рівненщині. *Голос України*. 28 березня 2015. URL: <http://www.golos.com.ua/article/253328> (дата звернення: 02.09.2020)
157. ООН выделить переселенцам в Днепропетровской области \$ 2 млн. *Зеркало недели*. 24 октября 2014 года. URL: https://zn.ua/UKRAINE/oon-vydelit-pereselencam-v-dnepropetrovskoy-oblasti-2-mln-157014_.html (дата звернення: 02.09.2020)
158. Оружие горя. *Зеркало недели*. 2 октября 2015 года. URL: https://zn.ua/socium/oruzhie-gorya-_.html (дата звернення: 02.09.2020)
159. Отчёт по проекту «Ресурс добровольческого движения авангардных групп для российской модернизации». М.: ФОМ, 2012. 279 с. URL: <https://opuo.ru/wp-content/uploads/2016/04/Resurs-dobrovolcheskogo-dvizheniya.pdf> (дата звернення: 02.09.2020)
160. Панькова О. В., Касперович О. Ю., Іщенко О. В. Розвиток волонтерської діяльності в Україні як прояв активізації соціальних ресурсів громадянського суспільства: специфіка, проблеми та перспективи. *Український соціум*, 2016. 2(57). С. 25-40. URL: <https://bitly.su/RJnk> (дата звернення: 02.09.2020)
161. Панькова О.В. Інституційне забезпечення інтеграції ВПО у приймаючі громади: концептуальні, стратегічні та науково-практичні засади. *Інтеграція внутрішньо переміщених осіб у територіальні громади: діагностика стану та механізми забезпечення*; НАН України, Інститут економіки промисловості. Київ, 2018. С.101-123. URL: https://iie.org.ua/wp-content/uploads/2018/11/mono_VPO_2018.pdf
162. "Папа для України": церкви Європи передали постраждалим на Донбасі €16 мільйонів. УКРІНФОРМ. *Мультимедійна платформа іномовлення*

України. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2581917-papa-dla-ukraini-cerkvi-evropi-peredali-postrazdalim-na-donbasi-16-miljoniv.html> (дата звернення: 02.09.2020)

163. Певная М. В. Волонтерство как социальный феномен: управленческий подход : дис. ... доктора социол. наук: 22.00.08 ФГАОУ ВО «Национальный исследовательский Нижегородский государственный университет им. Н. И. Лобачевского». Нижний Новгород, 2017. 368 с. URL: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/54244/1/urfu1760_d.pdf (дата звернення: 02.09.2020)

164. Певная М. В. Волонтерство как социологическая проблема. *Социологические исследования*, 2013. № 2. С. 110-119. URL: http://www.isras.ru/files/File/Socis/2013_2/Pevnaya.pdf (дата звернення: 02.09.2020)

165. Певная М. В. Дисциплинарные и методологические подходы к исследованию волонтерства. *Известия Уральского федерального университета. Сер. 1, Проблемы образования, науки и культуры*, 2013. № 2 (113). С. 174-180. URL: <https://journals.urfu.ru/index.php/Izvestia1/article/view/819/766> (дата звернення: 02.09.2020)

166. Певная М. В. Управление волонтерством: международный опыт и локальные практики : монография. М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т им. первого Президента России Б. Н. Ельцина, Ин-т гос. управления и предпринимательства. Екатеринбург : Изд-во Урал, ун-та, 2016. 434 с. URL: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/37792/1/978-5-7996-1677-9_2016.pdf (дата звернення: 02.09.2020)

167. Певная М. В., Кузьминчук А. А. Сообщество волонтеров Среднего Урала в русле региональной политики. *XVII Апрельская международная конференция по проблемам развития экономики и общества*. В 4 книгах. Кн. 3. М.: Изд. Дом ВШЭ, 2017. С. 55-64. URL: <https://studylib.ru/doc/4269346/m.->

- v.-pevnaya--a.a.-kuz. minchuk-ural. skij-federal. nyj (дата звернення: 02.09.2020)
168. Переміщені університети: як розвиваються ВНЗ, що виїхали з зони АТО. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/film-peremishcheni-universytety-displaced-universities/4352034.html> (дата звернення: 02.09.2020)
169. Переселенцы.Live. URL: <https://www.mediaport.ua/tags/pereselencylive>
170. Переселенці висадили «Алею миру». *Голос України*. 18 листопада 2016 року. URL: <http://www.golos.com.ua/article/279315> (дата звернення: 02.09.2020)
171. Переселенці не можуть отримати соцвиплати без спец довідки. *Дзеркало тижня*. 25 листопада 2014 року. URL: https://dt.ua/UKRAINE/pereselenci-ne-zmozhut-otrimati-socviplati-bez-specdovidki-157467_.html (дата звернення: 02.09.2020)
172. Переселенці — не проблема, а ресурс. *Голос України*. 16 січня 2016 року. URL: <http://www.golos.com.ua/rus/article/263247> (дата звернення: 02.09.2020)
173. Переселенці під час зарахування дитини до школи подаватимуть витяг із довідки ВПО. *Голос України*. 14 квітня 2018 року. URL: <http://www.golos.com.ua/article/301951> (дата звернення: 02.09.2020)
174. Переселенці стали волонтерами. *Голос України*. 30 серпня 2016 року. URL: <http://www.golos.com.ua/article/275117> (дата звернення: 02.09.2020)
175. Переселенцы с инвалидностью получили продуктовые наборы. *Зеркало недели*. 5 октября 2016. URL: https://zn.ua/UKRAINE/pereselency-s-invalidnostyu-poluchili-produktovye-nabory-226347_.html (дата звернення: 02.09.2020)
176. Переселенцы теперь будут платить пеню и штрафы за кредиты, взятые в 2018 году. *Харьковские известия*. 4 января 2018 года. URL: <http://izvestia.kharkov.ua/tv-proekty/hi/2870/1259208.html> (дата звернення: 02.09.2020)

177. Перрушу Р. Глосарій міграційних термінів. URL: http://web.archive.org/web/20070928193631/http://www.iom.org.ua/docs/im98_1.pdf (дата звернення: 02.09.2020)
178. Підтримка вимушених переселенців із зони АТО. Caritas Spes Україна. URL: <https://bitly.su/gf24> (дата звернення: 02.09.2020)
179. Погрібна В. Л. Волонтерський рух як ознака змін у ментальності українців. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія : Філософія*, 2016. №1. С. 196-202. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/14557/1/Pogribna_196-202.pdf (дата звернення: 02.09.20)
180. "Понауехавшие": Как дважды переселенцы приспособляются к жизни в "ДНР". *Зеркало недели*. 18 декабря 2015 года. URL: <https://zn.ua/socium/ponauehavshie-kak-dvazhdy-pereselency-prisposablivayutsya-k-zhizni-v-dnr-.html> (дата звернення: 02.09.2020)
181. Постмайданна благодійність і волонтерство-2015: результати соцдослідження. Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». URL: <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2015a/postmaidannazhennja-.htm> (дата звернення: 24.05.2016)
182. Похомова А. А. Волонтерство в современном мире как социальное явление. *Философия и социальные науки*, 2012. № 3-4. С. 63-67. URL: <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/91370/1/63-66.pdf> (дата звернення: 02.09.2020)
183. Працювати на Євро-2012 безплатно хоче рекордна кількість людей. *УНІАН*. 18 жовтня 2011 року. URL: <https://www.unian.ua/sport/556056-pratsyuvati-na-evro-2012-bezplatno-hoche-rekordna-kilkist-lyudey.html> (дата звернення: 02.09.2020)
184. Примаченко Я. Л. Переміщені особи. *Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 8. Па – Прик*. К.: «Наукова думка» НАН України. 2011. С. 128-130. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Peremischeni_osoby (дата звернення: 02.09.2020)

185. Прийняття внутрішньо переміщених осіб. GIZ в Україні. URL: <https://www.giz.de/en/worldwide/38776.html> (дата звернення: 02.09.2020)
186. Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності 2015. (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 22, ст.146) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-19> (дата звернення: 02.09.2020)
187. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. Закон України від 20.10.2014 № 1706-VI
188. Проценко О. О. Вимушене внутрішнє переміщення та внутрішньо переміщені особи: теоретичні підходи до вивчення. *«Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання»*: тези доповідей III Конгресу Соціологічної асоціації України (12-13 жовтня 2017, Харків). С. 131-133.
189. Проценко О. О. «Внутрішньо переміщені особи»: визначення поняття. *Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. (9 червня 2017, Маріуполь). С. 175-178.
190. Проценко О. О. «Внутрішньо переміщені особи» як категорія теоретизування та соціальної практики. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 2018. Т. 21. № 4. С. 47-55.
191. Проценко О. А. Волонтерская деятельность как основа формирования социального капитала личности. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*, 2017. Вип. 38. С. 61-67.
192. Проценко О. О. Волонтерство в сучасній Україні: фактори актуалізації. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, 2019. VII (32), Is.192, Feb. P. 89-94.
193. Проценко О. О. Волонтерський рух в сучасній Україні: ціннісні орієнтації, мотиви та соціальний капітал волонтерів. *Соціологія та сучасні соціальні трансформації*: матеріали VIII Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. (12-13 листопада 2015, Київ). С 44-46.

194. Проценко О. О. Образ внутрішньо переміщених осіб в медійному дискурсі: критичний дискурс-аналіз повідомлень ЗМІ. *Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*, 2018. Т. 23. Вип. 1 (30). С. 122-129.
195. Проценко О. О. Соціологічні теорії вивчення волонтерства. «*Соціологія у (пост)сучасності*»: зб. тез XVI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених (15-16 березня 2018, Харків). С. 80-81.
196. Проценко О. О. Соціокультурний та інституційний простір волонтерства в Україні: контексти та динаміка. *Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Серія соціологічна*, 2016. Вип. 10. С. 117-123.
197. Проценко О. О. Сучасне волонтерство: індивідуальні та інституціоналізовані практики. *Традиції та новації у розвитку сучасної соціологічної науки: дослідження молодих вчених*: зб. матеріалів I Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих учених. (27 лютого 2019, Київ). С. 83-86.
198. Проценко О. О. Тенденції розвитку волонтерства у глобалізованому суспільстві. «*Соціологія у (пост)сучасності*»: зб. тез XVIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених. (12-13 березня 2020, Харків). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна. С. 151-152.
199. Проценко О., Воронкова А., Ковальська Є., Шевчук М. Професійно-класова ідентичність на прикладі дозвіллевих практик українців. *Український соціологічний журнал*, 2018. №19. С. 73-83.
200. Псевдопереселенці оббирали державу з допомогою селищної влади. *Голос України*. 9 квітня 2016 року. URL: <http://www.golos.com.ua/article/266925> (дата звернення: 02.09.2020)
201. "Пускать корни сквозь камень — нет больше сил". Судьбы переселенцев. *Зеркало недели*. 1 апреля 2016 года. URL: <https://zn.ua/family/puskat-korni-skvoz-kamen-net-bolshe-sil-sudby-pereselencev-.html> (дата звернення: 02.09.2020)

202. Путь переселенцев: от адаптации к интеграции. *Зеркало недели*. 30 июня 2016 года. URL: <https://zn.ua/macrolevel/put-pereselenca-ot-adaptacii-k-integracii-253025.html> (дата звернення: 02.09.2020)
203. Реагування на надзвичайні ситуації, пов'язані з конфліктом на сході України. Unicef Україна. URL: <https://bitly.su/YVSPUO5> (дата звернення: 02.09.2020)
204. Резнік О. С. Добровольчі об'єднання як основа інтеграційних процесів в Україні. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*, 2014. № 20. С. 207-211. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Mtpsa_2014_20_36.pdf (дата звернення: 02.09.2020)
205. Резнік О. С. Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації. К.: ІС НАНУ, 2011. 336 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2375969/> (дата звернення: 02.09.2020)
206. Резнік О. С. Громадянські практики українців за умов кризи. *Криза в Україні: зони ураження. Погляд соціологів*. К.: ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2010. С. 62-75. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/library/zagroza.pdf> (дата звернення: 02.09.2020)
207. Резнік О. С. Членство у громадських організаціях як кооперативна практика. *Український соціум*, 2009. №2 (29). С. 22-33. URL: <http://i-soc.com.ua/institute/OReznik2009N2UkrSocium.pdf> (дата звернення: 02.09.2020)
208. Резник Ю. М., Резник Т. Е. Жизненные стратегии личности. *Социологические исследования*, 1995. № 12. С. 100-105. URL: http://ecsocman.hse.ru/data/381/829/1219/001_Reznik_100-105.pdf (дата звернення: 02.09.2020)
209. Ровенчак О. Визначення та класифікації міграцій: наближення до операційних понять. *Політичний менеджмент*, 2006. № 2. С. 127-139. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8810/11-Rovenchak.pdf?sequence=1> (дата звернення: 02.09.2020)

210. Розвиток підприємництва серед населення, що постраждало від конфлікту (2 етап). ПРООН Україна. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/projects/promoting-entrepreneurship-in-eastern-Ukraine.html> (дата звернення: 02.09.2020)
211. Розділені. *MediaPort*. 30 березня 2018 року. URL: <https://www.mediaport.ua/rozdileni> (дата звернення: 02.09.2020)
212. Рудакова О. В. Жизненные стратегии современного российского студенчества: Дис. ... канд. социол. наук : 22.00.04 : Москва, 2004. 185 с. URL: <http://cheloveknauka.com/zhiznennye-strategii-sovremennogo-rossiyskogo-studenchestva> (дата звернення: 02.09.2020)
213. Ручка О. Динаміка ціннісних пріоритетів громадян України. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 6 (20). Київ, 2018. С. 210-215.
214. Рыбаковский Л. Л. Миграция населения. Три стадии миграционного процесса. (Очерки теории и методов исследования). М.: Наука, 2001. 114 с. URL: <http://viperson.ru/articles/rybakovskiy-l-l-migratsiya-naseleniya-tri-stadii-migratsionnogo-protsessa-ocherki-teorii-i-metodov-issledovaniya> (дата звернення: 02.09.2020)
215. С правом на надежду. *MediaPort*. 8 сентября 2017 года. URL: <https://www.mediaport.ua/s-pravom-na-nadezhdu> (дата звернення: 02.09.2020)
216. Саган Г. В. Дитинство як соціокультурний простір: особливості диференціації в сучасному суспільстві. дис. ... канд. социол. наук: 22.00.04, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2014. 200 с.
217. Самойлов С. Ф., Тимофеева Н. И., Шеуджен Н. А. К анализу специфики социологического подхода к пониманию жизненной стратегии. *Общество и право*, 2016. № 3 (57). С. 202-206. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-analizu-spetsifiki-sotsiologicheskogo-podhoda-k-ponimaniyu-zhiznennoy-strategii> (дата звернення: 02.09.2020)

218. Семигіна Т. В. Гусак Н. Є., Трухан С. О. Соціальна підтримка внутрішньо переміщених осіб. *Український соціум*, 2015. № 2. С. 65-72. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoc_2015_2_8. (дата звернення: 02.09.2020)
219. Скворцова Т., Стернин И. О корпоративной идентичности. *Управление компанией*, 2007. № 2. С. 64-67. URL: <http://www.management.com.ua/hrm/hrm162.html> (дата звернення: 02.09.2020)
220. Слабжанин Н. Ю. Как эффективно работать с добровольцами. 2-е изд. Новосибирск: Ин-кварти, 2002. 98 с. URL: <https://cutt.ly/hj94V54> (дата звернення: 02.09.2020)
221. Слюсаревський М. М., Блинова О. Є. Психологія міграції: навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл.; Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України. Кіровоград : Імекс ЛТД, 2013. 244 с.
222. Сметанюк Ю. Феномен міграції в соціально-філософському дискурсі: понятійно-категоріальний апарат. *Versus*, 2016. № 1. С. 92-97. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vers_2016_1_19 (дата звернення: 02.09.2020)
223. Смирнов Е. А. Жизненные стратегии государственных служащих. Государственная служба 2002 год — часть 2. URL: <http://ido-rags.ru/?p=7421> (дата звернення: 02.09.2020)
224. Сокурянская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. Харьков: Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2006. 576 с.
225. Сорока Ю. Г. Видеть, мыслить, различать: социокультурная теория восприятия. Харків : Издательство ХНУ им. В. Н. Каразина, 2010. 334 с.
226. Сорокин П. А. Общество, культура и личность: Их структура и динамика. Система общей социологии. *Новые материалы к научной биографии*: Сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. Отв. ред. Ефременко Д. В., Кро-тов П. П. М., 2012. с. 12-57. URL: http://inion.ru/site/assets/files/3747/2012_pitirim_sorokin.pdf (дата звернення: 02.09.2020)

227. Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму / О. Г. Злобіна та ін.; за наук. ред. О. Г. Злобіної. Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. 276 с. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/journal/leshch-socio-psy-factors-a5-16-01-2017.pdf> (дата звернення: 02.09.2020)
228. Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А. Ручки. К.: Інститут соціології НАН України, 2002. 315 с.
229. Соціологи радять волонтерам балотуватися на Донбасі. URL: <https://dif.org.ua/article/sotsiologi-radyat-volonteram-balotuvatisya-na-donbasi> (дата звернення: 02.09.2020)
230. Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні / за наук. ред. О. Резніка. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. 288 с.
231. Стеббинс Р. А. Свободное время: к оптимальному стилю досуга / пер. с англ. Д. А. Кувардиной. *Социологические исследования*, 2000. №7. С. 64–72. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/465/174/1217/009.STEBBINS.pdf> (дата звернення: 03.09.2020)
232. Степаненко В. П. Громадянське суспільство: дискурси і практики. К.: Ін-т соціології НАН України, 2015. 420 с.
233. Стрельнікова О. О. Інституціоналізація доброчинної діяльності в умовах сучасного українського суспільства: дисертація кандидата соціологічних наук: спец. 22.00.04. Харків, 2012. 200 с.
234. Стрельнікова О.О. Основні підходи до визначення поняття «доброчинність». *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. : Соціологія*, 2012. Т. 177. Вип. 165. С. 51-53. URL: <https://bitly.su/kxqaoe> (дата звернення: 03.09.2020)
235. Суший О. В. Проблема колективної травми в українському соціумі та пошук стратегій її опанування. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2014. №6 (74). С.18-32. URL: http://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/sushyi_problema.pdf (дата звернення: 03.09.2020)

236. Тарасенко А. В. Некоммерческий сектор в странах Европейского союза и России в контексте трансформации государства благосостояния. СПб. : Норма, 2015. 224 с. URL: https://eusp.org/sites/default/files/archive/M_center/Nekommercheskiy_sektor_v_s_tranakh_ES_i_Rossii.pdf (дата звернення: 03.09.2020)
237. Толерантность через диалог. Переселенцы и городские власти решают актуальные вопросы вместе. *Харьковские известия*. 10 марта 2017 года. URL: <http://izvestia.kharkov.ua/tv-proekty/hi/2512/1235165.html> (дата звернення: 03.09.2020)
238. Тохтарова І. М. Волонтерський рух в Україні: шлях до розвитку громадянського суспільства як сфери соціальних відносин. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*, 2014. № 2. URL: http://el-zbirn-du.at.ua/2014_2/5.pdf (дата звернення: 03.09.2020)
239. Тощенко Ж. Т. Гражданское общество как объект социологии жизни. *Гуманитарий Юга России*, 2016. Том. 21. № 5. С. 50-62. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/grazhdanskoe-obschestvo-kak-obekt-sotsiologii-zhizni> (дата звернення: 03.09.2020)
240. Транзитные судьбы 10 историй женщин без определенного места жизни. *Зеркало недели*. 4 марта 2016 года. URL: https://zn.ua/columnists/tranzitnye-sudby-10-istoriy-o-zhenschinah-bez-opredelenного-mesta-zhizni-206180_.html (дата звернення: 03.09.2020)
241. Трапезнікова Д. Подяка за надзвичайні речі. *День*. 2 грудня 2016 року. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/photo/podyaka-za-nadzvychnayni-rechi> (дата звернення: 03.09.2020)
242. Трубнікова О. А. Волонтерство як форма соціальної активності особистості. *Актуальні проблеми психології*, 2009. Т. 7, № 20, ч.2. С. 205-209. URL: http://ecopsy.com.ua/data/zbirki/2009_20_2/sb20_ch2_50.pdf (дата звернення: 03.09.2020)
243. Тубалова И. В. Специфика организации дискурсов повседневности. *Вестник Томского государственного университета. Филология*, 2011. № 4

- (16). С. 41-52. URL: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000459273> (дата звернення: 03.09.2020)
244. Украина: У 32% переселенцев - посттравматический стресс. URL: <https://bitly.su/keyPANd> (дата звернення: 03.09.2020)
245. Украина входит в десятку стран с наибольшим количеством внутренних переселенцев. *Зеркало недели*. 29 ноября 2017 года. URL: <https://zn.ua/UKRAINE/ukraina-vhodit-v-desyatku-stran-s-naibolshim-kolichestvom-vnutrennih-pereselencev-267620.html> (дата звернення: 03.09.2020)
246. Українська міграція у часи кризи: вимушена і трудова мобільність. Аналітичний звіт: під ред. Дрбохлав Д., Ярощевич М., 2016. 169 с. URL: <https://europewb.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Migr-mobility-ukr.pdf> (дата звернення: 03.09.2020)
247. Хайдеггер М. Бытие и время / пер. с нем. В.В. Библихина. Харьков: «Фолио», 2003. 503 с. URL: http://yanko.lib.ru/books/philosoph/haydegger-butie_i_vremya-8l.pdf
248. Харьков – 2015. Что обещают звезды? *Харьковские известия*. 6 января 2015 года. URL: <http://izvestia.kharkov.ua/on-line/20/1178192.html> (дата звернення: 03.09.2020)
249. Хижняк Л. М., Андрищенко А. І. Інформаційне забезпечення соціального захисту внутрішньо переміщених осіб: досвід України. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*, 2015. Вип. 19-20. С. 20-28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mnf_2015_19-20_4 (дата звернення: 03.09.2020)
250. Хижняк О. В. Формування толерантності у молоді та проблеми волонтерського руху в Україні. *«Соціологія у (пост)сучасності»*: зб. тез доповідей учасників VII Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. С. 262-263.

251. Ципко С. Громадська активність студентської молоді: проблематика соціологічного аналізу. *Релігія та соціум*, 2016. № 3-4. С. 189-197. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/relsoc_2016_3-4_27. (дата звернення: 03.09.2020)
252. Черныш Н., Ровенчак О. Основные понятия и положения социокультурного подхода и специфика их применения в социологии. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 2006. № 1. С. 37–53. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/01/26/1214869682/3.pdf> (дата звернення: 03.09.2020)
253. Чистякова І. Становлення міжнародного волонтерського руху. *Педагогічна теорія і практика в контексті інтеграційних процесів: Матеріали Міжнародної Науково-практичної конференції*. Тернопіль: ТНЕУ, 2014. С. 284-289.
254. Чорнобильська катастрофа у цифрах: інфографіка. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2005521-cornobilska-katastrofa-u-cifrah-infografika.html> (дата звернення: 03.09.2020)
255. «Что вы ноете?»: как студенты-переселенцы решают трудности. Media Port. 23 марта 2018. URL: <https://www.mediaport.ua/chto-vy-noete-kak-studenty-pereselency-reshayut-trudnosti> (дата звернення: 24.01.2021)
256. Чухрай М. Інституціоналізація волонтерського руху в Україні: реалії та перспективи. *Соціологічні студії*, 2013. № 1. С. 104-108. URL: <https://bitly.su/MXxluR> (дата звернення: 03.09.2020)
257. Шабанова М. А. Экономический и социологический анализ институциональных изменений: возможности интеграции. *Общественные науки и современность*, 2006. № 6. С. 65-80. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/2010/12/13/1214861851/Shabanova.pdf> (дата звернення: 03.09.2020)
258. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе (статья вторая). *Социологические исследования*, 2001. № 2. С. 3-12. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/827/688/1231/002Shtompka.pdf> (дата звернення: 03.09.2020)

259. Штомпка П., Социология. Анализ современного общества: пер. с польск. С. М. Червонной. М.: Логос, 2005. 664 с. URL: https://www.hse.ru/data/2010/11/01/1223555931/Shtompka_p_sociologiya_analiz_sovremennogo_obshestva.pdf (дата звернення: 03.09.2020)
260. Штомпка П. Социальное изменение как травма: (статья первая) / Пер. А. Ю. Моисеева, Н. В. Романовский. *Социологические исследования*, 2001. № 1. С. 6-16. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/983/017/1220/1-Shtompka.pdf> (дата звернення: 03.09.2020)
261. Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер, с англ, под ред. В. А. Ядова. М.: Аспект Пресс, 1996. 416 с.
262. Шугальский С. С. Социальные практики: интерпретация понятия. *Знание. Понимание. Умение*, 2012. № 2. С. 276-280. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnye-praktiki-interpretatsiya-ponyatiya> (дата звернення: 03.09.2020)
263. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / Пер. с нем. и англ. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 1056 с.
264. Юрченко І. В. Інституціоналізація волонтерського руху в Україні :автореф. дис ... канд. соціол. наук: 22.00.03. Київ: Б.в., 2009 . 16 с.
265. Юрченко І. В. Інституціоналізація волонтерського руху в Україні : дис ... канд. соціол. наук: 22.00.03. Київ: Б.в., 2009 . 219 с.
266. Ядов В. А. Россия как трансформирующееся общество: Резюме многолетней дискуссии социологов. *Куда идет Россия? Власть, общество, личность*: Материалы международного симпозиума. 2000. 385 с.
267. Як голосуватимуть на виборах вимушені переселенці. *Голос України*. 15 жовтня 2014 року. URL: <http://www.golos.com.ua/article/10596> (дата звернення: 03.09.2020)
268. Яковлева Я. О. Чернобыльская трагедия как «культурная травма» Украины. *Антропологичні виміри філософських досліджень*, 2014, вип. 6. С. 43-53. URL: <http://ampr.diit.edu.ua/article/viewFile/35659/37196> (дата звернення: 03.09.2020)

269. Янц Н. Д. Основи діяльності волонтерів: Курс лекцій. Переяслав-Хмельницький, 2009. 200 с. URL: <http://bibl.com.ua/pravo/239/index.html> (дата звернення: 03.09.2020)
270. Япония предоставит \$13,6 млн на помощь переселенцам и восстановление Донбасса. *MediaPort*. URL: <https://www.mediaport.ua/yaponiya-predostavit-136-mln-na-pomoshch-pereselencam-i-vosstanovlenie-donbassa> (дата звернення: 03.09.2020)
271. AEGEE. URL: <https://www.facebook.com/1aegee.kyiv/> (дата звернення: 03.09.2020)
272. AIESEC. URL: <http://aiesec.ua/> (дата звернення: 03.09.2020)
273. Alexander, J. C. *The Civil Sphere*. Oxford : New York : Oxford University Press, 2006. P. 31.
274. An institutional history of internal displacement. URL: <http://www.internal-displacement.org/internal-displacement/history-of-internal-displacement> (дата звернення: 03.09.2020)
275. Anheier H. K., Salamon L. M. Volunteering in cross-national perspective: Initial comparisons. *Law and Contemporary Problems*. Vol. 62 № 4. Manchester, 1999. P. 43-66. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/fdee/2b0da61da94a2e9fe9322570e8ef6f4f9a3d.pdf> (дата звернення: 03.09.2020)
276. Arbak E., Villeval M. C. Endogenous Leadership: Selection and Influence. *Social Choice and Welfare*, Springer Verlag, 2013. 40 (3). P. 635-662. URL: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00664830/document> (дата звернення: 03.09.2020)
277. Berry J. Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology*, 1997. № 46. P. 5-34. URL: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x/abstract> (дата звернення: 03.09.2020)
278. Boersma K., Larruina R., Kraiukhina A., Lehota Z., Nury E. A port in a storm: Spontaneous volunteering and grassroots movements in Amsterdam. A

- resilient approach to the (European) refugee crisis. *Social Policy & Administration*, 2018. 1-15 pp. URL: <https://bitly.su/dO7ZnnKu> (дата звернення: 03.09.2020)
279. Breaking the Impasse: Reducing Protracted Internal Displacement as a Collective Outcome. UNOCHA, 2017. 160 p. URL: <https://bitly.su/ogIlXKF> (дата звернення: 03.09.2020)
280. Cnaan R., Handy F., Wadsworth M. Defining who is a volunteer: Conceptual and empirical considerations. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 1996 №25(3). P. 364-383.
281. Conflict-related Displacement in Ukraine: Increased Vulnerabilities of Affected Populations and Triggers of Tension within Communities. Thematic Report. July 2016. 25 p. URL: <https://www.osce.org/ukraine-smm/261176?download=true> (дата звернення: 03.09.2020)
282. Crawford N., Cosgrave J., Haysom S., Walicki N. Protracted displacement: uncertain paths to self-reliance in exile. HPG Commissioned Report. September 2015. 51 p. URL: <https://cutt.ly/iknuwUI> (дата звернення: 03.09.2020)
283. Davis Smith J. Volunteering and social development. *Voluntary Action*, 2000. № 3 (1). P. 9-23. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0899764004269744> (дата звернення: 03.09.2020)
284. Dekker P., Koopmans R., van den Broek A. Voluntary Associations, Social Movements and Individual Political Behaviour in Western Europe. *Private Groups and Public Life : Social Participation, Voluntary Associations and Political Involvement in Representative Democracies* / ed. by. J. W. van Deth. London; New York : Taylor & Francis e-Library, 2005. P. 224-243.
285. Ellis S. J., Campbell K. H. By the people: A history of Americans as volunteers, new century edition. Washington: Energize Inc, 2005. 386 p.
286. Esping-Andersen G. The Three Worlds of Welfare Capitalism. UK: Cambridge; Princeton University Press, 1990. 260 p. URL: <https://www.twirpx.com/file/2651043/> (дата звернення: 03.09.2020)

287. Expert seminar on protracted IDP situations. Expert Seminar on Protracted IDP Situations. 21-22 June 2007. 49 p. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2012/04/20070621_displacement.pdf (дата звернення: 03.09.2020)
288. Global Estimates 2015: People displaced by disasters. IDMC, July 2015, 48 p. <https://cutt.ly/Ckny6bl> (дата звернення: 03.09.2020)
289. Greenspan I., Sinha J., Handy F. The Road to Volunteering is Paved with Good Intentions: Volunteering in Immigrant Congregations as a Response to Religious, Social and Instrumental Motivations. *The International Journal of volunteer administration*. XXVIII. Number 2. 2011. P. 1-17.
290. Herskovits M. J. Man and His Works: *The Science of Cultural Anthropology*. N. Y., 1948. P. 678.
291. Hilding M. The Influence of Culture on Employee Volunteering, Stockholm, Sverige, 2012. 20 p. URL: <http://www.diva-portal.se/smash/get/diva2:549275/FULLTEXT01.pdf> (дата звернення: 03.09.2020)
292. Ho M., O'Donohoe S. Volunteer stereotypes, stigma and relational identity projects. *European Journal of Marketing*, 2014. vol 48, № 5/6. P. 854-877. URL: <https://cutt.ly/yknyC1I> (дата звернення: 03.09.2020)
293. Hochbaum A. The History of Volunteering at a Glance. URL: <https://www.givingway.com/blog/the-history-of-volunteering-at-a-glance#> (дата звернення: 03.09.2020)
294. Hustinx L., Handy F., Cnaan R. Volunteering. Third sector research. New York: Springer, 2010. P. 73–89. URL: <https://biblio.ugent.be/publication/1123069/file/1141880> (дата звернення: 03.09.2020)
295. Hustinx L. I quit, therefore I am? turnover and the politics of self-actualization. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 2010. № 39 (2). P. 236-255. URL: <https://biblio.ugent.be/publication/1100557/file/1102281.pdf> (дата звернення: 03.09.2020)

296. Hustinx L. Institutionally individualized volunteering: Toward a late modern reconstruction. *Journal of Civil Society*, 2010. № 6 (2). P. 165-179. URL: https://www.researchgate.net/publication/233085874_Institutionally_Individualized_Volunteering_Towards_a_Late_Modern_Re-Construction (дата звернення: 03.09.2020)
297. Hustinx L., Lammertyn F. Collective and Reflexive Styles of Volunteering: A Sociological Modernization Perspective. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 2003. Vol. 14, № 2. URL: <https://link.springer.com/article/10.1023/A:1023948027200> (дата звернення: 03.09.2020)
298. Khyzhniak O. Possibility and prospects of using the situational approach in the analysis of collective social action. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 2014. (1122). С. 72-76. URL: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/1537> (дата звернення: 03.09.2020)
299. Lee E. A Theory of Migration. *Demography*, 1966. 3(1), 47-57. URL: <https://emigratecaportuguesa.files.wordpress.com/2015/04/1966-a-theory-of-migration.pdf> (дата звернення: 03.09.2020)
300. Macduff N. The Multi-Paradigm Model of Volunteering. A New Way to Identify and Manage Volunteers. *Volunteer Leadership*, 2006. P. 31-36. URL: <http://www.volunteertoday.com/PDF/multiparadigm%20POLF.pdf> (дата звернення: 10.01.2020)
301. Massey D. S. Social Structure, Household Strategies and the Cumulative Causation of Migration. *Population Index*, 1990. No. 56. Pp. 3–26.
302. McSpadden L. A., Bjerneld M., Lindmark G., Garrett M. J. Motivations, Concerns, and Expectations of Scandinavian Health Professionals Volunteering for Humanitarian Assignments. *Disaster Management Response*, 2006. Apr-Jun 4(2). P. 49-58. URL: <https://bitly.su/y8VqiW> (дата звернення: 03.09.2020)
303. Mooney E. The Concept of Internal Displacement and the Case for Internally Displaced Persons as a Category of Concern. *Refugee Survey Quarterly*, 2005. P.

- 9-26. URL: <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/9.pdf> (дата звернення: 03.09.2020)
304. Musick M. A., Wilson J. Volunteers: a social profile. Indiana University Press, 2007. 680 p. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=u8Tabf5HcRcC&hl=ru> (дата звернення: 03.09.2020)
305. Navaratnam K. K. Extension of volunteers. Blacbirg: Viewpoint, 1986. 19 p. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED277884.pdf> (дата звернення: 03.09.2020)
306. Niche Tourism. Contemporary issues, trends and cases / Ed. by M. Novelli. Elsevier, 2005. 264 p. URL: <https://epdf.pub/niche-tourism-contemporary-issues-trends-and-cases.html> (дата звернення: 03.09.2020)
307. Nylund M. Varieties of Mutual Support and Voluntary Action: a Study of Finnish Self-Help Groups and Volunteers. Helsinki: Hakapaino Oy, 2000. 166 p.
308. Öberg S. Spatial and Economic Factors in Future South-North Migration. *The Future Population of the World: What Can We Assume Today?* / W. Lutz (ed.). Earthscan, London, 1996. P. 336-357.
309. Östensson S. Young people on the move: A study about young Europeans who participate in European Voluntary Service. Umea University, 2013. 32 p. URL: <https://cutt.ly/gknyJcV> (дата звернення: 03.09.2020)
310. Petersen W. A General Typology of Migration. *American Sociological Review*. June. 1958. 23 (3). Pp. 256-266.
311. Public Perception of "Who is a Volunteer": An Examination of the Net-cost Approach from a Cross-Cultural Perspective / Handy F. et al. *Voluntas*, 2000. Vol. 11. Is. 1. P. 45-65. URL: <https://bitly.su/WzjUgrGn> (дата звернення: 03.09.2020)
312. Salamon L., Sokolowski S., Haddock M. Measuring the economic value of volunteer work globally: concepts, Estimates, and a roadmap to the future. *Annals of Public and Cooperative Economics*, 2011. Vol. 82. N3. p. 225. URL: <http://ccss.jhu.edu/wp-content/uploads/downloads/2011/10/Annals-Septmeber-2011.pdf> (дата звернення: 03.09.2020)

313. Sherr M. E. Volunteering and human behavior theory. *Social work with volunteers*, 2008. Chapter 3. P. 31–46. URL: <https://www.yumpu.com/en/document/read/40298099/volunteerism-and-human-behavior-theory-lyceum-books> (дата звернення: 03.09.2020)
314. Smith D. H. Determinants of Voluntary Association Participation and Volunteering: A Literature Review. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 1994. Vol. 23. № 3 (September) P. 243-263. URL: <https://bitly.su/hJxST0> (дата звернення: 03.09.2020)
315. Smith J. R. Attachment style and motivation to volunteer among emerging adult college students, 2015. p. 57. URL: <https://pqdtopen.proquest.com/doc/1710050052.html?FMT=AI> (дата звернення: 03.09.2020)
316. Söderberg F. Volunteer that makes a difference or difference that makes a volunteer?: A study on the apprehension of roles and functions of European volunteers in Ghana Södertörn University. *Development & International Cooperation. Minor Field Study*, 2010. 47 p. URL: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:355124/FULLTEXT01.pdf> (дата звернення: 03.09.2020)
317. Soroka Iu. Hostility towards internal displaced people: researcher contribution to its formation. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 2016. Вип. 37. X.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна. С. 125–128. URL: <http://periodicals.karazin.ua/ssms/article/download/8013/7740> (дата звернення: 03.09.2020)
318. Stebbins R. *Between Work and Leisure: A Study of the Common Ground of Two Separate*, 2004. 153 p.
319. Tajfel H. *Social identity and intergroup relations*. Cambridge: Cambridge Univ.Press, 2010. 528 p.

320. The ripple effect: economic impacts of internal displacement. Thematic series. Internal displacement monitoring centre, 2019. 37 p. URL: <https://cutt.ly/kknyFFO> (дата звернення: 03.09.2020)
321. Understanding issue. UNOCHA, 2019. URL: <https://cutt.ly/qkny7hI> (дата звернення: 03.09.2020)
322. Van Dijk T. Discourse, Ideology and Context. *Folia Linguistica*. Special issue, ed. by R. Wodak, 2001. p. 12-40. URL: <https://bitly.su/pRGTw> (дата звернення: 03.09.2020)
323. Volunteer. *Online Etymology dictionary*. URL: https://www.etymonline.com/word/volunteer#etymonline_v_50003 (дата звернення: 03.09.2020)
324. Volunteering in the European Union. A Final Report submitted by GHK for the Educational, Audiovisual and Culture Executive Agency (EAC-EA), *Directorate General Education and Culture (DG EAC)*, 2010. 17 Febr. 326 p. URL: http://ec.europa.eu/citizenship/pdf/doc1018_en.pdf (дата звернення: 03.09.2020)
325. What gives? Cross-national differences in students' giving behavior / Kang C. et al. *The Social Science Journal*, 2011. № 48. p. 283-294.
326. What we do. Save the children Ukraine. URL: <https://ukraine.savethechildren.net/what-we-do> (дата звернення: 03.09.2020)
327. Wilson J., Musick M. The effects of volunteering on the volunteer. *Law and Contemporary Problems*, 1999. Vol. 62 № 3. p. 141-168. URL: <https://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1150&context=lcp> (дата звернення: 03.09.2020)
328. Wittgenstein L. Remarks on the Philosophy of Psychology, vol. 1. / Ed. G.E.M. Anscombe and G. H. von Wright. Chicago : Chicago University Press, 1980, p. 97.
329. World Giving Index 2010. URL: <https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-publications/worldgivingindex28092010print.pdf> (дата звернення: 03.09.2020)

330. World Giving Index 2011. URL: https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-publications/world_giving_index_2011_191211.pdf (дата звернення: 03.09.2020)
331. World Giving Index 2012. URL: <https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-publications/worldgivingindex2012web.pdf> (дата звернення: 03.09.2020)
332. World Giving Index 2013. URL: https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-publications/worldgivingindex2013_1374aweb.pdf?sfvrsn=e215f440_4 (дата звернення: 03.09.2020)
333. World Giving Index 2014. URL: https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-publications/caf_wgi2014_report_1555awebfinal.pdf (дата звернення: 03.09.2020)
334. World Giving Index 2015. URL: <https://www.cafonline.org/about-us/publications/2015-publications/caf-world-giving-index-2015> (дата звернення: 03.09.2020)
335. World Giving Index 2016. URL: https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-publications/1950a_wgi_2016_report_web_v2_241016.pdf (дата звернення: 03.09.2020)
336. World Giving Index 2017. URL: https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-publications/cafworldgivingindex2017_2167a_web_210917.pdf (дата звернення: 03.09.2020)
337. World Giving Index 2018. URL: https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-publications/caf_wgi2018_report_webnopw_2379a_261018.pdf (дата звернення: 03.09.2020)
338. Yap S. Y. A discourse analysis of how refugee volunteers talk about themselves and their experiences of volunteering: Professional doctorate thesis. University of East London, 2009. 124 p.
339. Zhuang J. Girginov V. Volunteer selection and social, human and political capital: a case study of the Beijing 2008 Olympic Games. *Managing Leisure*,

2012. 17(2) July. P. 239-256 URL:
<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13606719.2012.674397> (дата
звернення: 03.09.2020)

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Проценко О. О. Соціокультурний та інституційний простір волонтерства в Україні: контексти та динаміка. *Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Серія соціологічна*. 2016. Вип. 10. С. 117-123.

2. Проценко О. А. Волонтерская деятельность как основа формирования социального капитала личности. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2017. Вип. 38. С. 61-67.

3. Проценко О. О. «Внутрішньо переміщені особи» як категорія теоретизування та соціальної практики. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2018. Т. 21. № 4. С. 47-55.

4. Проценко О. О. Образ внутрішньо переміщених осіб в медійному дискурсі: критичний дискурс-аналіз повідомлень ЗМІ. *Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*. 2018. Т. 23. Вип. 1 (30). С. 122-130.

5. Воронкова А., Ковальська Є., Проценко О., Шевчук М. Професійно-класова ідентичність на прикладі дозвіллевих практик українців. *Український соціологічний журнал*. 2018. №19. С. 73-83. (Особистий внесок здобувача Проценко О. О. полягає у формулюванні завдань дослідження та аналізі волонтерства як активно-діяльнісного типу дозвілля).

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації, у зарубіжних спеціалізованих виданнях:

6. Проценко О. О. Волонтерство в сучасній Україні: фактори актуалізації. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2019. VII (32), Is.192, Feb. P. 89-94.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Проценко О. О. Волонтерський рух в сучасній Україні : ціннісні орієнтації, мотиви та соціальний капітал волонтерів // Соціологія та сучасні соціальні трансформації : матеріали VIII Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, 12-13 листопада 2015 р., Київ, 2015. С. 44-46.

8. Проценко О. О. «Внутрішньо переміщені особи»: визначення поняття // Українське суспільство в умовах війни : виклики сьогодення та перспективи миротворення : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 9 червня 2017 р. : тези доп. Маріуполь, 2017. С. 175-178.

9. Проценко О. О. Вимушене внутрішнє переміщення та внутрішньо переміщені особи: теоретичні підходи до вивчення // «Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання» : III Конгрес Соціологічної асоціації України, 12-13 жовтня 2017 р. : тези доп. Харків, 2017. С. 131-133.

10. Проценко О. О. Соціологічні теорії вивчення волонтерства // «Соціологія у (пост)сучасності»: XVI Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених, 15-16 березня 2018 р. : зб. тез доп. Харків, 2018. С. 80-81.

11. Проценко О. О. Сучасне волонтерство: індивідуальні та інституціоналізовані практики // Традиції та новації у розвитку сучасної соціологічної науки: дослідження молодих вчених: зб. матеріалів I Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих учених, 27 лютого 2019 р. : Київ, 2019. С. 83-86.

12. Проценко О. О. Тенденції волонтерства у глобалізованому суспільстві // «Соціологія у (пост)сучасності» : XVIII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених, 12-13 березня 2020 р. : зб. тез доп. Харків, 2020. С. 151-152.

ДОДАТОК Б

Інструментарій дисертаційного дослідження

Гайд глибинного інтерв'ю

Дані про респондента	Стать; Вік; Місто; Місце праці (навчання)
Основні запитання	Конкретизуючі запитання
ВПО	
Мотиви переселення	Чому Ви вирішили переїхати? Що змусило Вас переїхати?
Проблеми, що пов'язані з переїздом та адаптацією. Досвід життя на новому місці	Чи були якісь, пов'язані з переїздом, адаптацією? Як Ви адаптувались на новому місці? Чи виникали труднощі з переїздом, при адаптації? Оцініть наскільки Ви змогли звикнути до нового місця проживання? Чи були проблеми, пов'язані з працевлаштуванням на новому місці? Чи були проблеми з пошуком житла на новому місці?
Соціальна допомога	Чи отримували Ви якусь допомогу від місцевих спільнот та/або громадських організацій? Якщо так, то якого роду була допомога? Чи отримували Ви допомоги з боку державних організацій? Якщо так, то якого роду була допомога?
Стигма «переселенець»	
Стосунки з оточуючими	Чи було до Вас упереджене ставлення з боку інших людей, коли вони дізнавалися, що Ви ВПО? Чи були якісь проблеми, пов'язані з Вашим статусом у взаєминах з оточуючими? Чи були випадки дискримінації на роботі /

	навчанні, в інших сферах діяльності, пов'язані з Вашим статусом ВПО? Здогадуються люди, що Ви не місцева людина? Яка найчастіше перша реакція у людей на те, що Ви ВПО?
Стереотипи	Які ви знаєте стереотипи про переселенців в суспільстві? Негативні? Позитивні? Чи застосовувалися до Вас такі стереотипи після переїзду?
Мотиви та сутність діяльності	
Коли Ви почали займатися волонтерською діяльністю?	Згадайте свій перший досвід волонтерської діяльності? Коли Ви вперше почали замислюватися про проблеми? / Чому Вам стало це цікаво? Як довго Ви займаєтеся волонтерською діяльністю? Ви займалися волонтерською діяльністю до зміни місця проживання? Чи вплинув переїзд на ваше бажання займатися волонтерською діяльністю? Якщо так, то як? Стали б Ви займатися волонтерством якби залишилися жити в своєму місті?
Ви займаєтеся волонтерською діяльністю в організації або дієте самостійно?	Волонтером якої організації Ви є? Чому Ви вибрали саме цю організацію? Чому Ви дієте самостійно, а не входите в будь-яку організацію?
У чому полягає Ваша діяльність?	Чому саме на такому виді (видах) допомоги Ви зосередили свою увагу?
Ваші досягнення в цій сфері? / Яких успіхів Ви досягли в цій діяльності? / Що Ви вже зробили як волонтер?	
Чи доводилось Вам отримувати	Чи охоче вони це робили?

допомогу (поради, практичні навички, приклади з практичного досвіду) від оточуючих людей у Вашій волонтерській діяльності?	
Що Ви ще плануєте здійснити найближчим часом?	
Переваги та недоліки волонтерської діяльності	
Що дає Вам волонтерська діяльність?	Чи отримуєте Ви моральне задоволення від волонтерства? Чи були у Вас розчарування, пов'язані з волонтерством? Було щось що не вийшло втілити в життя?
Як змінилося Ваше життя після початку волонтерської діяльності?	Чи вплинуло участь в волонтерській діяльності на Ваше сприйняття ситуації в місті, країні, ставленні до людей? Що для Вашого особистого розвитку дало волонтерство? Чи вплинуло воно на Ваш професійний досвід? Розширила волонтерська діяльність Ваше коло спілкування? Чи вплинула Ваша діяльність на процес вашої адаптації? Якщо так, то як?
Взаємодія з соціальним оточенням	
Як ставляться до Вашого прагнення допомогти іншим Ваші рідні та близькі?	Чи поділяють вони Ваші прагнення допомогти людям? Допомагали вони Вам у здійсненні волонтерської діяльності?
Чи вдалося Вам особисто залучити кого-небудь до волонтерської діяльності?	

Взаємодія з органами влади / іншими волонтерами	
• Як Ваша організація взаємодіє з органами влади? • Який у Вас зворотній зв'язок з державою? ----- • Чи взаємодієте Ви з представниками влади, чи отримуєте ви від влади підтримку? • Чи взаємодієте Ви з іншими волонтерами?	Чи отримує Ваша організація підтримку від держави? Якщо так, то яку? Чи виникали складні ситуації?
Діяльність волонтерів-переселенців	
Чи знаєте Ви серед внутрішньо переміщених осіб тих, хто є членами волонтерських і / або благодійних неурядових організацій?	
Чи знаєте Ви волонтерські та / або благодійні недержавні організації, створені внутрішньо переміщеними особами?	
Чи знаєте Ви волонтерські та / або благодійні організації, які допомагають ВПО?	Які Ви знаєте НГО та ініціативи, які надають допомогу ВПО? Чи брали Ви участь у таких організаціях?
Чи доводилось Вам допомагати ВПО?	Чому Ви це робили? Що змусило Вас допомогти ВПО?
Стигма «волонтер», «волонтер-переселенець»	
Стосунки з оточуючими	Як ставилися до Вас люди, коли дізнавалися, що Ви волонтер? Чи були випадки упередженого ставлення до Вас? Або навпаки? Змінювалося до

	Вас ставлення якщо люди дізнавалися, що ви волонтер-переселенець? Яка найчастіше перша реакцію у людей на те, що Ви займаєтеся волонтерською діяльністю?
Стереотипи	Які ви знаєте стереотипи про волонтерів у суспільстві? Які Ви знаєте стереотипи про волонтерів-переселенців? Чи застосовувалися до Вас такі стереотипи?
Дозвілля	
Чи є у Вас захоплення (хобі)?	Чи займаєтесь Ви будь-якою іншою діяльністю? Скільки часу Ви приділяєте своєму хобі?